

ПЕТРО ГАВРИШ, ВАЛЕРІЙ КОПИЛ

ЗАГАДКА СТАРОДАВНЬОГО ГЕЛОНА

Полтава
«Дивосвіт»
2010

УДК 94 (38): 003.01
ББК 63.3(0)321-91
Га 12

Гавриш П. Я., Копил В. В.

Га 12 Загадка стародавнього Гелона. – Полтава: Дивосвіт, 2010. – 212 с.
ISBN 978-966-8036-80-4.

У V ст. до н. е. "батько історії" грек Геродот Галікарнасець у своєму творі "Історія в дев'яти книгах" помістив невелике оповідання про загадкове місто під назвою Гелон, яке знаходилося десь у Надчорномор'ї на землі великого племені буднів. Більше про Гелон ніхто з грецьких авторів не писав, лише через кілька сотень років після Геродота про нього стисло повідомив римлянин Помпоній Мела, а ще через півтисячі років – грек Стефан Візантійський. Сучасні історики й археологи не одне століття аналізують давні писемні джерела та археологічні матеріали й намагаються знайти зникле стародавнє місто. Автори пропонованої книги подають аналіз писемних джерел про Гелон і розглядають уже запропоновані вченими гіпотези ідентифікації його з конкретними археологічними пам'ятками. Найбільш аргументованою є версія ототожнення міста Гелон із Більським городищем на Полтавщині. У книзі наводяться переконливі археологічні докази на користь саме цієї версії.

Для істориків, археологів, краєзнавців, викладачів і вчителів історії, а також усіх, хто цікавиться прадавньою історією України.

ББК 63.3(0)321-91

ISBN 978-966-8036-80-4.

© П. Я. Гавриш, 2010.
© В. В. Копил, 2010.
© Дивосвіт, 2010.

ЗМІСТ

Передмова	4
<i>Розділ перший. Біля витоків історичної науки</i>	8
<i>Розділ другий. Хто такий "батько історії" Геродот?</i>	15
<i>Розділ третій. Геродотова "Історія в дев'яти книгах"</i>	27
<i>Розділ четвертий. Про що розповідає "Скіфський логос"?</i>	44
<i>Розділ п'ятий. Оповідання Геродота про загадкове місто Гелон</i>	54
<i>Розділ шостий. Повідомлення про Гелон в інших давніх авторів</i>	91
<i>Розділ сьомий. Основні орієнтири археологам для пошуків зниклого древнього міста</i>	94
<i>Розділ восьмий. Гіпотеза ідентифікації Гелона з Більським городищем на Ворсклі</i>	99
<i>Розділ дев'ятий. Інші версії ідентифікації міста Гелон</i>	141
<i>Розділ десятий. Польова археологія Більського городища і ближньої округи</i>	155
<i>Розділ одинадцятий. Найважливіші археологічні докази для ототожнення Більського городища з містом Гелон</i>	168
Література	184

ПЕРЕДМОВА

Місто руїн лежало перед нами, ніби корабель, що зазнав катастрофи серед відкритого моря: втративши щогли, без екіпажу. Ніхто не знає, звідки він прийшов, комусь належав, як довго тривала його подорож, що стало причиною його загибелі. Тільки ледь помітна схожість з відомими нам типами кораблів дозволяє припускати, ким були невідомі загиблі моряки. Але напевно ми цього ніколи не дізнаємося...

*Джон Л. Стефенс,
американський мандрівник і археолог
про своє відкриття в 1839 р. міста народу
майя в окрузі Копані на території Гондурасу*

Для сучасної людини прадавня історія містить безліч таємниць і загадок. Це не дивно, бо сьогодні й часи древніх цивілізацій відділені не одним тисячоліттям. Людство ще не винайшло чарівної машини часу, яка б перенесла нас у світ минувшини. Але ми це можемо зробити за допомогою уяви та надзвичайно цікавої науки – археології. Ця наука відкриває нам завісу далекого минулого. Вона може за допомогою своїх хитромудрих методів змусити говорити німим свідків тисячолітньої історії – різноманітні артефакти, тобто предмети, виготовлені людськими руками, які слугували людині в повсякденному житті. Не ігнорує археологія й писемні свідчення, але людство навчилося зберігати інформацію за допомогою знаків чи літер лише приблизно п'ять тисячоліть тому. До того ж найдавніших писемних артефактів до нашого

часу дійшло надто мало, тож вони не можуть розкрити нам у належній мірі картини дуже віддаленого від сьогодні життя.

Праця археологів по суті дуже подібна до діяльності детективів. Їм доводиться з маленьких шматочків інформації відновлювати складну мозаїку історії. Археологи, як і детективи, шукають та накопичують потрібні факти й докази, щоб довести свої припущення чи гіпотези. Для збору доказів вони проводять специфічні "слідчі дії" – ретельно оглядають "місце злочину", тобто історичної події, та здійснюють розкопки. Зібрані в ході "розслідування" артефакти й документально зафіксовані сліди людської діяльності систематизуються, аналізуються та всебічно вивчаються за допомогою найрізноманітніших методів. Дослідження археологів потребують копіткої й часом дуже тривалої праці, вели-

ких інтелектуальних зусиль та значних матеріальних затрат. Але людська цікавість на це не зважає, і ряди слідопитів минувшини не рідіють. Інколи жага розкрити таємниці й загадки прадавньої історії робить людей фанатиками своєї справи, навіть штовхає їх на відверто авантюрний шлях. Правда, буває, що саме за таких обставин і були зроблені найвідоміші археологічні відкриття сучасності. Наприклад, як це трапилося зі знаменитим німецьким археологом Генріхом Шліманом, якому вдалося відкрити легендарну Трою. Процес розгадки таємниць прадавньої історії часом буває не менш цікавим, ніж сам предмет пошуку.

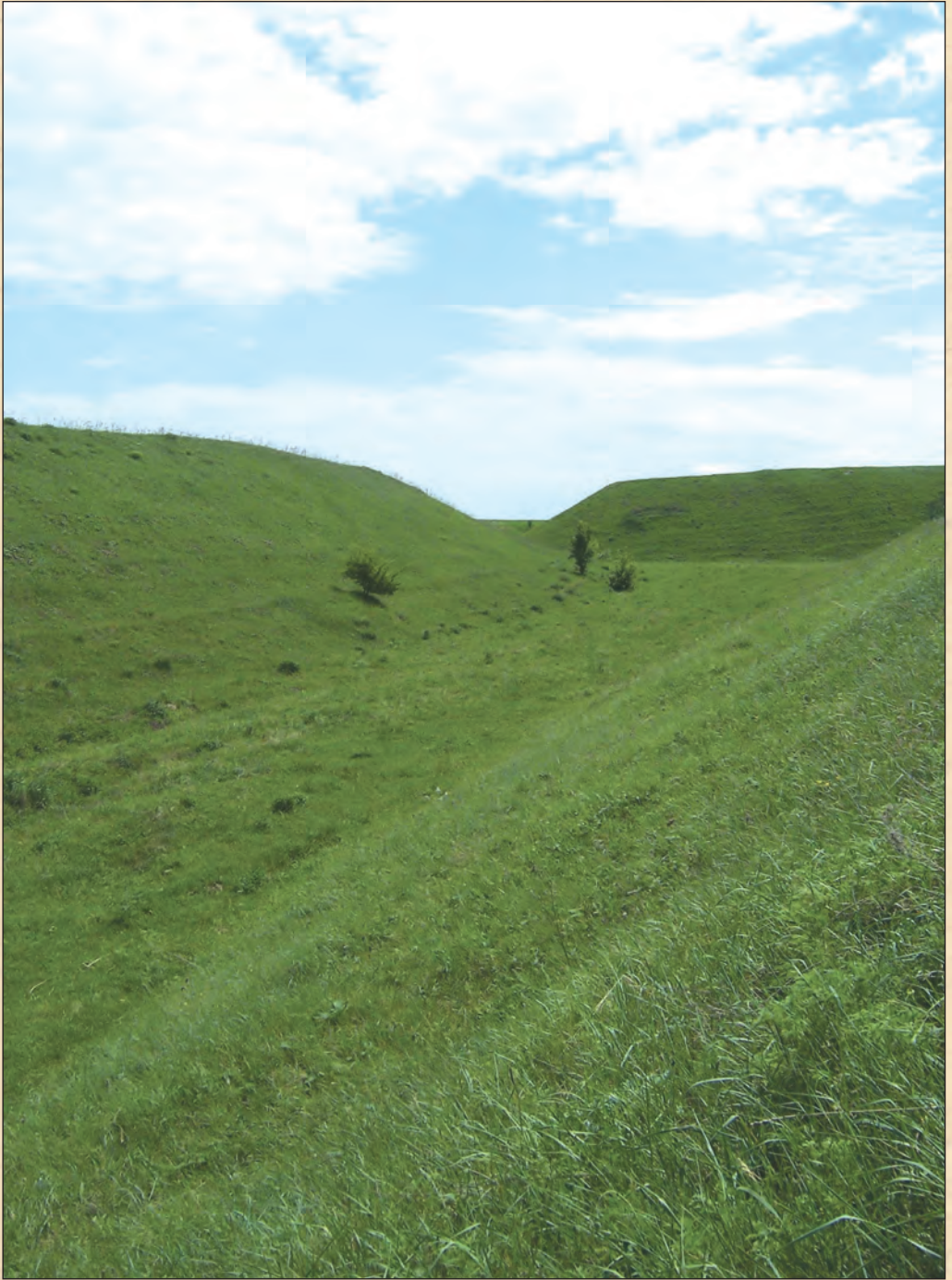
Предметом даного дослідження є пошуки зниклого безвісти одного з найдавніших міст Європи, яке майже двадцять п'ять століть тому описав у своєму безсмертному творі "Історія в дев'яти книгах" фундатор історичної науки Геродот. Мова йде про легендарне місто Гелон, що процвітало у V ст. до н. е. десь на північ від Чорного моря. Прочитавши працю Геродота, дослідник чи пересічний читач обов'язково запитає себе: де конкретно це місто знаходилося, яка його історія, чи збереглося воно до сьогодні і як виглядає зараз? Але виявляється, що міста з такою назвою на сучасній карті немає. Воно зникло, як і сотні інших стародавніх міст. Більше століття навколо цієї проблеми серед учених точаться гострі суперечки й дискусії. Нау-

ковці вже зробили дуже багато для розгадки таємниці легендарного міста, проте тема Гелона й сьогодні продовжує хвилювати дослідників та шанувальників історії.

Провідна тема книги – детальне знайомство широкого кола читачів із проблемою пошуку Геродотового міста Гелон, труднощами на шляху до її розв'язання, досягненнями сучасної історичної науки в цій царині. Основна мета – провести власні пошуки зниклого стародавнього міста. На основі вивчення писемних джерел про місто Гелон, даних археологічних досліджень у Східній Європі та ретельного аналізу запропонованих ученими версій стосовно ідентифікації його зі стародавніми поселеннями, авторам, сподіваємося, вдасться представити читачам достатньо переконливі докази того, що загублене стародавнє місто вже відкрито.

Для роботи над темою авторами було опрацьовано величезну кількість наукової та популярної літератури. У кінці книги подано список, у якому читач при бажанні може знайти відповідне джерело й самостійно поглибити свої знання з різних питань проблеми пошуку та локалізації легендарного міста Гелон.

Над цією книгою трудилося два автори, ровесники (1956 та 1957 років народження відповідно), які мають спільну малу батьківщину (село Більськ на Полтавщині), де жили їхні пращури, де в дружбі провели дитинство і юність. Далі в житті кожен пішов своєю стеж-

Земляні вали Більського городища на Полтавщині.

кою. **Петро Гавриш** здобув університетську історичну освіту, став викладачем вищого навчаль-

Петро Гавриш.

ного закладу, археологом, захистив кандидатську дисертацію, більше чверті століття працює на історичному факультеті Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. **Валерій Копил** зайнявся трудовою діяльністю, здобув середню та вищу технічну, а згодом і юридичну освіту; майже два останні десяти-

Валерій Копил.

ліття успішно займається підприємництвом, палкий шанувальник шахів, має звання гросмейстера України та міжнародного майстра з шахової композиції. У зрілому віці цих людей знову поєднала щира зацікавленість історією рідного краю. Пропонована читачеві книга є результатом науково-творчих зусиль першого автора та матеріального забезпечення видання і критичних зауважень другого автора.

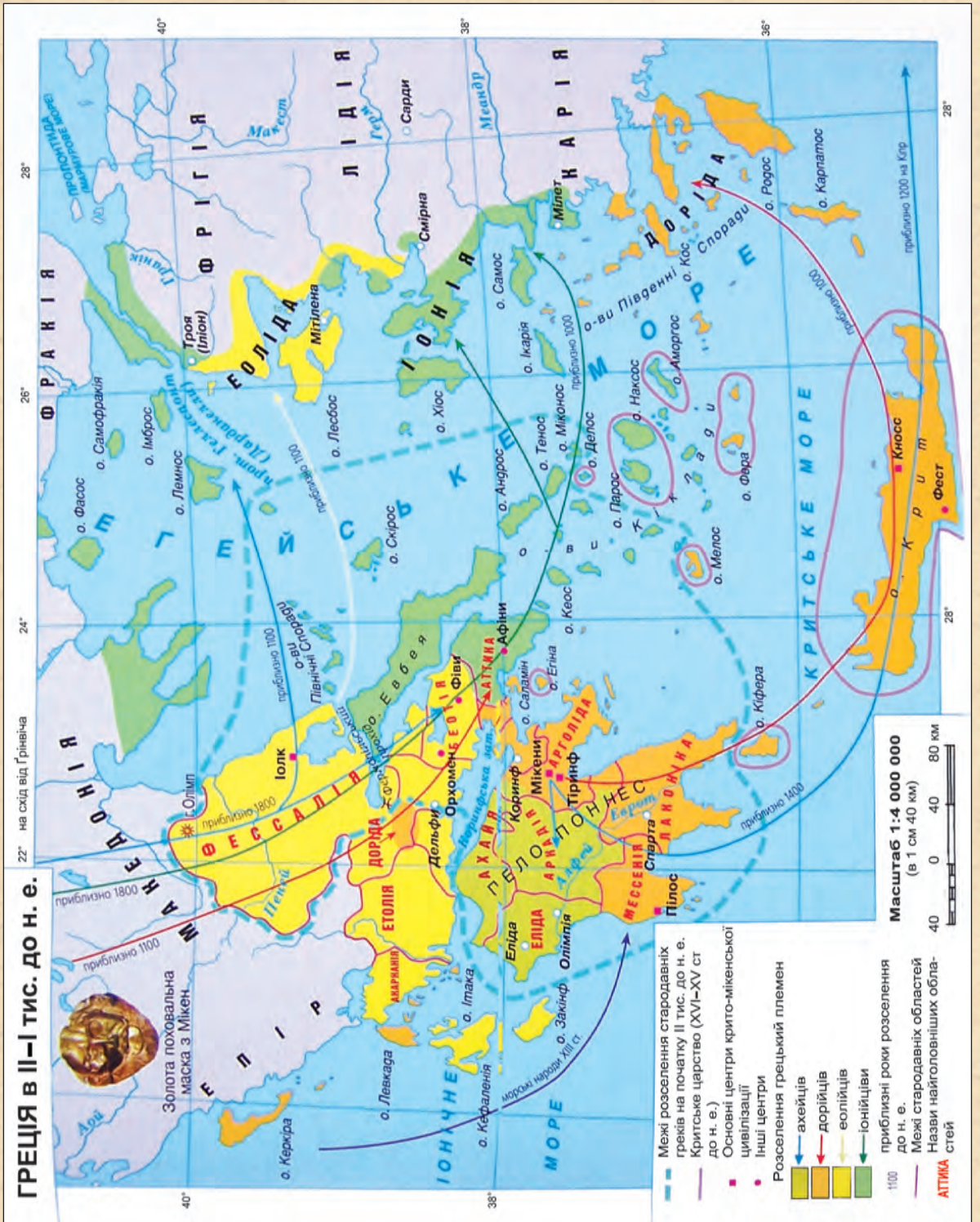
Розділ перший

БІЛЯ ВИТОКІВ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

~ 1 ~

Сучасна історична наука з'явилася приблизно 2,5 тис. років тому. Її поява стала наслідком досить тривалого й непростого процесу формування в античному суспільстві протягом VIII–V ст. до н. е. нового, відмінного від міфологічного, історичного мислення. Вона зародилася у VI–V ст. до н. е. в Іонії – одній із найбільш економічно й культурно розвинених на той час областей стародавньої Греції, розташованій на узбережжі Малої Азії. Уперше греки з Балканського півострова почали переселятися на західне узбережжя півострова Мала Азія ще в кінці II тис. до н. е. Саме в ті часи там існувала описана Гомером легендарна Троя. Зручні умови для життя сприяли швидкому освоєнню нових земель на Малоазійському узбережжі від протоки Дарданелли (її елліни на-

зивали Геллеспонт) на півночі до країни Кілікія, що знаходилася далеко на півдні, поблизу Сирії, напроти острова Кіпр, у східній частині Середземного моря. В архаїчний період давньогрецької історії (VII–VI ст. до н. е.) Іонія стала найбільш економічно й культурно розвиненим регіоном Еллади. Цікаво, що тут не існувало жодного населеного пункту, який би був віддалений від морського берега більше, ніж на 100 кілометрів. Море в житті іонійців відігравало надзвичайно важливу роль, воно сприяло бурхливому розвитку міжнародної торгівлі. Провідними центрами цього регіону були міста Мілет, Ефес, Галікарнас та острів Самос. Серед іонійських міст особливо виділявся Мілет, що знаходився на березі мальовничої Латмійської затоки. Це був визначний лідер серед античних міст того часу в морській міжнародній тор-

гівлі, розвитку ремесел, науки й культури. Саме в Іонії склалися благодатні умови для зародження та розвитку античної історичної прози. Цьому сприяли тісні контакти з передовими східними цивілізаціями та активна міжнародна торгівля по всьому Західному Середземномор'ю. До середини V ст. до н. е. Іонія передувала в розвитку політичної, естетичної та наукової думки в античному світі.

~ 2 ~

За давньою традицією, перших античних прозаїків VI–V ст. до н. е., на відміну від авторів, що писали поезію, називають логографами. У ті часи в Греції слово "логограф" означало "той, хто пише промови", пізніше – у IV ст. до н. е. – так називали освічених еллінів, які для інших осіб на замовлення за гроші писали виступи в суді. Так своїх попередників називав видатний давньогрецький історик другої половини V ст. до н. е. Фукидід [1, 21].

Свою творчість перші логографи позначали терміном "історія", що означало "дослідження, розпитування", а написані й озвучені під час публічних виступів твори – "логосами", тобто оповіданнями, розповідями. Основним у діяльності логографів був збір інформації з обраної теми шляхом опитування очевидців та особисті спостереження. Щоб зібрати якнайбільше інформації, розширити й поглибити знання про предмет дослідження, і

таким чином зробити свій логос оригінальним та цікавим за змістом, вони вирушали мандрувати на тривалий термін у далекі краї. Найбільше їх вабили ті місця, де елліни загалом бували рідко. Такий вид діяльності серед давньогрецької інтелектуальної еліти називали "займатися історією".

Твори логографів догеродотового часу в цілому вигляді до нас не дійшли, а збереглися лише у формі витягів або посилань на них у працях пізніших авторів. Останні часто передавали вислови, думки або розповіді попередників довільно, своїми словами, не дотримуючись точності, тобто досить приблизно.

Антична традиція умовно розділяла логографів на дві групи – старших і молодших. До групи молодших відносили й Геродота Галікарнасця. Цікаву й досить змістовну характеристику логографам минулого на початку I ст. до н. е. дав Діонісій Галікарнасець – земляк Геродота: "...Переважна більшість істориків жили в різних частинах Еллади до Пелопонеської війни. Напрямок їх творчості був схожим у виборі і побудові сюжету, і відносно якості творів вони також мало відрізнялися один від одного. Одні з них описували еллінські справи, інші – варварські. Ці факти і події подавалися ними не в тісному зв'язку один з одним, а окремо для кожного народу або держави. Вони мали завжди одну мету: зібрати докупи всі перекази для кожного народу чи держави, які збереглися у місцевих

жителів або були записані в релігійних і світських книгах, нічого не додаючи до них і нічого не віднімаючи від них. У цих творах зустрічалися міфи, що дійшли від найдавніших часів, і деякі суспільного характеру перипетії, що здаються досить наївними нинішнім людям. Стиль викладу був в основному однаковим у всіх, хто вибирав один і той же діалект. Найважливішими особливостями їх стилю були ясність, простота, стислість, вибір виразів у відповідності з темою, повна відсутність штучності. Їх твори – одні менше, інші більше – несуть на собі відбиток якоїсь свіжості і принадності, що є причиною того, що вони не зникли і продовжують існувати" [*Про Фукидіда*, 5].

Ось творче кредо одного з найдавніших іонійських логографів Гекатея: "Я пишу згідно з тим, що вважаю правдою; історії греків численні і смішні, як мені здається" [*Фрагмент 332*]. Проте ця декларація об'єктивного висвітлення минулого не уберегла самого Гекатея від критичних стріл з боку молодших логографів, у тім числі й Геродота [*IV, 36*]. Але й Геродота пізніші автори звинувачували у "гріхах" щодо відсутності критичного підходу до різних джерел, використаних у його творі.

В історичній античній прозі VI–V ст. до н. е. не останнє місце займала так звана псевдоісторія, під якою малося на увазі включення до логосу описів вигаданих подій, фактів чи місцевостей, нерідко дуже де-

тально і яскраво змальованих. Деякі з таких описів набули великої популярності й багато разів запозичувалися авторами один в одного. При цьому кожен додавав власні деталі та образи, наскільки дозволяла фантазія. Таке явище, як псевдоісторія певним чином впливало на розвиток античної історичної думки, унаслідок чого відділити реальне від вигаданого стало надзвичайно важко. У деяких античних творах об'єктивне дослідження автора та його художньо-літературні вигадки так тісно переплелися, ніби мотузки в канаті.

Перші логографи активно використовували у своїй творчості міфи і з особливою старанністю та в деталях намагалися подати опис так званих міфічних часів, дуже далеких від тогочасності. Поступово оповідання та сюжети наближались до часів, за яких жили автори. Логографи першими започаткували послідовний виклад "історій", до того ж не лише еллінського, а й варварського світу. Вони почали звертати увагу на побут, звичаї, релігію, історичні та культурні пам'ятки, архітектуру, усні перекази з минулого багатьох народів, із якими доводилося контактувати грекам. Багато логографів вирушали в мандри світом із метою пошуків свіжих та цікавих сюжетів для своїх творів. Завдяки їхнім зусиллям антична проза значно поповнилася історичними, етнографічними та географічними знаннями. Дехто з ранніх логографів був першопрохідцем у цих науках.

тивною і тенденційною, але іншої на той час і бути не могло: об'єктивне вивчення минулого як мета, свого роду "антикварна" зацікавленість, у давньогрецькій прозі тоді ще не прижилося. Останній із логографів і перший з істориків Еллади Геродот, без сумніву, був добре обізнаний із жанром епітафії, захоплювався ним, використовував у своїй "Історії", особливо в "афінській" її частині [IX, 27].

На основі названих вище джерел античні логографи створювали значно більші за розміром і ширші за охопленням подій прозові історичні праці ніж ті, що існували до того. Вони об'єднували інформацію різноманітного походження навколо однієї обраної теми: місто, народ, країна, родовід знаменитих еллінів тощо. Логографи у своїх творах подавали панораму подій минулого та сучасного через історичні, географічні та етнографічні матеріали у власній літературній обробці.

Такі знамениті логографи VI–V ст. до н. е., як Гекатей з Мілети, Гелланік із Мітілени та інші, бачили недоліки у своїх історичних творах і намагалися їх позбутися. Зокрема, вони робили спроби уникнути надмірного захоплення яскравими, вигаданими деталями, перебільшеннями, повідомленнями сенсаційного характеру тощо. У їх творчості також помітні спроби дотримуватися критичного відбору й аналізу джерел, "раціоналізації" відомих міфів та переказів. Але в більшості випадків деклара-

ція логографів – об'єктивно висвітлювати історичне минуле – залишалася лише добрими намірами, а верх брало бажання мати успіх у публіки, вразити її чимось таким, чого ще ніхто не розповідав.

~ 4 ~

Твори логографів відіграли виняткову роль у зародженні античної історичної науки. Хоча вони на той час ще далеко не відповідали науковим запитам, але пробуджували в еллінському суспільстві цікавість і бажання володіти об'єктивними знаннями про своє минуле. У V ст. до н. е. грецькі логографи створили великі за обсягом праці, які об'єднували дані про історію й етнографію цілих країн. Але в них збереглося ще багато фольклорних рис: наочність, образність, потяг до надзвичайного, загадкового та казкового. Логографи у своїх творах намагалися подолати суперечності між різними джерелами, упорядкувати їх в історичній послідовності.

Серед перших логографів V ст. до н. е., хто намагався надати своїм творах не лише блискучого літературного оформлення, а й досягти об'єктивного наукового змісту, був Геродот Галікарнасець. Розпочавши працювати над майбутньою "Історією" як логограф, закінчував її вже як історик. Багато сучасних дослідників вважають його творчість містком від наївно-міфічного світогляду авторів до

повноцінного наукового історичного дослідження. Геродот, порівняно з попередниками, у своїй творчості зробив гігантський крок уперед. На думку М. В. Скржинської, він здійснив два надзвичайно важливих відкриття. Перше з них полягає в тому, що Геродот написав перший великий літературний твір прозою, де багато в чому змінив і збагатив стиль викладу логографів, хоча, звичайно, і не позбувся частини його вад. Важливим чинником того, що саме у V ст. до н. е. в стародавній Греції з'явилися великі за обсягом прозові твори, було масове застосування нового, порівняно дешевого, матеріалу для письма – папірусу, який

виготовляли в Єгипті. Це сприяло поширенню літературних творів у вигляді згорток, фактично книг, що позбавило необхідності авторів тримати в пам'яті великий обсяг інформації та витратитися на дорогий пергамент – оброблені за особливою технологією шкіри молодих кіз та овець. Другим важливим досягненням Геродота було те, що він першим поставив і розв'язав масштабне істинно історичне завдання – не лише описати греко-перські війни, а й розкрити їх причини, коріння яких сягало далекого минулого. Саме Геродот своєю творчістю поклав початок панорамному описові історичних подій та їх тлумаченню.

ХТО ТАКИЙ "БАТЬКО ІСТОРІЇ" ГЕРОДОТ?

~ 1 ~

Знаменитий римський оратор, видатний політичний діяч, блискуче освічений юрист Марк Тулій Ціцерон (106–43 рр. до н. е.) назвав Геродота, уродженця грецького міста Галікарнас в Іонії, "батьком історії". Це почесне звання для відомого елліна виявилось дуже влучним і збереглося до наших днів. Без сумніву, Геродот був непересічною постаттю як в античній історії, так і у світовій історіографії. Оскільки для нашої теми "батько історії" є ключовою особою, тому на його житті та творчості слід зупинитися докладніше.

Хоча про Геродота на сьогодні вже написано незліченну кількість наукових і популярних праць, інтерес до його особи не згасає. На жаль, достовірних джерел із біографії історика збереглося надзвичайно мало. Біографи Геро-

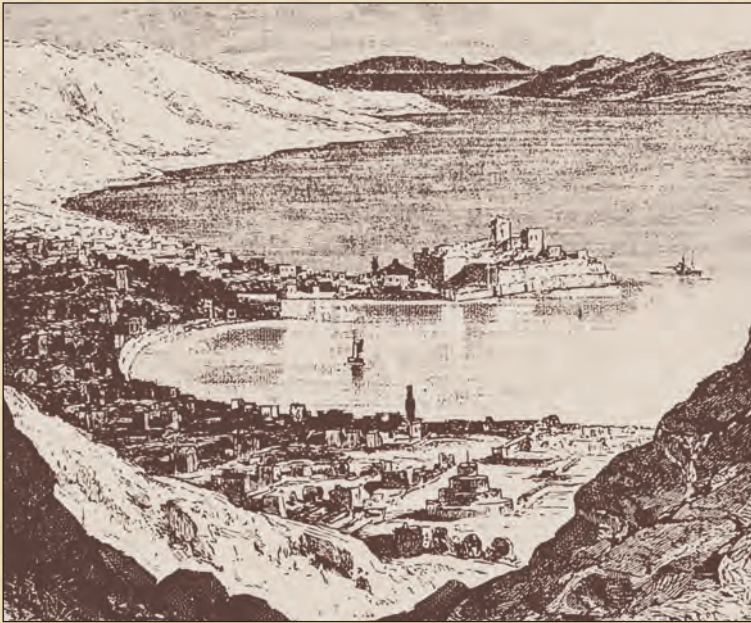
дота змушені користуватися скупими відомостями пізніших часів, у яких до того ж існують неточності та суперечності. Найбільше про "батька історії" ми дізнаємося з творів його земляка – відомого історика другої половини I ст. до н. е. – початку I ст. н. е. Діонісія Галікарнаського. Скрамніша за змістом і обсягом інформація про Геродота міститься у словнику Суди (Свіди) невідомого візантійського автора X ст. Скупі дані про видатного історика можна знайти ще в кількох давніх авторів, але достовірність їх в окремих випадках досить сумнівна. Важливим джерелом для вивчення біографії Геродота є його твір "Історія в дев'яти книгах", але геродотознавці часто сперечаються стосовно того чи іншого факту з життя історика, взятого з його твору.

Спробуємо на основі історичних джерел та досліджень геродото-

знавців скласти загальний нарис незвичайної біографії Геродота.

~ 2 ~

Геродот був родом із малоазійського регіону стародавньої Греції – Іонії. Там в області Карія знаходилося місто Галікарнас, засноване у XII ст. до н. е. Воно належало до числа провідних античних центрів Іонії. За давньогрецькою писемною традицією, Галікарнас

Вид на місто Галікарнас. Малюнок початку XX ст.

вважається батьківщиною Геродота, хоча на це претендували й інші грецькі міста.

Точна дата народження "батька історії" на сьогодні остаточно ще не з'ясована. Біографи намагалися вирахувати її кількома способами. Один із них ґрунтується на

традиції, за якою у стародавній Греції вважалося, що чоловік досягає вершини фізичного та інтелектуального розвитку приблизно в сорокалітньому віці. Античні джерела повідомляють, що Геродот мав саме такий вік, коли брав активну участь у заснуванні афінської колонії Фурії на півдні Апеннінського півострова (сучасна Італія). Достеменно відомо, що ця подія відбувалася в 444/443 рр. до н. е. Отже, за викладеною вище версією, Геродот народився в середині 80-х рр. V ст. до н. е.

Є й інший спосіб вирахувати дату народження Геродота. У його основу покладено повідомлення римської письменниці Памфіли, що жила в часи правління імператора Нерона (37–68 рр. н. е.). Вона стверджує, що на початку Пелопонеської війни (431 р. до н. е.) Ге-

родотові виповнилося 53 роки. Таким чином, можна вирахувати, що дата народження "батька історії" припадає на 484 р. до н. е. Отже, наведені версії практично не суперечать одна одній. Указаний рік вважається найбільш вірогідною датою народження видатного

історика стародавнього світу і найчастіше наводиться в сучасних довідниках та енциклопедіях.

~ 3 ~

Родина Геродота належала до кола заможних і знатних у місті Галікарнас. Існує припущення, що мати історика на ім'я Дріо була уродженкою міста Коса, а батько походив із давнього галікарнаського роду й мав карійське ім'я Лікс. Дядько Паніасід (за іншими версіями – брат) по материнській лінії був відомим в Іонії поетом, автором знаменитих поем про Геракла і про переселення іонійців до Малої Азії. Геродот мав брата Теодора, але відомостей про нього не збереглося. У родині шанували літературу, історію, філософію, мистецтво. Родичі майбутнього історика брали активну участь у політичному житті Галікарнаса.

За тогочасними звичаями, початкове виховання та освіта дітей у заможних еллінів відбувалося в домашніх умовах спеціально запрошеними вчителями. Під-

рісши, Геродот відвідував і громадську школу – схоле та гімнасій – майданчик для фізичних вправ, спорту, танців, а також палестру, де навчали спортивній боротьбі. Освіту юних еллінів із знатних сімей завершували мандрівні вчителі, яких називали софістами. Вони вчили майбутніх громадян міст-полісів умінню публічних виступів, філософських та політичних дискусій.

Біографи Геродота відзначають, що він із ранніх літ виділявся розумом, прекрасною пам'яттю та допитливістю. Майбутній історик здобув зразкову для тих часів освіту, добре знав літературу, зокрема

Заняття у школі в часи Геродота. Зображення на керамічній вазі.

поетичні твори Гомера, Гесіода, Арістея, Архілоха, Сафо (Сафо), Алкея, Анакреота (Анакреона), Піндара, трагедії Есхіла, прозові твори Гекатея і Кадма з Мілета, Харона з Лампакса, Геланіка з Мітілен. У достовірності цього твердження можна переконатися, уважно прочитавши його "Історію".

Багато дослідників вважають, що юний Геродот зазнав сильного впливу свого дядька Паніасіда. Він захоплювався історією античних іонійських міст та островів Східного Середземномор'я. Звичайно, його також дуже зацікавила історія рідного Галікарнаса, який уже майже століття перебував у політичній залежності від Персії. Знання про рідне місто Геродот, вочевидь, у великій мірі почерпнув із розповідей родичів і друзів родини, з літературних творів свого дядька та "Історії Персії" Харона. Майбутній історик зростав палким патріотом своєї малої батьківщини, любов до якої зберігав протягом усього життя. Це підтверджують сторінки Геродотового твору, де Галікарнас згадується неодноразово [I, 1, 144, 175; II, 178; VII, 99; VIII, 104].

Патріотизм, демократичні переконання, запальний характер привели юного Геродота в політику. Разом із батьком, іншими родичами та друзями він виступив проти режиму правителя Галікарнаса – ставленика Персії тирана Лігдаміда. У громадянській війні в Карії 461 р. до н. е. партія Геродота зазнала поразки, а родич Паніасід за-

гинув у збройній сутичці. Влада жорстоко переслідувала переможених, тому більшість із них вирішила втекти з міста. Серед біженців був і молодий Геродот. Покидаючи батьківщину, він сподівався скоро повернутися і знову стати поважним громадянином Галікарнаса.

~ 4 ~

Вигнанець, на думку багатьох дослідників, спочатку знайшов притулок на острові Самос, що знаходиться за 200 кілометрів на північний захід від Галікарнаса. Цей острів у часи Геродота був одним із процвітаючих античних полісів Іонії. Пробувши певний час (можливо, кілька років) на Самосі, Геродот разом з іншими співвітчизниками-вигнанцями повернувся в Галікарнас. Рідне місто зустріло їх неприємно, хоча в новій громадянській війні вони здобули перемогу над прибічниками Персії. Згодом у таборі переможців виникли суперечки та чвари, тож молодому політику Геродоту знову довелося полишити батьківщину. На той час йому було 23–25 років, він утратив громадянство в Галікарнасі й тепер не мав громадянських прав у жодному іншому античному полісі. Були, очевидно, і значні матеріальні втрати. Перед молодого людиною відкрився широкий, але повний небезпек світ, у якому було так непросто знайти своє місце, не втратити віру в щасливу долю. Удруге покидаючи

батьківщину, він, мабуть, не здогадувався, що вже більше ніколи сюди не повернеться.

Залишивши Галікарнас, Геродот, вірогідно, попрямував через Егейське море до берегів материкової Еллади. Достовірно ми не знаємо, які міста спершу відвідав майбутній історик. Багато хто з його біографів вважають, що він спочатку завітав у Афіни, а вже потім подався на північний захід Греції, до міста Дельфи, де прожив досить тривалий час.

~ 5 ~

Місто Дельфи знаходилося в області Фокіда, в ущелині біля півніжжя гори Парнас і було специфічним античним полісом. Тут розміщувалися всееллінський храмовий центр – святилище бога Аполлона, збудоване ще в середині IX ст. до н. е., а також громадські скарбниці Афін та інших грецьких міст, навіть віддалених грецьких колоній Середземномор'я та деяких етруських міст на півночі сучасної Італії. Серед головного, що могло заманити допитливого Геродота до міста, можна вважати перебування там знаменитого Дельфійського оракула (провісника), до якого зверталися за порадою-пророцтвом практично всі правителі полісів та багато знатних і заможних еллінів, особливо перед здійсненням важливих політичних кроків чи задумів у своїй діяльності. З усіх куточків тогочасного світу в

Дельфи надходили подарунки богові Аполлону. При храмі Аполлона проживали численні його служителі – жреці, які славилися своїм розумом та освіченістю. До них надходили відомості про різні частини ойкумени та політичну ситуацію в грецьких полісах і колоніях. Їх приносили прочани, купці, мандрівники тощо. Дельфійські жреці використовували свою обізнаність при складанні пророцтв та відповідей на запити відвідувачів оракула. Від імені бога відповіді давала молода жриця Піфія, яка сиділа на триніжному стільчику і вдихала отруйні випари з ущелини. Впадаючи в шаленство, вона вигукувала незрозумілі слова і фрази, які потім тлумачили жреці храму Аполлона. Відповіді прочанину, який замовив пророцтво, жреці давали у прозовій чи віршованій формі. Вони були складені так, що однозначно їх зрозуміти було не можна, тож кожен їх розумів по-своєму.

У Дельфах на стадіоні регулярно відбувалися загальноеллінські свята – знамениті піфійські ігри або піфіади. Це були змагання співаків, музикантів, атлетів, кінні перегони. На піфіади прибували елліни з усіх усюд, охоче відвідували їх різні знаменитості. У V ст. до н. е. в Дельфах побували знамениті скульптори Фідій і Пракситель, поети Піндар і Софокл, герой Саламінської битви полководець Фемістокл.

Усе це приваблювало молодого, жагучого до знань і нових вражень,

Вид на Дельфійську ущелину. Малюнок початку ХХ ст.

повного сил і енергії Геродота. В античній традиції існують перекази, що в Дельфах він часто відвідував святилище, багато часу спілкувався з тамтешніми жрецькими, намагаючись опанувати їхні знання, вивчав збірники віщувальних Дельфійських оракулів. Серед гостей міста та прочан траплялося дуже багато цікавих, оригінальних особистостей, які могли чимало розповісти допитливому галікарнасцю про цивілізований світ. Очевидно, саме в Дельфах Геродот знайшов ту благодатну атмосферу, що допомогла йому перебороти тугу за батьківщиною, забути минулі негаразди, укріпила дух, поповнила знання й надихнула на оптимізм у майбутньому житті.

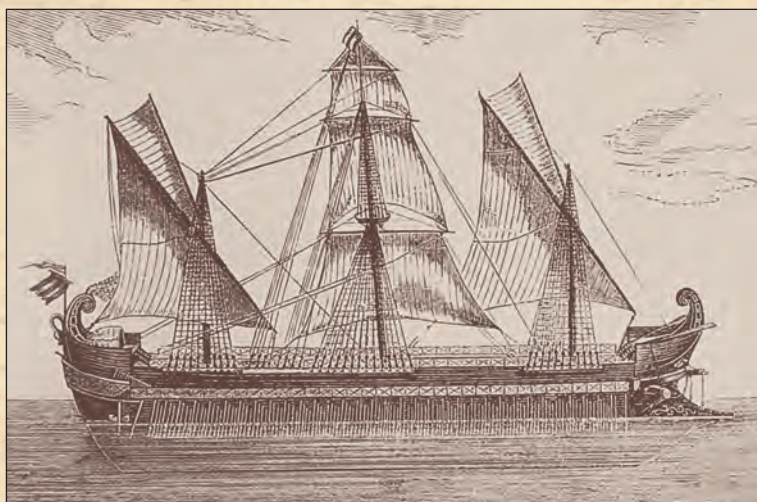
~ 6 ~

Наступний етап, вочевидь, найяскравіших вражень у житті Геродота пов'язаний із його подорожа-

ми. На жаль, ми маємо дуже мало достовірних відомостей про їх маршрути, послідовність та деталі. Дослідники найчастіше звертаються до твору "батька історії", де черпають ідеї та підтвердження тих чи інших своїх припущень. Вважається, що мандрі Геродота

світом тривали приблизно десять років – із 555 по 445 р. до н. е. Правда, окремі біографи історика припускають, що його подорожі могли розпочатися лише після закінчення греко-перських війн, тобто після 449 р. до н. е. Але це твердження малопереконливе, бо ніщо особливо не заважало мандрувати Геродоту за межами театру воєнних дій навіть під час війни.

Пояснити, чому Геродот обрав на тривалий час мандрівний спосіб життя, однозначно важко. Можна взяти до уваги той факт, що майбутній історик виріс в Іонії, яка славилася торговими відносинами мало не з усім тогочасним цивілізованим світом, і для багатьох іонійців торувати морські та сухопутні шляхи в різних куточках ойкумени було звичною справою. Не останню роль у такому крутому повороті в житті Геродота відіграла його природна допитливість та

Давньогрецьке воєнно-торгове судно пентера.

жага до знань. Слід звернути увагу й на ту обставину, що він був вигнанцем своєї батьківщини і фактично не мав громадянських прав у жодному з античних полісів, тому статус мандрівника для нього був одним із найприйнятніших. До того ж це вважалося досить престижним, бо багато відомих еллінів тих часів проводили частину життя саме в подорожах і тим самим здобували пошану своїх співвітчизників. У багатьох стародавніх греків могла бути й досить прозаїчна причина, щоб пуститися в мандри світом. Сучасний дослідник А. Беннар зауважує таке: "Греки стали мореплавцями в силу необхідності. Голос пустого шлунку спонукав до спорядження кораблів і направляв їх у море". Найбільш вірогідно, сукупність усіх вищезазначених чинників змусила Геродота змінити уже звичний спосіб життя й довіритися долі, що, як ви-

явилось, була досить прихильною до нього у тривалих мандрах.

Багаторічні подорожі Геродота були унікальними в історії стародавньої Греції як за своєю тривалістю, та і за масштабами. Реконструювати їх сьогодні дуже важко. Біографи історика пропонують

багато версій, але кожна з них є гіпотетичною й може бути прийнята досить умовно. Усі вони ґрунтуються переважно на більш-менш логічних припущеннях і недостатньо підтверджуються фактами. Ми зупинимося на одній із них, що здається найбільш переконливою.

Ймовірно, що Геродот спочатку подорожував у тих краях, які йому були найбільш знайомі, де б він міг набратися досвіду мандрівника з найменшим для себе ризиком. Це були міста Іонії. Далі він подався на узбережжя Геллеспонської протоки, перетнув її і попрямував до Фракії та Македонії. Познаюмившись із цими країнами, направився до узбережжя Понту Евксіньського, як тоді греки називали Чорне море. Біля міста Візантій, поблизу Боспорської протоки, Геродот пересів на торгове судно й поплив уздовж берега на північ до гирла Дунаю.

Від Дунаю на схід північного узбережжя Понту Евксінського широкою смугою розкинулись степові простори, де кочували племена скіфів. Про них у Греції ходило багато різних чуток, але мало хто з еллінів знав про скіфів щось достовірне. Країну на північ від Понту Евксінського греки називали Скіфією, а її мешканців вважали найхоробрішими й непереможними, бо вони здолали величезну армію перського царя Дарія I. Геродот дуже цікавився скіфами і сподівався якомога більше дізнатися про їх звичаї та спосіб життя.

Елліни за два століття до Геродота почали освоювати Північне Причорноморське узбережжя, будуючи там свої торгові факторії та міста. Одним із найбільших північнопонтійських міст на той час була заснована вихідцями з Мілета Ольвія (у перекладі з грецької мови це означало "щаслива"), куди й направився "батько історії". В Ольвії він зробив тривалу зупинку, щоб детальніше вивчити Скіфію та її народи. Про перебування Геродота в Ольвії докладніше поговоримо пізніше, оскільки це дуже важливо для нашої теми.

Після Скіфії Геродот відвідав східне та південне узбережжя Чорного моря, а потім знову повернувся в Іонію. Після перепочинку, вірогідно, на острові Самос у колі друзів та знайомих його шлях проліг на схід територією Перської держави, аж до славнозвісного Вавилона. Оскільки формально Геро-

дот вважався підданим Персії, то йому, можливо, якимось чином вдалося отримати дозвіл місцевої влади подорожувати територією Перської держави. Це була захоплююча мандрівка з пригодами й незабутніми враженнями. Вона знайшла яскраве відображення на сторінках "Історії в дев'яти книгах". Не менш цікавою і змістовною була подорож до Єгипту, яка теж детально описана у творі. Пізніше Геродот познайомився з країнами та островами Східного Середземномор'я.

Подорожі ойкуменою стали бездонною скарбницею знань, відкриттів та вражень. Усюди, де бував Геродот, він уважно спостерігав за життям, звичаями народів, невтомно досліджував і вивчав їх історію. Без сумніву, це було основною метою його багаторічних мандрів. Геродот не механічно накопичував знання чи набирався вражень, щоб потім ними хизуватися перед іншими. Він повсякчас, можливо, навіть ризикуючи життям чи здоров'ям, намагався дізнатися якомога більше, з'ясував різні спірні питання тогочасної історії, географії, етнографії тощо. Здобуті в подорожах знання стали для нього міцним фундаментом для грандіозної за задумом "Історії в дев'яти книгах".

~ 7 ~

Закінчив подорожі світом Геродот приблизно в сорокалітньому віці. Постійним місцем проживан-

ня стомлений мандрівник обрав Афіни – столицю одного з наймогутніших грецьких полісів Аттики. У той час місто переживало період найвищого піднесення, було одним із бастионів античної демократії. У ньому мешкало близько 30 тис. громадян та приблизно стільки ж чужинців, а разом із рабами афінське населення перевищувало 100 тис. осіб. Один із сучасників у V ст. до н. е. так говорив про Афіни: “Ти бовдур, якщо не бачив Афі-

хливого культурного й політичного життя. Багато дослідників його творчості вважають, що саме в Афінах у нього виник задум створити епічний твір з історії греко-перської війни, з’ясувати роль цього міста в загальній перемозі греків.

Геродот пройнявся духом афінського патріотизму, став палким прихильником її демократичного устрою. У Греції в ті часи панувала загальна атмосфера піднесення еллінського духу, гордості за перемогу над персами. Історик повністю поділяв ентузіазм афінян і тому не випадково у своєму творі основну роль у визначній перемозі відводить саме Афінам, називаючи їх рятівником Еллади [VII, 139]. Це не залишилося непоміченим, і до Геро-

Вид на Афінський акрополь. Малюнок початку XX ст.

дота приходять шалена популярність. Його приймають до вузького кола обраних – близьких друзів афінського стратега Перікла (близько 495–429 рр. до н. е.), що фактично був правителем афінського поліса. Цей елітний гурток об’єднував відомих політиків, філософів, ораторів, архітекторів, літераторів. Зокрема, його постійними членами були такі знаменитості, як філософ Анаксагор, драматург Софокл, скульптор Фідій. Душею і

ни! Якщо ж ти бачив і не захоплювався – віслюк; а якщо добровільно покинув Афіни, то ти – верблюд!” Коментарі, як кажуть, зайві.

Сьогодні ми не маємо точних даних про термін проживання Геродота в Афінах. Найчастіше дослідники називають дати: 447–444 або 445–444 рр. до н. е. Достовірних фактів з афінського періоду біографії “батька історії” дотепер дійшло дуже мало. У столиці Аттики він поринув у вир тамтешнього бур-

керівником гуртка була кохана дружина Перікла – епатажна і гламурна Аспасія. У цьому товаристві Геродота шанували. Відомі літератори цитували рядки з його "Історії" у своїх творах, а Софокл, за свідченням грецького письменника й філософа Плутарха (близько 46 – близько 127 рр. н. е.), навіть присвятив йому оду. Є припущення, що ці дві відомі постаті були близькими друзями.

Зберігся переказ про те, що Геродот в Афінах публічно читав уривки зі свого твору й за це від афінянина Аніта отримав солідну винагороду – 10 талантів срібла (близько 262 кілограмів). Уявити, наскільки на той час це була значна сума допоможе таке порівняння: річний державний прибуток Афін дорівнював близько 1000 талантів.

ської громади він отримав не за літературні заслуги, а як матеріальну компенсацію за надзвичайно важливу політичну чи дипломатичну діяльність на користь Афін.

Існує ще один цікавий переказ, про який повідомляє візантійський письменник Марцелін. У ньому розповідається, як під час прилюдного читання своєї "Історії" Геродот помітив, що один із молодих слухачів плакав від захоплення. Це був знаменитий у майбутньому давньогрецький історик Фулідід (близько 460–400 рр. до н. е.). Геродот після свого виступу сказав батькові Фулідіда: "Вітаю тебе, Олор, натура твого сина прагне знань".

Про зовнішній вигляд Геродота тих часів наш сучасник може судити лише зі скульптурних зображень, які, можливо, були зроблені

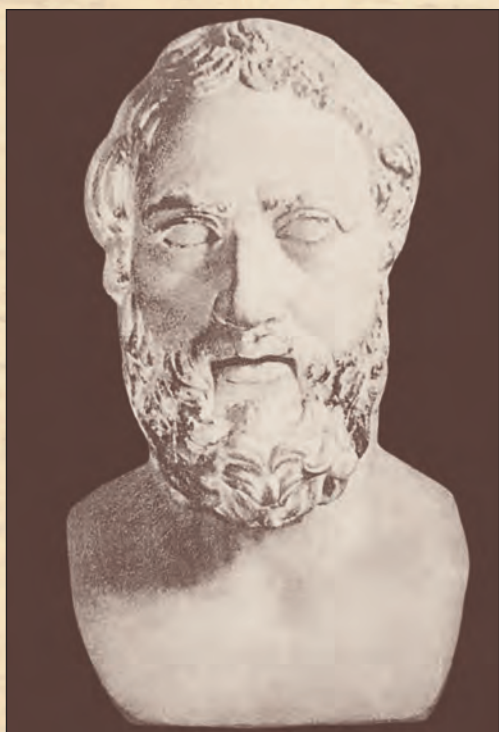
за життя історика. Наприклад, бюст, що зберігається в Неапольському музеї в Італії, вважається копією з оригіналу V ст. до н. е. Він зображує чоловіка зрілого віку з густим волоссям, довгою бородою, що розділена посередині надвое і в'ється великими пасмами. Великі очі

затіняються бровами, що дуже виступають зовні, між ними опус-

Агора в Афінах, де часто бував Геродот. Реконструкція Г. Релендера початку XX ст.

Окремі біографи Геродота вважають, що таку винагороду від афін-

Геродот. Неапольський музей. Римська копія бюсту, вірогідно, з давньогрецького оригіналу.

кається великий ніс. Високий широкий лоб покритий зморшками, обличчя видовжене. Між вусами й бородою чітко окреслений рот із повними губами.

~ 8 ~

Геродот недовго перебував у Афінах, бо не мав громадянських прав афінського поліса. Вихід із цієї ситуації можна було знайти, ставши одним із засновників нової колонії Афін, що давало право громадянства не лише в новозаснованій колонії, а й у метрополії, тобто в Афінах. Існує й інша думка, яка

полягає в тому, що керівництво Афін доручило Геродоту бути серед засновників нової колонії для того, щоб мати там надійну та впливову людину, яка б контролювала хід подій і втілювала політику метрополії. Можливо, певну роль у від'їзді історика з Афін відіграв чинник, пов'язаний із його приватним життям. Нам нічого невідомо про сім'ю Геродота, що дозволяє висловити припущення про його холостяцький стан. В Афінах за давньою традицією неодружених після тридцятилітнього віку чоловіків зневажали, із них відверто глузували, а в окремі періоди навіть карали, змушували платити високі податки за "парубкування".

Нагода стати повноцінним громадянином античного поліса для Геродота трапилася в 444–443 рр. до н. е., коли за ініціативи Перікла в південній частині Апеннінського півострова, на узбережжі Терентинської затоки, де сьогодні знаходиться італійське місто Сібаріс, було вирішено заснувати афінську колонію під назвою Фурії. Достеменно відомо, що у списку її засновників значилося ім'я Геродота Галікарнасця. Фурії розташовувалися в дуже зручному для торгівлі місці, тому швидко процвітали і стали однією з найбагатших античних колоній на Апеннінах. Там проживали багато вихідців не лише з Афін, а й інших великих міст Еллади. Фурійці мали досить потужну інтелектуальну еліту.

Крім Геродота, засновниками колонії були відомий афінський політичний діяч Ксенократ, мілетський архітектор Гіпподам. Згодом сюди переселилися філософ Еліпедокл із Агрігени, софіст Протагор із Абдер, оратори Тісій та Лісій із Сіракуз та інші. Геродот найбільше зблизився з Протагором, який, очевидно, привабив історика своїми критичними поглядами на політику та грецьку історію.

На жаль, нам мало відомо про життя Геродота у Фуріях. Більшість його біографів вважає, що основну увагу в цей час він приділяв творчості, редагуючи й доповнюючи свою "Історію". За межами колонії сучасники називали Геродота фурійцем, і це прізвисько тоді міцно за ним закріпилося. Воно й зафіксоване у вступі до його "Історії". Частина дослідників вважає, що він постійно не мешкав у Фуріях, а час від часу їздив до Афін, робив нетривалі подорожі Середземномор'ям, відвідуючи деякі грецькі колонії. Можливо, саме в цей період побував на Сицилії та в Македонії.

У Фуріях Геродот доживав свої останні роки. Вважається, що він помер у 60 років, тобто приблизно в 425–424 рр. до н. е. Це сталося на початку Пелопонеської війни між Афінами і Спартою. Ці події дуже схвилювали історика і навіть знайшли відображення у його творі.

Геродот був у великій пошані серед мешканців Фурій. Він один із небагатьох удостоєний честі бути похованим на центральній площі міста – агорі. На могилі історика вдячні фурійці встановили кам'яну стелу з написом: "Ця домовина схоронила прах Геродота, Ліксового сина. Найкращий історик серед усіх, хто писав по-іонійськи. Виріс на дорійській батьківщині, але щоб уникнути зганьблення, зробив Фурії своєю новою вітчизною". У грецьких містах Пеллі та Афіни в пам'ять про славетного співвітчизника спорудили кенотафи – величні надгробні пам'ятники. Їх за звичай зводили не на місці поховання померлого, а там, де він народився, жив, де його добре знали й шанували.

ГЕРОДОТОВА "ІСТОРІЯ В ДЕВ'ЯТИ КНИГАХ"

~ 1 ~

Життя Геродота було невіддільним від його творчої діяльності. На роботу над епічним твором "Історія в дев'яти книгах" він витратив десятки років. Дослідники його творчості вважають, що спочатку історик не мав чіткого плану своєї праці, а йшов уже добре відомим шляхом, який проклали його попередники логографи – зібрати цікаві джерела на популярну тему й майстерно літературно оформити їх в один сюжет. Таким чином можна було завоювати прихильність читачів та слухачів, а отже, зажити слави й достатку.

"Історія" Геродота Галікарнасця поділяється на дві основні частини. Перша охоплює I, II, III, IV і початок V книги, яка складається з окремих логосів. Вона є ніби прелюдією до провідної теми твору, викладеної у другій частині – во-

енному протистоянню Греції і Персії.

У першій частині "Історії" дослідники виділяють десять окремих логосів, хоча стосовно цього є різні думки. Це такі логоси:

1. "Лідійський" [I, 6–94];
2. "Мідійський" [I, 95–177, 201–216];
3. "Ассирійський" ("Вавилонський") [I, 178–200];
4. "Єгипетський" [II, 1–182];
5. "Перський" [III, 1–97, 117–160];
6. "Індійський" [III, 98–106];
7. "Аравійський" [III, 107–113];
8. "Скіфський" [IV, 1–144];
9. "Лівійський" [IV, 145–199];
10. "Фракійський" [V, 2–27].

~ 2 ~

Багато сучасних науковців вважають, що вперше в Геродота з'явилися конкретні творчі плани, коли

він перебував у Дельфах. Там він почав збирати джерела для майбутнього твору. Втілював свої задуми "батько історії" переважно в Афінах, пізніше у Фуриях. "Історія" вийшла з-під пера автора – саме в такому вигляді, у якому була задумана спочатку. Але частина дослідників вважає, що Геродот так і не встиг закінчити твір за життя, бо сюжетна лінія обривається практично на півслові. Ця версія набуває все більшої популярності.

За іншою версією, Геродот почав працювати над твором уже тоді, коли перебував у вигнанні на острові Самос, а потім продовжив у Афінах. Саме там, окрилений успіхом, він ще з більшим завзяттям став працювати над "Історією", центральною темою якої тепер стала греко-перська війна 500–449 рр. до н. е. та провідна роль Афін у здобутій греками перемозі.

Існує ще одна думка стосовно історії написання "Історії в дев'яти книгах". Згідно з нею, спочатку твір було задумано як цілісне творіння, міцно пов'язане наскрізною сюжетною лінією. У цю грандіозну "будівлю" автор додавав різноманітні матеріали, які безперервно нескінченним потоком поповнювалися у ході творчої праці, але були суворо підпорядковані основній меті.

Найбільш авторитетною вважається позиція відомого геродотознавця Ф. Якобі, який вважав, що діяльність "батька історії" поділяється на два етапи. Перший етап проходив під впливом творчості іо-

нійських логографів, коли основна мета літературної роботи полягала в написанні окремих оповідань – логосів, присвячених окремим країнам чи темам. Свої логоси Геродот писав за традиційною для іонійських логографів схемою, але його праця виділялася спробами залучити якомога ширше коло різноманітних джерел, дати їм критичну оцінку, а також блискучим літературним талантом автора. В основу більшості логосів, що увійшли до "Історії", покладені джерела, зібрані ним під час тривалих подорожей.

Другий етап у творчості "батька історії" розпочався в Афінах, де він пройнявся "афінським духом", що докорінно позначилося на його літературній праці. Провідною темою "Історії" стали події греко-перської війни. До вступної частини основного сюжету було включено раніше написані логоси, які додали твору колоритності та різноплановості. У середині V ст. до н. е. в Афінах утвердився стійкий попит на літературні твори історико-філософського спрямування. Геродот здобув велику популярність серед афінян завдяки своїм логосам, але вершини слави досяг, виконуючи важливе соціально-політичне замовлення правлячої еліти Афін, звеличивши визначальну роль міста в перемозі над Перською державою.

~ 3 ~

Хоча Геродот як творець виріс з іонійської школи логографів, він прагнув перевершити своїх попе-

ГРЕКО-ПЕРСЬКІ ВІЙНИ (500–449 рр. до н. е.)

- Володіння Персії в 500 р. до н. е.
- Грецькі міста, що повстали проти перського панування в 500 р. до н. е.
- Держави, що визнали залежність від Персії в 492–480 рр. до н. е.
- Грецькі держави, що активно боролися проти персів
- Нейтральні грецькі держави
- Походи персів:
 - в 492 р. до н. е.
 - в 490 р. до н. е.
 - в 480 р. до н. е.
 - Похід греків у 479 р. до н. е.
- Місця головних битв
- ✕ на суші
- ✕ на морі

САЛАМІНСЬКА БИТВА
480 р. до н. е.

Масштаб 1:6 000 000
(в 1 см 60 км)

60 0 60 120 км

АТТИКА
Елеєсин
САЛАМІН
Пірей

Греки
Перси

МАРАФОНСЬКА БИТВА 490 р. до н. е.

Марафон

Фолонго

табір персів

табір греків

20 тис.

11 тис.

БИТВА ПРИ ФЕРМОПЛАХ 480 р. до н. е.

Ламія

Малітська затока

греки

перси

САЛАМІНСЬКА БИТВА 480 р. до н. е.

грецький флот

табір персів

Ксеркса

перський флот

редників і в першу чергу звернув увагу на якісне поліпшення джерельної бази свого твору. Цю задачу він намагався розв'язати шляхом розширення кола джерел і критичним підходом до їх осмислення. Саме за обсягом використаних джерел та їх науково-літературною обробкою "батько історії" значно перевершив і своїх попередників, і сучасних йому авторів.

Більшість геродотознавців погоджуються з думкою, що основну роботу зі збору матеріалів для "Історії" Геродот зробив ще до того, як приступив до написання твору. У першу чергу це стосується першої його частини, укладеної з раніше написаних логосів. Друга частина "Історії", де висвітлюється хід греко-перської війни, як показує аналіз, має зовсім іншу джерельну базу, помітна й певна різниця в обробці та подачі матеріалу. Проте нас більше цікавить творча лабораторія Геродота в написанні логосів, в одному з яких міститься оповідання про місто Гелон.

Джерела, якими користувався Геродот для написання твору, можна об'єднати в кілька груп:

- 1) особисті спостереження й дослідження автора;
- 2) усні перекази – як епічні, так і почуті під час численних подорожей;
- 3) документальні;
- 4) літературні.

Розглянемо кожну з виділених груп джерел детальніше.

~ 4 ~

Особисті спостереження й дослідження Геродота, що досить добре простежуються в його творі, сучасні науковці позначають терміном "автопсія". Матеріали, що ґрунтуються на власних враженнях автора як очевидця, цінуються найбільше за їх об'єктивність. Насамперед це географічні та етнографічні дані про країни, відвідані істориком. Сюди слід додати надзвичайно цінні описи місцевих архітектурних та археологічних пам'яток. В інформації, зібраній Геродотом під час подорожей, виявлено зовсім мало неточностей чи суперечностей, хоча інколи мають місце перебільшення. Загалом на сторінках "Історії" автор постає як допитливий, скрупульозний, добросовісний і достатньо об'єктивний спостерігач та дослідник.

Геродотову автопсію в тексті "Історії" науковці відмічають у трьох випадках: 1) коли автор прямо говорить про те, що бачив на власні очі; 2) прямої вказівки автора на власне спостереження немає, але контекст, зміст та характер інформації з великою долею ймовірності дозволяє вбачати тут автопсію; 3) стиль викладу та зміст поданого матеріалу наштовхує на думку, що так могла писати людина, яка була безпосереднім спостерігачем. Російський історик Б. О. Рибakov визначив подібну ситуацію як "ефект присутності автора". Загалом серед дослідни-

ків Геродотову автопсію в першому випадку називають "прямою", у другому – "непрямою", у третьому – "сумнівною" або "дискусійною".

Геродот під час подорожей, збираючи матеріал для логосів, не був пасивним спостерігачем. Він, по можливості, намагався потрапити в ті місця, де рідко бували його співвітчизники, або зовсім їх не відвідували. Це робив досить часто, відхиляючись від основного маршруту, щоб особисто оглянути знамениті історичні місця та пам'ятки. "Батько історії" проводив ретельні спостереження, розпитував провідників та місцевих мешканців, інколи навіть робив власні вимірювання. Саме цей спосіб Геродота збирати матеріали для свого твору сучасні дослідники особливо цінують, вважають об'єктивним, таким, що заслуговує довіри. Описи деяких історичних та археологічних пам'яток сьогодні набувають особливої цінності, бо з плином часу вони або виявилися значно пошкодженими, або зовсім зникли. Прикладів можна знайти досить багато, якщо звернутися до "Єгипетського логосу".

Але не слід сліпо довіряти Геродоту як очевидцю, на що у свій час зауважував відомий український антикознавець В. П. Бузескул (1858–1931). Наприклад, в "Ассиро-Вавилонському логосі" Геродот розповідає про стіни і ворота Вавилону, ніби він сам їх бачив [I, 178], але в "Перському логосі" говорить, що вавилонські ворота й

укріплення на той час уже були зруйновані [III, 159]. У тому ж "Ассиро-Вавилонському логосі" Геродот ніби як очевидець повідомляє, що статуї у храмі Бела-Мардука, у тім числі й та, що зображує Зевса-Белу, мають вигляд фігур у сидячому положенні [I, 183]. Проте більшість статуй цього храму, що збереглися до нашого часу, зображують богів стоячи. До того ж складається враження, що храм у часи Геродота ще існував, але є побічні свідчення, що вже тоді він був зруйнований, а статуї винесені. Дослідники часто звертають увагу й на той факт, що описані Геродотом грандіозні руїни Вавилону [I, 178] є наслідком фантазії, бо сучасні археологічні розкопки беззаперечно показали, що насправді руїни знаменитого міста за розмірами значно менші, ніж сказано "батьком історії".

Слова історика про те, що така ось пам'ятка чи звичай туземного народу збереглися "ще за мене" або "за моїх часів" не треба сприймати буквально, як свідчення безсумнівної автопсії. Велике значення в подібній ситуації має загальний контекст розповіді та інші побічні факти. Також у випадку, коли Геродот посилається на свідчення туземців як на своє власне джерело, ще зовсім не означає, що автор їх отримав безпосередньо на місці. Про це він міг дізнатися через другі чи треті руки або від уродженців даної місцевості, які на час зустрічі з істориком перебу-

вали зовсім в іншому місці, не на своїй батьківщині.

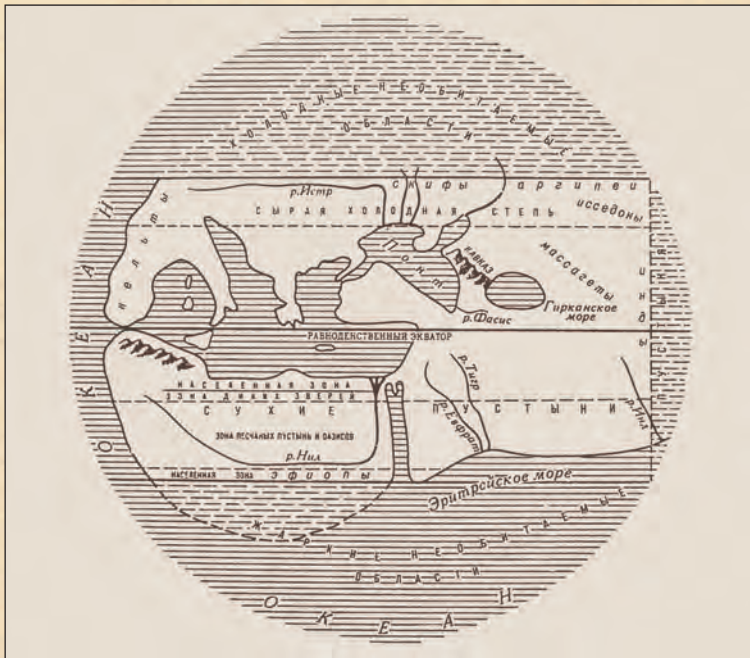
~ 5 ~

Усні джерела в "Історії" посідають одне з провідних місць. За підрахунками сучасних дослідників, "батько історії" використав їх у п'ять разів більше, ніж писемних.

го чи іншого повідомлення від чужинця. Сучасні дослідники часом закидають Геродоту, що він збирав і використовував у своєму творі усні джерела без критичного відбору, чим спотворював картину дійсності.

Заступимося за "батька історії", бо критика на його адресу в даному випадку не зовсім справедлива.

По-перше, у ті часи такі науки як історія, етнографія та географія тільки зароджувалися і ще не виробили методології відбору та критичного аналізу своїх джерел, та й сама джерельна база тоді була ще досить вузькою. Часто-густо про якусь місцевість чи подію дослідник мав лише одне-два повідомлення, до того ж часом досить су-

Земна поверхня за уявою Геродота.

Інформаторами Геродота могли бути практично всі, хто траплявся йому на шляху: провідники, торговці, місцеві мешканці, перекладачі, жреці, елліни-колоністи, представники місцевої знаті тощо. Геродот не знав іноземних мов, тому повністю залежав від перекладачів, які часто-густо не могли дослівно й точно передати зміст то-

перечливих, і перевірити їх не було жодної можливості. По-друге, Геродот (це часто можна помітити на сторінках його твору) добре бачив свої недоліки у використанні усних джерел і висловлював авторське ставлення до змісту певної інформації. Наприклад, у "Єгипетському логосі" ми знаходимо такі рядки: "Нехай той, хто вважає такі опові-

дання, що їх переказують єгиптяни, вірогідними, має право вірити їм. Що ж для мене, я в усьому моему оповіданні маю настанову записувати, як я це чув, що кажуть ті або інші" [II, 123]. У "Лівійському логосі" є такий вислів Геродота: "Чи це правда, я не знаю, я записую те, що почув" [IV, 195]. Сучасні дослідники інколи забувають, у яких історичних умовах жив Геродот і "вимагають" від нього тієї інформації, яку він не міг добути з цілком об'єктивних причин. Навіть у Єгипті, де історик мав можливість спілкуватися зі жрецькими місцевих храмів, він змушений був задовольнятися послугами релігійних діячів найнижчого рангу, які, звісно, не так багато могли розповісти допитливому чужоземцеві.

Російський дослідник творчості Геродота А. І. Доватур так узагальнив методіку опрацювання усних джерел "батьком історії": 1) записувати все, що розповідають; 2) використовувати всі усні повідомлення незалежно від того, чи вважає автор їх достовірними; 3) включати у текст твору всі почуті цікаві історії й факти.

Якість усної інформації, яку вдалося зібрати Геродоту, практично повністю залежала від обізнаності та добросовісності інформаторів, а також від перекладачів, їх фахового рівня. Часом інформатори, щоб вразити чужоземця, прикрашали розповіді перебільшеннями, фантастичними вигадками, а то й нісенітницями. Подіб-

ним чином "грішили" й перекладачі, послугами яких доводилося користуватися Геродоту. Це були переважно елліни-колоністи. Вони або мало розумілися на мовах аборигенного населення, або дуже довільно перекладали почуте від місцевих мешканців. Цілком можливо, що й сам Геродот, за допомогою жестів та знання обмеженої кількості слів місцевої мови, пробував щось розпитати в зустрічних людей. Коли він мав сумніви щодо отриманої шляхом розпитування інформації, то, використавши її у своєму творі, нерідко зазначав, що особисто мало або зовсім цьому не вірить. Усе ж історик свідомо використовував такі оповідання, бо чудово розумівся на читацьких смаках пересічних еллінів, увагу і прихильність яких прагнув завоювати.

Маючи у своєму розпорядженні кілька варіантів повідомлень про певний факт, Геродот намагався критично їх оцінити й самостійно обрати той, який йому видавався найбільш достовірним. Як приклад, можна навести розповідь у "Перському логосі" про причину смерті перського царя Кіра [I, 214]. Історик повідомляє читачеві, що знає кілька версій щодо цього, але наводить за своїм вибором лише одну, яка йому видається найбільш правдивою. У цілому, як відзначають сучасні дослідники, Геродот намагався добросовісно і найдетальніше передати відомі йому усні перекази.

Отже, як бачимо, методіка збору та використання усних джерел

у Геродота далека від досконалості, але вона значно об'єктивніша, ніж в античних логографів старшого й молодшого покоління.

Загалом, в "Історії" Геродота усні джерела за походженням поділяються на чотири основні групи:

1) розповіді місцевих мешканців про свій народ і про свою країну;

2) інформація про країну чи народ, почерпнута від сторонніх осіб – представників іншого народу, греків-колоністів на цих землях, мандрівників, купців, воїнів та інших, хто зустрічався в чужих краях;

3) почуті в Елладі повідомлення від співвітчизників – колоністів, моряків, торговців, мандрівників, воєнних найманців, які прибули з далеких країв на батьківщину;

4) епічні новели, які в часи Геродота були поширеними серед греків.

Найціннішою серед усних джерел Геродота сучасні дослідники вважають першу групу, що походить із перших вуст. Але в кожному конкретному випадку ці джерела не є рівноцінними, особливо в логосах. На їх якість могли вплинути багато суб'єктивних чинників, а також конкретні обставини отримання певної інформації. Наприклад, під час подорожі Єгиптом основними інформаторами Геродота були місцеві жреці та провідники-перекладачі, значно менше прості єгиптяни – мешканці міст і поселень, де доводилося бувати мандрівному історичу. В "Єгипетському логосі" особливо помітне бажання автора, по можливості, особисто оглянути ту

чи іншу місцевість, знайти надійного інформатора: "Від жодного іншого я не міг одержати відомостей. А тут іще деякі відомості, які я зібрав про більш далекі краї. До Елефантини я сам доплив і бачив усе там на власні очі, але про те, що там далі, я розповідаю лише за чутками, я запитував і мені відповідали" [II, 29].

Мандруючи країнами, що входили до складу Перської держави, Геродот поставив собі мету зібрати про них якомога більше різноманітних матеріалів. Сучасні вчені вважають, що найбільш достовірну і повну інформацію "батько історії" почерпнув від представників перської знаті. Це йому вдавалося, оскільки він як уродженець Галікарнаса, формально вважався підданим Персії. На цей шлях походження джерел указує дуже добра обізнаність історика з життям корінних персів, їх воєнним мистецтвом, історією правлячого роду Ахеменідів. Оскільки Геродот не знав перської мови, то йому доводилося спілкуватися через перекладачів. У "Перському логосі" історик називає імена тих знатних персів, хто були його інформаторами. Наприклад, це син перського полководця Мегабіда Зопір [III, 160], який у 40-х рр. V ст. до н. е. знайшов притулок в Афінах, де з ним міг зустрічатися Геродот.

~ 6 ~

Документальні джерела, якими користувався Геродот, хоча за кількістю й поступаються усним,

але значно переважають останні за об'єктивністю. За походженням вони поділяються на дві групи: епіграфічні джерела та писемні документи.

Перші з них представлені різноманітними надписами на статуях, стелах, надгробках, будинках, речах тощо. Прикладів використання такого роду джерел в "Історії" Геродота досить багато [II, 125; II, 141; IV, 87; IV, 88; IV, 91; V, 77; VI, 14; VII, 228]. Більшість епіграфічних пам'яток історик бачив на власні очі й намагався це підкреслити [V, 59]. Він ретельно і скрупульозно з максимальною точністю їх описує, що в наш час підтверджується даними археології. Таким чином, названі джерела у творі "батька історії" заслуговують високого ступеня довіри.

Писемні документальні джерела в "Історії" представлені храмовими хроніками, щорічними списками посадових осіб та переможців на загальноеллінських спортивних змаганнях. До числа найпоширеніших у Геродота документальних джерел відносять вислови оракулів, особливо збірник Дельфійського оракула "Гіпомненат". Він був чимось подібним до сурогату хроніки, де в довільній хронологічній послідовності наводився зміст пророцтва оракула, з якого приводу воно було зроблене та як воно справдилося. Інформацію про Персію історик черпав з офіційних документів царської канцелярії Ахеменідів, які перекладали їх на грецьку мову й

розсилали в підлеглі Перській державі грецькі міста Іонії.

~ 7 ~

Літературні джерела в "Історії" посідають порівняно незначне місце, тому що на них Геродот посилається рідко. За підрахунками сучасних дослідників, історик використав писемних джерел у п'ять разів менше, ніж усних. Хоча "батько історії" був чудово обізнаний із тогочасною грецькою літературою, але з неї для своєї праці мало що міг почерпнути. Найчастіше він звертався до творів Гомера, значно рідше до поетів Піндара, Архілоха, Гесіода та інших. Найулюбленішими літературними творами історика були прозові праці логографів, особливо Гекатея. На нього він у тексті свого твору прямо посилається чотири рази [II, 153; V, 36; V, 125; V, 137]. Серед використаних Геродотом прозових географічних творів є праці Скілака із Каріадни.

У підсумку можна сказати, що "Історія" Геродота має солідний джерельний підмурок, чого не було в жодного з античних прозаїків ні серед попередників, ні серед сучасників "батька історії". Це свідчить не лише про виняткову працелюбність автора, а й про його високу освіченість та ерудицію. Хоча джерельна база твору і має певні вади, але її якість і методика дослідження піднесли автора на той щабель розвитку історичної думки, звідки вже бере початок власне історична наука.

~ 8 ~

Практично всі сучасні дослідники творчості Геродота відзначають його здібності як науковця та неабиякий літературний хист. Історик виробив власний творчий метод, в основу якого поклав певні принципи і правила. Це дозволило йому перевершити всіх сучасників, не кажучи вже про попередників. Головне творче кредо Геродота найчіткіше висловлене в таких його словах: "Я маю своїм обов'язком писати, що кажуть, проте я не зобов'язаний беззаперечно вірити всьому, що кажуть, і це стосується всього мого оповідання" [VII, 152]. Крім цього в тексті "Історії" не раз стверджується: "В усьому моєму оповіданні я маю настанову записувати, як це я чув..." [II, 123]; "Таке оповідання мені здається найвірогіднішим, але мені треба переказати і менш вірогідне, бо і таке ще існує" [III, 9]; "Чи це правда, я не знаю, я записую те, що почув" [IV, 195].

Загалом, аналізуючи наукову методологію Геродота, можна виділити кілька основних авторських правил: 1) записувати й подавати читачеві все, що цікаве й може допомогти встановити істину; 2) автор не обов'язково має вірити тому, що він записав, почувши від когось; 3) автор не зобов'язаний давати пояснень до своєї розповіді, якщо це стосується його релігійних переконань або, на його погляд, може виглядати непристой-

ним; 4) побачене особисто автор цінує набагато вище за почуте від когось – "...бо вуха не викликають у людей такої довіри, як очі" [I, 8].

В основі творчого методу Геродота лежить верховенство історичного факту і з'ясування через нього істини. Хоча він і вірить більшості зібраних ним джерел, але робить спроби їх критичної оцінки. Геродот ще не мислить категоріями й поняттями історичної науки та все ж постійно шукає способи досягти об'єктивності й переконливо донести її до читача.

Геродотознавці з'ясували, що "батько історії" під час роботи над "Історією" застосовував такі дослідницькі методи:

1. Метод персоніфікації, за яким причини всіх історичних подій і явищ слід шукати в людях, їх характерах, прагненнях, вадах, добродійності тощо.

2. Метод синкретизму, що дозволяв автору порівнювати грецьких богів і релігійні культу з тими, які він відкрив у інших народів, наприклад Зевса порівнює з єгипетським богом Амоном та скіфським богом Папаєм, Діоніса – з єгипетським богом Осірісом та арабським богом Ороталтом, Афродіту – з асирійською богинею Міліттою і т. д.

3. Метод етимології, завдяки якому Геродот назви міст і племен виводив від імені засновників або родоначальників.

4. Метод обґрунтування божественної приреченості давав можливість не лише проголошувати за-

лежність людей від волі богів, а й доводити це способом підбору реальних фактів або міфів, запозичених із фольклору, окремих подій. Геродот обов'язково хоче доказати невідворотність такого сюжету: є воля богів, але людина намагається уникнути її, тоді боги в різний спосіб надсилають попередження, і якщо людина їх ігнорує, то за велінням богів вона буде покарана.

5. Авторська позиція у творі іноді розкривається через мову історичних осіб, при цьому їх вислови чи промови або вигадані, або запозичені з фольклорних джерел і відповідно оброблені.

6. Автор в окремих випадках проводить додаткове спеціальне дослідження, щоб встановити істину, при цьому пояснює, для чого і як він це робив.

7. Геродот намагається переконати читача в достовірності того, про що розповідає, підбираючи переконливі з його точки зору докази та керуючись логікою здорового глузду.

8. Метод критичного аналізу застосовується тоді, коли серед різних версій стосовно якоїсь історичної події чи факту Геродот нерідко подає авторську точку зору. Із кількох версій він на свій розсуд вибирає найбільш достовірну і критикує інші.

9. Метод узагальнення, коли автор час від часу робить висновки до сказаного раніше, коротко їх обґрунтовує.

10. Щоб справити більш емоційне враження на читача, Геродот застосовує метод контрастнос-

ті: поруч надає розповіді про хороше й лихе, героїчне і трагічне, злет і падіння в долі людини тощо.

~ 9 ~

Письменницький талант Геродота проявився в оригінальному для тогочасної античної прози літературному стилі. "Батько історії" одночасно виявився і добросовісним дослідником, і вмілим майстром побудови сюжету, і цікавим оповідачем, чого не було в жодного з античних логографів. Без особливих літературних прикрас він зумів запропонувати читачеві глибокий за змістом, захоплюючий за сюжетом та оригінальний за формою твір. Його, без сумніву, можна віднести до жанру епічної історичної прози. Геродот як автор весь час присутній на сторінках своєї "Історії", він ніби живе в серцевині сюжету і направляє думки та емоції читача в потрібне русло – захоплюватися героїчною боротьбою греків проти персів.

Геродот писав на іонійському діалекті, відносно зрозумілому в усій Елладі. Але, мешкаючи в різних містах, він намагався пристосуватися до місцевих діалектів, щоб бути зрозумілим читачам. Мова твору не уніфікована і це дещо відбилося на його літературному стилі.

Із перших рядків "Історії" Геродот розкриває перед читачем свій задум і, намагаючись дотримуватися обраної сюжетної лінії, час від часу нагадує про нього. Різно-

манітні вставки і відступи від сюжету надають твору колоритності, допомагають повніше розкрити головну тему. Вони займають порівняно мало місця й не затушовують основну сюжетну лінію.

У своїй праці Геродот застосовує полеміку з іншими грецькими авторами, щоб оживити описувані події і тримати увагу читача. Він свідомо часто використовує фольклорні джерела, хоча сам добре розуміє, що вони не додають його розповіді більшої достовірності, але роблять її яскравою і зрозумілою більшості еллінів. Геродот досить часто критикує те, що йому розповіли інформатори. Якщо ж він їм довіряє, то повідомляє про це читачеві. В "Історії" автор дає пояснення, про що саме не бажає розповідати з релігійних або морально-етичних причин. Часом він наперед сповіщає читача, що буде розповідати про те чи інше далі, до того ж пояснюючи своє бажання. Усі зазначені літературні прийоми роблять розповідь "батька історії" живою, захоплюючою, близькою до почуттів еллінів.

Для більшої наочності Геродот у своїх описах широко застосовує різні порівняння, наприклад, порівнює грецькі звичаї з варварськими, проводить паралель між релігійними культами й божествами різних народів, способи вимірювання величин і відстаней в окремих країнах прирівнює до поширених і звичних у більшості обласей Еллади.

В "Історії" Геродота поруч знаходяться уривки, написані в різних стилях, при цьому в кожному окремому епізоді застосовуються прийоми різних літературних жанрів. Історик не обмежується літературним досвідом своїх попередників – авторів історичної прози, а намагається збагатити свій твір художніми прийомами, запозиченими з інших видів еллінського мистецтва – трагедії й ораторських виступів. У драматургів Геродот запозичив прийом трагічної іронії, різкого протиставлення трагічних сцен і героїчних вчинків. В ораторів – прийоми аргументації і звукового оформлення промови, зокрема знаменитих історичних осіб. Це було новаторством в античній прозі V ст. до н. е. За літературно-художнім рівнем Геродот далеко відірвався від логографів і залишив нащадкам твір видатної мистецької і наукової вартості.

~ 10 ~

До читача XXI ст. твір Геродота Галікарнасця під назвою "Історія в дев'яти книгах" дійшов непростим шляхом. Учені-філологи знаменитої бібліотеки міста Олександрія, що було засноване Олександром Македонським у дельті Нілу, мали у своєму розпорядженні повний рукопис "Історії" Геродота Галікарнасця. Приблизно у III чи II ст. до н. е. вони дещо змінили структуру твору. В оригінальному вигляді він поділявся на окремі

логоси – оповідання. Олександрійські філологи, очевидно, з добрими намірами, вирішили поділити "Історію" на дев'ять книг, фактично розділів. Це дещо порушило авторський задум, бо окремі логоси, наприклад, "Перський логос" і "Вавілонський логос" виявилися об'єднаними в одній книзі, а "Скіфський логос" став лише частиною четвертої книги. Кожна книга "Історії" за олександрійським варіантом отримала назву за іменем однієї з дев'яти муз-богинь грецької міфології, які опікувалися жанрами мистецтва й науками. Музи, як вірили стародавні елліни, перебували на горі Гелікон у Беотії – одній з областей Греції. Порядок назв кожної з виділених у Геродотовій "Історії" книг, який зберігся дотепер, є таким:

Книга I. "Кліо" – муза історії, дослідження;

Книга II. "Евтерпа" – муза ліричної поезії;

Книга III. "Талія" – муза комедії;

Книга IV. "Мельпомена" – муза трагедії;

Книга V. "Терпсіхора" – муза танців;

Книга VI. "Ерато" – муза любовної поезії;

Книга VII. "Полімна" – муза гімнів;

Книга VIII. "Уранія" – муза астрономії;

Книга IX. "Калліопа" – муза епосу.

Давньогрецький оригінал твору зафіксований у рукописних

текстах X–XV ст., що відображають безперервну рукописну традицію ще з античних часів. Ці рукописи розподіляються на дві основні гілки: флорентійську (найдавнішу) X–XI ст. та римську XIV ст. Є й так звані проміжні рукописи, що поєднують у собі особливості першої і другої гілок. Видавці праці Геродота в більшості випадків надають перевагу найдавнішому варіанту, але є також і ті, хто спирається на пізніші рукописи.

Частина рукописів "Історії" Геродота була вивезена візантійськими вченими в Західну Європу після взяття турками в 1453 р. столиці Візантії Константинополя. Нині вони зберігаються в найбільших бібліотеках Риму, Флоренції, Мілана, Мадрида, Парижа, Оксфорда, Кембриджа, Тельдейберга та інших міст Італії, Іспанії, Франції, Англії, Німеччини. За даними фундаментального видання Г. Штейна (Берлін, 1869–1881), текст твору зберігся в 46 рукописах. Між цими текстами помітна різниця, яка стосується переважно діалектних особливостей мови Геродота, що майже не відбивається на смисловому тлумаченні різних частин написаного. Сучасні дослідники-геродотознавці впевнені, що сьогодні читач має перед собою текст твору, який майже нічим не відрізняється від того, яким користувався античний історик Фулідід. Тобто "Історія" дійшла до наших днів практично без змін.

Як не дивно, але в новітній історії не раз робилися спроби зароди-

ти сумніви щодо достовірності рукописів твору Геродота. Наприклад, дехто навіть стверджував (зауважимо, це були далеко не фахівці з проблем геродотознавства), що текст, який вважається класичним і пропонується сучасному читачеві, насправді написаний не Геродотом, а є дуже вмілою підробкою середньовічних кмітливих і вигадливих ченців, із метою пошити в дурні довірливих шанувальників стародавніх творів. Правда, ці "дослідники" були змушені припинити балачки про свої "відкриття" після того, як філологам вдалося виявити окремі частини твору Геродота, записані на папірусних згортках, що достовірно датуються I–III ст. н. е. Цей факт науково документований і не підлягає сумніву. Порівняння тексту на папірусах та на середньовічному пергаменті не виявило суттєвих розбіжностей, їх зміст є практично ідентичним.

Перше друковане видання (editio princeps) "Історії" Геродота здійснив італієць Альдо Манучі в 1502 р. у Венеції. На сьогодні виійшли десятки видань оригінального тексту безсмертного твору в перекладах на різні мови світу. У XIX ст. найбільшою популярністю користувалися два фундаментальні видання 1869 р. – Абіхта та Штейна. У 1909 р. надруковано нове оригінальне видання "Історії в дев'яти книгах", здійснене К. Гуде (Худе). Воно набуло великої популярності серед учених та пересічних шанувальників стародав-

ньої історії. Повторно це видання з'явилося в 1912 та 1927 рр.

На сьогодні існує кілька десятків фундаментальних джерелознавчих видань оригінального тексту "Історії" Геродота, з яких учені всього світу роблять переклади на мови своїх народів. До числа найкращих відносять лейпцизьке видання 1898 та 1987 рр.

~ 11 ~

У Росії перший переклад твору Геродота у трьох томах під назвою "Иродота Аликарнасского повествования в девяти книгах", що здійснив А. Нартов, з'явився друком у Петербурзі в 1763–1764 рр. На початку XIX ст. четверту книгу на російську мову переклав А. Огінський, вона побачила світ у 1819 р. Трохи пізніше, у 1826–1828 рр., надруковано переклад І. Мартинова у п'яти томах.

Перший фаховий переклад на російську мову "Історії" Геродота в повному обсязі здійснив Ф. Г. Міщенко – чудовий знавець античної історії та філології, українець за походженням та ідейними переконаннями, якого за промову під час святкування річниці Т. Г. Шевченка в Петербурзі в 1884 р. звільнили з посади професора Київського університету Святого Володимира й вислали з Києва. Згодом Ф. Г. Міщенко зайняв посаду професора в Казанському університеті. Учений на той час уже мав досвід перекладів зі старогрецької мови, зокрема твору античного гео-

графа Страбона (1879 р.). Зацікавлення Ф. Г. Міщенка працею Геродота цілком зрозуміле – в "Історії" міститься найдавніший і найдокладніший опис України, яку в далекому минулому греки називали Скіфією. Учена громадськість Росії позитивно оцінила повний переклад Ф. Г. Міщенка, особливо відзначивши його художні якості. Але в той же час автору робилися закиди щодо того, що він не завжди суворо дотримувався оригінального тексту, часом відступав від нього і лише досить довільно передавав загальний зміст тієї чи іншої частини "Історії". Усе ж поява перекладу Ф. Г. Міщенка мала надзвичайно велике значення, бо після його публікації серед освіченого загалу Російської імперії стався вибух масового інтересу до Скіфії – одного з найяскравіших явищ стародавньої вітчизняної історії.

Переклад тих частин "Історії" Геродота, де висвітлюється історія народів, що в минулому проживали на теренах Російської імперії, опублікував видатний дослідник античності В. В. Латишев. Він упорядкував і видав у 1893–1906 рр. у Петербурзі надзвичайно цінну збірку історичних джерел у двох томах під загальною назвою "Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе", куди було включено й уривки з твору Геродота. У радянські часи ця праця друкувалася протягом 1947–1949 рр. у науковому журналі "Вестник древней исто-

рии". Переклад уривків "Історії", за участю Є. А. Бессмертного можна знайти в другому номері цього журналу за 1947 р.

Повний переклад "Історії в дев'яти книгах" російською мовою, який і до сьогодні вважається академічним і часто використовується науковцями, підготував Г. А. Стратановський. Уперше опублікований у ленінградському видавництві "Наука" в 1972 р., а пізніше цей переклад неодноразово друкували різні видавництва Росії та Білорусі. Філологи-фахівці досить критично оцінили переклад Г. А. Стратановського та коментарі до нього, вказавши на численні неточності. Але, незважаючи на виявлені недоліки, ця праця стала важливою віхою в розвитку радянського геродотознавства і сприяла новому піднесенню зацікавленості Скіфією як серед науковців, так і широкого кола шанувальників вітчизняної стародавньої історії. Переклад Г. А. Стратановського був і залишається популярним, бо завдяки кільком перевиданням і тисячним тиражам став доступним усім бажаючим. Він є практично в кожній міській бібліотеці та книгозбірнях вищих навчальних закладів, де існують історичні факультети. Додало популярності цьому виданню і включення до нього аналітичної статті В. Г. Боруховича про життя і творчість Геродота.

У 1976 р. з'явився російський переклад першої і четвертої книг Геродотової "Історії" І. І. Марти-

нова в переробці М. Л. Гаспарова. Хоча останній і намагався дотримуватися оригінального літературного стилю "батька історії", проте не зміг уникнути окремих вад, на що неодноразово вказували філологи.

Останній і найбільш досконалий переклад на російську мову частини твору разом з історико-філологічним та історіографічним коментарями, детальною довідковою базою, широкою бібліографією, а також із синхронною подачею оригінального старогрецького тексту опублікувало в 1982 р. провідне радянське академічне видавництво "Наука" під назвою "Народы нашей страны в "Истории" Геродота" (автори А. І. Доватур, Д. П. Каллістов, І. А. Шишова). Переклад оригінального тексту Геродота за оксфордським виданням К. Гуде 1927 р. для цієї книги здійснила І. А. Шишова. Вітчизняні скіфознавці дуже схвально зустріли появу нового перекладу і в своїх дослідженнях, коли посилаються на твір Геродота як історичне джерело, віддають перевагу саме йому.

~ 12 ~

В Україні "Історією" Геродота Галікарнасця цікавилися здавна, але перший переклад українською мовою окремих уривків цього твору з'явився у друці лише в 1895 р. у збірці історичних джерел до історії України, укладеній М. С. Грушевським. Проте цей переклад зроблено не з оригінального старо-

грецького тексту, а з російського перекладу Ф. Г. Міценка.

Ще один переклад українською мовою з російського варіанта, але вже в більш повному обсязі, четвертої книги "Історії" було вміщено у книзі І. Я. Франка "Причинки до історії України-Руси" (Львів, 1912 р.).

Перший переклад оригінального тексту четвертої книги твору Геродота українською мовою з лейпцизького видання Г. Келенберга 1921 р. здійснив у 1926 р. львівський історик і філолог, професор Львівського університету Теофіл Коструба. Автор намагався якнайточніше передати зміст оригіналу і разом із тим дотримуватися популярного літературного стилю, який був би зрозумілим широкому загалу читачів. Переклад Т. Коструби надруковано у Львові в 1937 р. у вигляді маленької книжечки. Перевиданий у 1992 р. в Києві.

За повний науково-філологічний переклад оригінального тексту твору "батька історії" українською мовою на початку 1990-х рр. узявся відомий український філолог, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Андрій Олександрович Білецький. За основу узяв лейпцизьке видання Г. Келенберга 1898 р. Беручи до уваги нагальну потребу в українському науковому перекладі "Історії" Геродота для вчених України, особливо фахівців зі скіфської археології, уривки перекладу з четвертої

книги оперативно було надруковано у фаховому журналі "Археологія" (№ 1, 3, 4 за 1991 р. та № 1 за 1992 р.). Повністю переклад А. І. Білецького з передмовою та коментарями з'явився у 1993 р. у київському академічному видавництві "Наукова думка" під назвою "Геродот. Історії в дев'яти книгах". Наукова громадськість України загалом схвально оцінила цю працю, зараз нею активно користуються науковці, викладачі, студенти, вчителі, усі, хто цікавиться далеким минулим нашої країни. Поки що це єдиний фаховий переклад твору Геродота українською мовою.

Розділ четвертий

ПРО ЩО РОЗПОВІДАЄ "СКІФСЬКИЙ ЛОГОС"?

~ 1 ~

Учені вважають, що висвітлення історії Перської держави напередодні греко-перської війни, зокрема походу перського царя Дарія I до Північного Причорномор'я, який відбувся між 515–512 рр. до н. е., щоб "помститися на скіфах за те, що вони колись удерлися до Мідії, перемогли тих, хто намагався їх затримати" [IV, 1], стало приводом для введення до першої частини "Історії" так званого "Скіфського логосу". Він фактично є логічним продовженням "Перського логосу", але оскільки автор мав у своєму розпорядженні багато оригінальної інформації про Скіфію, тож вирішив тему походу Дарія на скіфів виділити в окремий логос. Геродот зробив спробу подати широку панораму, на тлі якої відбувалася ця значна історична подія, включивши до неї раніше зібрані матеріали з географії

та етнографії Скіфії. На думку київського антикознавця М. В. Скржинської, "батько історії" заново переглянув і відредагував уже написаний "Скіфський логос", вставивши його в сюжет скіфо-перської війни. Редакторська правка Геродота помітна в 99 розділі четвертої книги, де він прагне більш наглядно подати опис Скіфії у тій частині, де проживали таври, тобто південного узбережжя Криму. Спочатку кримський берег історик порівнює з мисом Суніон в Аттіці, добре відомий афінянам, а потім – із Япігією, областю на півдні Апеннінського півострова, де знаходилося місто Фурії. Це переконливо свідчить, що Геродот, вставляючи до сюжету подій скіфо-перської війни опис Скіфії, додав ще одне пояснення спеціально для своїх нових земляків у Фуріях.

"Скіфський логос" останні два століття став предметом активного

вивчення науковцями. У Західній Європі зразком класичного джерелознавчого дослідження творчості Геродота, у тім числі й "Скіфського логосу", вважається праця англійського вченого Ф. Якобі, опублікована в 1913 р. У східноєвропейській історіографії на сьогодні нараховується кілька десятків фундаментальних праць із критичним аналізом "Скіфського логосу". Останнім часом найбільший резонанс мала книга російського вченого Б. О. Рібакова "Геродотова Скіфія: Історико-географічний аналіз" (Москва, 1979).

Традиційно вважається, що "Скіфський логос" – це перші 144 розділи четвертої книги "Історії". Ці розділи різні за обсягом – від кількох рядків і до майже сторінки. В українському перекладі А. О. Білецького 1993 р. вони займають 34 сторінки видання. У "Скіфському логосі" є ще кілька вставок, які за змістом не стосуються Скіфії. Тож власне "Скіфський логос" нараховує 127 розділів [IV, 1–13, 16–83, 97–142]. Серед дослідників існує думка про те, що до "Скіфського логосу" не слід зараховувати й опис походу Дарія в Скіфію, бо це вже інша тема. Ми вважаємо, що відділяти одне від іншого не варто, адже вони підпорядковані одній темі і вдало композиційно вмотивовані в одну сюжетну лінію.

Слід також указати на те, що не всі сучасні вчені розглядають оповідання Геродота про похід перського царя Дарія I в Скіфію як

достовірне історичне джерело. Наприклад український дослідник С. В. Полін переконаний, що є всі підстави вважати, що в "Скіфському логосі" Геродот механічно сплутав інформацію про два походи персів до берегів Чорного моря: перший похід із заходу, перейшовши Дунай, здійснив Дарій; другий похід персів відбувся зі сходу через Кавказ під керівництвом одного з полководців Дарія. Можливе, на думку С. В. Поліна, й інше пояснення неймовірних масштабів воєнної акції Дарія на просторах Північного Причорномор'я і Приазов'я: свідоме чи не свідоме об'єднання "батьком історії" відомостей про два походи Дарія – проти скіфів європейських і проти скіфів азійських (саків) [Полін С. В., 1994, с. 93]. Частина сучасних дослідників узагалі дотримується думки, що Геродот в описі цього походу використав, крім достовірних даних, багато фольклорних переказів, далеких від реальних подій уже легендарної на середину V ст. до н. е. скіфо-перської війни.

~ 2 ~

Ступінь довіри до "Скіфського логосу" прямо залежить від з'ясування джерельної бази, на яку спирається автор. Із цієї проблеми серед учених точаться досить гострі дискусії, суть яких загалом зводиться до основного питання: чи слід взагалі довіряти Геродотові, а якщо довіряти, то наскільки?

У цілому висновки дослідників "Скіфського логосу" з даної проблеми можна згрупувати таким чином: а) Геродот заслуговує повної довіри; б) "батькові історії" можна довіряти лише там, де достовірність наведених ним даних підтверджується іншими джерелами; в) "Скіфський логос" достовірний лише в тій частині, де автор викладає почуте або побачене ним особисто у Північному Причорномор'ї; г) Геродот мало заслуговує на довіру, бо його логоси є фактично літературним продуктом, створеним на міфологічній основі, недостовірних чутках та власній фантазії.

Потрібно зазначити, що кожна позиція має свої цілком об'єктивні підстави. Але, очевидно, не слід бути надто категоричним в оцінці всього змісту "Скіфського логосу", а ретельно робити критичний аналіз кожного конкретного епізоду чи факту, які можуть мати різне джерельне підґрунтя. Із цього приводу дуже слушно зауважила М. В. Скржинська: "Оцінюючи добросовісність Геродота,.. потрібно виходити з аналізу записаних ним свідчень у контексті всього твору, а не звинувачувати історика в тому, що він не відобразив ті чи інші важливі, з нашої точки зору, факти, не описав видатної пам'ятки, мимо якої, як вважається дослідникам, неможливо було пройти, або описав не так, як би нам хотілось... Серйозний дослідник повинен розглядати Геродота як великого самостійного творця, чий

твір є органічним цілим з тісним внутрішнім структурним зв'язком. Геродот багато в чому був першовідкривачем і в той же час сином своєї епохи, відобразивши рівень знань середини V ст. до н. е." [Скржинская М. В., 1991, с. 84–85].

~ 3 ~

Лакмусовим папірцем визначення ступеня довіри до змісту "Скіфського логосу" є з'ясування питання: як Геродот збирав матеріали і чи був особисто в Північному Причорномор'ї? Присутність вражень автора як очевидця на сторінках твору дослідники називають автопсією. Отже, у "Скіфському логосі" особливої ваги набуває проблема Геродотової автопсії. За її вирішення часто беруться геродотознавці та дослідники скіфо-античної епохи Південно-Східної Європи. Переважна більшість учених сходяться на думці, що "батько історії" особисто відвідав північні береги Понту Евксіньського, зокрема деякий час перебував в Ольвії і, можливо, робив недалекої екскурсії в її окрузі. Найбільш палкими прихильниками цієї тези є К. Е. Гриневич, С. А. Жебелєв, Б. О. Рібаков та інші. Частина дослідників сумнівається у присутності автопсії Геродота у "Скіфському логосі", а деякі категорично заперечують факт його перебування на північному узбережжі Чорного моря. Серед останніх найбільш послідовно відстоює цю

Сучасні рештки стародавньої Ольвії. 2006 р.

думку український антикознавець А. С. Русяєва. Аналіз історіографії з даної проблеми, хоча на сьогодні вже дещо застарілий, детально викладено у монографії О. О. Нейхардт "Скіфське оповідання Геродота у вітчизняній історіографії" (Москва, 1982).

На сучасному етапі дослідження "Скіфського логосу" можна вважати факт присутності в ньому Геродотової автопсії цілком доведеним. Звернемо увагу на те, що з часом усе більше з'являється даних, які є підтвердженням того, що інформацію про Скіфію V ст. до н. е., подану в "Скіфському логосі", могла зібрати лише особа, яка безпосередньо там перебувала. Дослідники знаходять сліди автопсії "батька історії" не лише в

описі околиць Ольвії, але й досить далеких від неї північних територій уздовж берегів Гіпанісу (Південного Бугу) включно до священної для скіфів землі Екзампей. Високого ступеня довіри у "Скіфському логосі" заслуговує етнографічний опис побуту кочовиків. Частина його, без сумніву, базується на особистих спостереженнях автора за життям скіфів. Хоча в деяких випадках не можливо точно визначити, що записано істориком за власними враженнями, а що – зі слів інших очевидців.

~ 4 ~

Можна припустити, що Геродот збирав джерела для "Скіфського логосу" за традиційною для лого-

графів того часу методикою. Першими й безпосередніми інформаторами історика під час подорожей були його співвітчизники – мешканці грецьких колоній, купці, найманці. У Північному Причорномор'ї для цього склалися дуже сприятливі умови, і "батько історії" невтомно розпитував земляків про довколишню місцевість та більш віддалені від узбережжя краї, про спосіб життя тамтешнього населення, а також про різні "дива", які могли б зацікавити пересічного мешканця материкової Греції.

У "Скіфському логосі" Геродот прямо вказує на джерела добування потрібної йому інформації, наприклад: "Це, про що я розповів, переказують елліни, які мешкають на берегах Понту" [IV, 10]. Але чим далі знаходилися території від місця перебування автора, зокрема Ольвії, тим менше йому вдавалося про них щось дізнатися. Про це у "Скіфському логосі" Геродот говорить так: "Що там далі на північ від цієї країни, про яку у мене ведеться оповідання [тобто Скіфію], ніхто не знає нічого певного, бо сказати правду, я не міг ні від кого довідатися, хто б знав це як очевидець... Хоч як там було, я намагався у своєму дослідженні зайти якомога далі, і наводжу всі надійні відомості, які я чув" [IV, 16]. В інших місцях "Скіфського логосу" зазначає, що деяку потрібну інформацію "...неважко одержати... також і від еллінів із гавані Борісфена [тобто Ольвії] та інших

гаваней Понту" [IV, 24]; "Проте елліни, що мешкають на узбережжях Понту, ось що кажуть про це..." [IV, 18]. Одного разу історик називає ім'я свого інформатора: "Про це мені розповів Тімн, представник Аріапейта..." [IV, 76]. Дослідники вважають, що цей грек, водночас був довіреною особою в Ольвії скіфського царя Аріапейта і головним інформатором Геродота щодо Скіфії та сусідніх із нею земель. Крім того, історик, вочевидь, скористався розповідями грецьких купців, які у своїх торгових справах проникали від Ольвії далеко на північ у Лісостеп і Лісову зону, аж до Приуралля. Саме ці інформатори, які не лише мандрували, а й на деякий час залишалися і проживали серед тубільного населення, давали Геродотові ті основні відомості про далекі північні краї, які він охоче включив до "Скіфського логосу". Найбільше відомостей істориком вдалося зібрати про найближчі до Ольвії території, а щодалі на північ, то його знання були все більше й більше обмежені. Це дуже добре помітно на сторінках "Скіфського логосу".

Дослідники вважають, що "батько історії" збирав матеріали для логосів за заздалегідь складеним планом, намагаючись мати у своєму розпорядженні якомога різноманітніші відомості з географії, етнографії та історії окремих народів, які для пересічних еллінів були маловідомими й екзотичними. Так він діяв і щодо Скіфії. Але ін-

Вулична сцена в Ольвії за часів Геродота. Реконструкція-рисунок М. В. Гореліка.

форматори Геродота серед співвітчизників, що мешкали в колоніях на північному узбережжі Чорного моря, нерідко самі мали обмежені знання про Скіфію та сусідні землі й тому могли надавати допитливому земляку часто помилкові, а іноді навіть міфічні свідчення.

Другим важливим джерелом поповнення знань Геродота про Скіфію були її корінні мешканці – скіфи та інші представники тубільного населення. На сторінках "Скіфського логосу" нерідко зустрічаються посилання: "Скіфи кажуть..." [IV, 5, 7]; "Таке розповідають скіфи про свій народ і про країну, яка вище від них на півночі..." [IV, 8]; "Цей переказ не узгоджується з тим, що розповідають скіфи про свою країну..." [IV, 13]; "Бо іноді і скіфи заходять до їхньої країни, і не важко одержати від

них відомості..." [IV, 24]; "Отже, від скіфів ми маємо ці відомості..." [IV, 27]; "Бо скіфи і елліни, що живуть у Скіфії, кажуть..." [IV, 105] і так далі.

Нагадаємо, що Геродот не знав іноземних мов, тим більше скіфської, а отже, змушений був користуватися послугами перекладачів.

Наведені вище приклади зі "Скіфського логосу", очевидно, не слід трактувати як переконливе свідчення безпосередніх контактів "батька історії" з представниками тубільного населення. Скоріше за все, тут історик подає частину еллінських переказів від імені скіфів. Звичайно, він міг добувати потрібну інформацію і від самих скіфів. Але в тих умовах спосіб отримання інформації через перекладачів (навіть чи високого фахового рівня) був дуже непевний. Цілком могло статися так, що якусь розповідь скіфів не зовсім точно зрозуміли греки, або щось неправильно зрозумів із почутого сам Геродот, чи щось дуже довільно трактував зі скіфської мови перекладач. Не виключено, дещо могли наплутати або явно прибрехати як скіфи, так і перекладачі. До того ж і "батько історії"

навіть чи вів свої записи безпосередньо під час опитувань або одразу по тому. Вірогідно, частину записів він робив по пам'яті і не міг з усією своєю добросовісністю передати достатньо точно отриману колись у Причорномор'ї інформацію. Отже, це коло джерел у Геродота дуже важливе, але далеко небездоганне, бо залежало від багатьох суб'єктивних чинників.

Про спілкування Геродота з представниками інших, крім скіфів, тубільних племен Надчорномор'я ми достеменно нічого не знаємо, але не виключено, що й вони могли бути інформаторами допитливого грека.

Працюючи над "Скіфським логосом", Геродот намагався сповна використати писемні грецькі джерела про Північне Причорномор'я, які вже накопичилися на той час. Минуло майже два століття відтоді, як греки почали активно засновувати колонії на Чорноморському узбережжі й у пошуках вигідних торгових партнерів намагалися проникнути якомога далі в глиб континенту. Сучасні дослідники вважають, що Геродот цілком міг скористатися записами еллінів, які до нього особисто побували в Північному Причорномор'ї, наприклад Гекатея Мілетського (близько 545–480 рр. до н. е.). Із ним "батько історії" відкрито полемізує на сторінках свого твору, хоча на ім'я й не називає опонента. У "Скіфському логосі" Геродот називає лише окремих авторів, у ко-

го він запозичив потрібні матеріали, зокрема Гомера (близько IX – VIII ст. до н. е.) та Гесіода (кінець VIII–VII ст. до н. е.). Деякі дані про скіфів історик міг узяти в поета Алкмана (друга половина VII ст. до н. е.). Загалом він міг почерпнути інформацію для поповнення своїх знань про Скіфію в попередників та сучасних йому авторів.

Оскільки Геродот поставив собі мету створити змістовний літературний твір, який би мав успіх у допитливого читача в Елладі, тож був змушений вирушити "за три моря", щоб на власні очі побачити далекий цікавий світ. Фантазувати на догоду читачеві "батько історії" вважав не гідним, хоча й не цурався того, щоб повідомляти неймовірні перекази, які могли зацікавити, а отже, і принести успіх. Інколи історик дозволяв собі деякі літературні "вольності", але до нахабної і відвертої брехні та фальсифікацій ніколи не опускався. Автор з особливою наполегливістю на сторінках твору намагається довести правдивість більшості своїх свідчень, завдяки чому в Афінах і Фуріях зажив слави виключно добросовісного письменника й логографа.

Найбільшу цінність для сучасних дослідників "Скіфського логосу" має автопсія, тобто власні враження автора, почерпнуті під час перебування на північних берегах Понту Евксінського. Нагадаємо, що спосіб особистого знайомства з областями ойкумени, яким при-

свячувався логос, у VI–V ст. до н. е. був досить поширеним явищем, і багато логографів того часу саме так збирали матеріали для своїх творів. Сучасник Геродота знаменитий грецький філософ Демокріт (близько 460–370 рр. до н. е.) писав із гордістю: "Я об'їхав більше землі, ніж будь-хто з сучасних мені людей, найдокладнішим чином досліджуючи її: я бачив більше, ніж усі інші... Я провів на чужині близько восьми років..."

~ 5 ~

Композиційна структура 144 розділів "Скіфського логосу" побудована таким чином, що лише перший і 22 заключних розділи розповідають про похід Дарія I на скіфів, у розділах 83–128 описано підготовку сторін до війни та театр воєнних дій. Опис Скіфії як окремий логос, вочевидь, був написаний ще до остаточної редакції "Історії". Автор присвятив йому 2–82 розділи, де подав географічну та історико-етнографічну характеристику так званого "скіфського квадрата" (територія на північ від Чорного й Азовського морів, довжина кожної з чотирьох сторін якої дорівнювала відстані від гирла Дунаю до гирла Дону) і прилеглих до нього земель, часом досить

віддалених. Це цілком виправдано з позиції посилення літературно-художнього ефекту на читача, який перш ніж ознайомитися з ходом знаменитої скіфо-перської війни, матиме чітку уяву про країну, де вона відбувалася.

Скіфію Геродот описував, як вважають сучасні дослідники, за раніше складеним планом і всіляко намагався його дотримуватися. План усебічно охоплював предмет дослідження й на ті часи вважався зразковим. Зокрема, географічний опис містить такі складові частини, як: межі країни, особливості рельєфу, водні ресурси, флора і фауна, корисні копалини, міста й гавані. Ріки Скіфії в Геродота є основними географічним орієнтирами. Етнографічний опис Скіфії також можна вважати досконалим і змістовним. У ньому подається інформація про територію розселення кожного народу, його етнонім (назву), мову, чисельність, походження, дані з історії народу, його суспільна організація, побут, їжа, одяг, звичаї, релігійні вірування, обряд поховання, способи ведення війни. Завдяки Геродоту сучасні історики мають у своєму розпорядженні хоча й не завжди достовірні, але такі яскраві й живі картини життя народів, що населяли Східну Європу в V ст. до н. е.

ОПОВІДАННЯ ГЕРОДОТА ПРО ЗАГАДКОВЕ МІСТО ГЕЛОН

~ 1 ~

На початку "Скіфського логосу" Геродот подає сучасну йому картину розселення відомих еллінам народів, що живуть на берегах Понта Евксінського. Згадує і землю будінів [IV, 21], яка знаходилася далеко на півночі за рікою Танаїс. Про існування міст у Будінії (введемо цю умовну назву країни будінів) "батько історії" не обмовився жодним словом. А ось при висвітленні подій скіфо-перської війни кінця VI ст. до н. е. (тобто півстолітньої для історика давнини) не лише згадав про незвичайне місто Гелон на землі будінів, але й приділив йому досить багато уваги.

Виникають закономірні питання: чому саме при висвітленні подій скіфо-перської війни автор вирішив розповісти про місто Гелон, а не згадав про нього раніше, коли описував Скіфію? Чому ніде не говорить

про землю гелонів, а згадав лише одне місто гелонів? Як свідчить сам Геродот, а також пізніші джерела, гелони були добре відомим на півдні Східної Європи племенем, відзначалися військовою силою, були активними учасниками війни з персами і союзниками скіфів.

Сучасні дослідники по-різному тлумачать цю ситуацію. Висловлювалася думка про те, що греки в постійному протистоянні з Персією підсвідомо вважали своїми друзями всі народи, які боролися з персами. Скіфи, а також їхні союзники – гелони, будіни й савромати – заслужили велику прихильність греків саме завдяки перемозі у війні з Дарієм. Геродоту була не байдужа увага читачів до свого твору, тож він не випадково так детально розповів про переможців перського царя. До того ж увага греків до будіно-гелонських країв підсилювалася ще одним важливим фактом – тамтешні

мешканці дружньо ставилися до їх співвітчизників у Північному Причорномор'ї і навіть дозволяли проживати та вшановувати, на відміну від скіфів, еллінських богів у своєму місті під назвою Гелон.

Інші вчені вважають, що Геродот найбільше вразив той факт, що в місті тубільців Гелоні мешкали також елліни. Та й самих гелонів греки вважали за давніх нащадків еллінів, які мали там свої святилища і храми, кожні три роки влаштовували знамениті діонісії – свята на честь бога родючості й виноробства Діоніса. Для Геродота саме в цьому полягає унікальність Гелона, про який добре знали причорноморські елліни і, мабуть, багато розповідали про це місто "батьку історії" в Ольвії. А той вирішив поділитися своїми знаннями з широким колом афінських слухачів, яких дуже цікавили народи, які в минулому завдали ганебної поразки грізному супротивнику Еллади в особі перського царя Дарія.

Існує також припущення, що Геродот був просто вражений таким незвичайним містом варварів десь на краю ойкумени, зокрема його гігантськими розмірами та наявністю там еллінських святинь, тому й вирішив розповіддю про нього підсилити читацький інтерес до подій скіфо-перської війни.

Скоріше за все нами ніколи не буде з'ясовано переконливих причин вставки автором у "Скіфський логос" оповідання про місто Ге-

лон. Як би там не було, але ми навіки залишимося глибоко вдячні "батьку історії" за те, що він у перипетіях подій скіфо-перської війни вирішив за потрібне розповісти цивілізованому світові про дуже важливу частинку історії народів Південно-Східної Європи – славне місто Гелон.

Приводом для включення в загальний сюжет "Скіфського логосу" окремого опису (а такий прийом, як ми вже знаємо, "батьку історії" у творі застосовував часто) міста Гелон стала розповідь про підготовку скіфів до боротьби з величезним військом перського царя Дарія I. Намагаючись створити широку антиперську військову коаліцію, скіфи запросили на нараду представників від своїх сусідів. Звісно, для вирішення такого важливого питання прибули особисто очільники різних народів. Геродот їх називає царями. Відгукнулися на запрошення скіфів вісім царів, зокрема, від таврів, агафірсів, неврів, андрофагів, меланхленів, гелонів, будінів і савроматів [IV, 102]. Далі історик вирішив дати коротеньку характеристику цих народів та їх країн. Розповідає він про потенційних союзників скіфів у тому ж порядку, як згадав їх уперше. Коли настала черга гелонів, "батьку історії" порушив порядок і наперед став говорити про будінів, а в контексті розповіді про них повів мову і про гелонів, приділивши особливу увагу місту під назвою Гелон.

~ 2 ~

Описові міста Гелон та його мешканцям, будінам і гелонам, Геродот відвів цілих два параграфи – більше, ніж іншим учасникам наради в скіфів, за винятком савроматів. Надамо слово Геродотові в українському перекладі А. О. Білецького.

"108. Щодо будинів, то це велике і численне плем'я і всі вони мають зовсім блакитні очі і руде волосся. В їхній країні побудовано дерев'яне місто, що називається Гелон. Кожна частина його муру має завдовжки тридцять стадій, а мур високий і дерев'яний. І житла в них дерев'яні, а також і святилища. Є там святилища еллінських богів, обладнані по-еллінському, із статуями і жертovníками і з внутрішніми дерев'яними храмами. У кожні три роки вони святкують діонісії і вакхічно божеволіють. А гелони – це первісно елліни, що виселилися з емпоріїв і оселилися з будінами. Вони користуються то скіфською, то еллінською мовами.

109. А будіни користуються не тією мовою, що гелони і спосіб життя у них інший, бо будіни – тубільці, кочовики і лише вони в тій країні харчуються кедровими горішками. Гелони обробляють землю і споживають збіжжя і є в них сади і вони не схожі на будінів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся. Елліни називають також будінів гелонами, але це неправильно. Їхня країна вся вкри-

та різноманітним лісом, а в найбільшій гущавині лісу є велике і повноводне озеро, а також болото і навколо нього очерет. У тому озері ловлять видр та бобрів і ще інших звірів із квадратними мордами. З їхніх шкур шиють собі зимовий одяг, а їхні ядєрця корисні для лікування маткових хвороб".

У російському перекладі І. А. Шишової, який фахівці-філологи вважають найбільш досконалим, оповідання Геродота про місто Гелон виглядає таким чином:

"108. Будины – племя большое и многочисленное; все они очень светлоглазые и рыжие. В их области выстроен деревянный город; название этого города – Гелон. Длина стены с каждой стороны – 30 стадиев; она высокая и целиком из дерева; и дома у них деревянные, и храмы [2]. Там есть храмы эллинских богов, украшенные по-эллинически деревянными статуями, алтарями и наосами. И каждые три года они устраивают празднества в честь Диониса и впадают в вакхическое исступление. Ведь гелоны в древности – это эллины, которые покинули гавани и поселились у будинов. И говорят они на языке отчасти скифском, отчасти эллинском.

109. Будины же говорят не на том языке, что гелоны, и образ жизни у них не один и тот же. Ведь будины, будучи исконными жителями – кочевники, они единственные из тех, кто здесь [живет], питаются шишками; гелоны же –

земледельці, питаються хлебом и имеют сады. Они нисколько не похожи ни внешним видом, ни цветом кожи. Эллины, однако, и будинов называют гелонами, называют неправильно [2]. Вся их страна густо поросла разнообразными лесами. А в самом густом лесу есть большое и широкое озеро и вокруг него болото и тростник. В этом озере ловят выдр, бобров и других животных с квадратной мордой; их шкурами оторачивают по краях меховые одежды, а тестикулы этих животных служат [у будинов] для лечения болезней матки".

~ 3 ~

Звернемо увагу на структуру оповідання Геродота про місто Гелон. Вона в цілому відповідає канонам географічно-етнографічного опису давньогрецьких авторів різноманітних географічних об'єктів, що дає можливість повідомити читачам більш-менш різнобічну інформацію. Автор прагнув по можливості дати повну характеристику цього міста. У структурі оповідання ми легко помітимо, що, дотримуючись встановленого канону, "батько історії" не обминув увагою наступне:

- 1) назву міста;
- 2) у якій країні (на чийй землі) місто знаходиться;
- 3) географічний опис місцевості, де розташоване місто;
- 4) розміри (величину) міста;
- 5) оборонні споруди довкола міста;

- 6) архітектуру міських будівель;
- 7) святилища;
- 8) мешканців, їх походження, зовнішній вигляд, мову, спосіб життя, господарські заняття, релігійні вірування;
- 9) інші гідні уваги читача явища та події, пов'язані з цим містом;
- 10) зауваження (ставлення) автора стосовно поданої інформації.

Ці десять пунктів наповнені змістом і дають практично повну уяву про незвичайне варварське місто. Це не випадково і свідчить про те, що Геродот дуже зацікавився Гелоном і бажав про нього дізнатися якомога більше, а потім розповісти почите своїм читачам. Жоден населений пункт у Північному Причорномор'ї та й усій Скіфії не удостоївся такої прискіпливої уваги "батька історії", як місто Гелон.

~ 4 ~

Визначаючи статус великої фортеці у далекій землі будинів, Геродот вжив термін "поліс", що для греків тих часів означав "місто". Але не лише як велике укріплене поселення – центр торгівлі й ремесла, а як місто зі своїм самоврядуванням та сільською округою, фактично – це місто-держава. На ранній стадії античної цивілізації саме така форма організації суспільства була найпоширенішою. Зберігалася вона і в класичний період, тобто в часи Геродота. Отже, для еллінів, які особисто побували в Гелоні, вірогідно, були всі під-

стави для порівняння цього центру зі своїми полісами. Загально-відомо, що греки зневажливо ставилися до варварських народів, їх способу життя та суспільної організації. Але той факт, що вони визнали варварське поселення як поліс, багато про що говорить. Дійсно, місто Гелон цілком відповідало критеріям еллінів щодо їхньої уяви про поліс як форму життя та організації соціуму. В іншому випадку, в інформаторів Геродота знайшовся б інший термін для його визначення.

~ 5 ~

Звичайно, важко не звернути увагу на назву міста. Вона автентична чи вигадана греками-колоністами Причорномор'я? Дозволимо собі разом із науковцями "помудрувати" з цього приводу.

Перше, що впадає у вічі, – збіг назви міста з іменем пращура-родоначальника одного з племен, що здавна проживало в Північному Причорномор'ї і вважалося родичами скіфів. В одній із легенд, яку Геродот почув від еллінів, що мешкали на узбережжі Понту Евксінського [IV, 8–10], розповідається про те, як у місцевості Гілея дець у Придніпров'ї від грецького напівбога-героя Геракла наполовину діва – наполовину змія народила трьох синів. Старшого назвали Агафірсом, середнього – Гелоном, а молодшого – Скіфом. Ставши дорослими, брати змушені були пройти випробу-

вання, яке їм заповів батько Геракл. Виконати його вдалося лише Скіфу, і він став володарем країни, яку почали називати Скіфією. Старші брати – Агафірс і Гелон – змушені були піти геть в інші краї.

На думку вчених, причорноморські греки у V ст. до н. е. не випадково поширювали легенду, за якою гелони визнавалися родичами скіфів. Греки, очевидно, чули цю легенду саме від дружніх їм гелонів, тому що скіфи про своє походження розповідали зовсім іншу легенду [IV, 5–7]. Елліни, спілкуючись із гелонами, мабуть, неодноразово чули їхню етногенічну легенду, вірогідно, заради власної вигоди де-що скоригували переказ, пов'язавши сюжет із популярними міфами, зокрема про Геракла. Саме такий варіант легенди про походження агафірсів, гелонів та скіфів зафіксував Геродот, перебуваючи серед своїх співвітчизників у Ольвії.

Деякі дослідники вважають, що після скіфо-перської війни відносини між колишніми воєнними союзниками, тобто скіфами й гелонами, у V ст. до н. е. стали прохолодними, тому скіфи свідомо намагалися не згадувати про давні родинні зв'язки з гелонами і почали поширювати легенду про своє походження іншого змісту. Елліни мали зовсім іншу мету. Вони всіляко намагалися підкреслити престиж походження своїх друзів гелонів, популяризуючи власний варіант етногенічної легенди. Можливо, і назва міста гелонів, де

дозволялося жити еллінам, утворилась від імені легендарного пращура тубільців – Гелона. За легендою, і гелони, і елліни були фактично родичами, бо мали спільного предка. Тож не випадково Геродот, повторюючи слова ольвіополітів, зауважив, що "гелони – це первісно елліни, що виселилися з емпоріїв [торжищ на морському узбережжі. – Авт.] й оселилися з будинами. Вони користуються то скіфською, то еллінською мовами" [IV, 108]. Можливо, це давало моральне право причорноморським грекам проживати в далекому варварському місті разом зі своїми давніми родичами. У V ст. до н. е. фундаментом гелоно-еллінських зв'язків були взаємовигідні торговельні відносини. Між собою елліни могли вживати назву "Гелон", що означало "місто, де живуть гелони". Можна висловити припущення, що у варварському середовищі, зокрема серед будинів, на землі яких знаходилося грандіозне місто, називалося воно зовсім по-іншому. Оригінальну назву визначного центру-фортеці у країні будинів ми вже ніколи не дізнаємося.

~ 6 ~

Щоб визначитися, наскільки можна вірити Геродотові в його оповіданні про місто Гелон, треба звернути увагу на те, якими джерелами користувався історик. Цього вимагає сучасна історична наука, бо не можна формально, без критичного

аналізу вірити всьому, що писали давні автори. Учені давно помітили, що у "Скіфському логосі", а також в оповіданні про місто Гелон, міститься інформація двох рівнів: сучасного Геродотові, зібрана на підставі власних спостережень і розпитування очевидців, та минулого – у вигляді переказів, легенд, міфів, даних із писемних античних джерел. Звичайно, більшої довіри заслуговують джерела першого рівня.

Уважно перечитуючи оповідання Геродота про місто Гелон, неважко помітити деякі розбіжності між змістом оповідання і контекстом "Скіфського логосу". Це наштовхує на думку, що історик користувався кількома джерелами інформації і не зміг їх узгодити. Він навіть висловив зауваження, зокрема, щодо плутанини серед еллінів стосовно автентичності будинів і гелонів.

Першовитоки джерельної бази оповідання можна з'ясувати, зазирнувши до творчої лабораторії Геродота і згадавши його методичку збору матеріалів. Цілком логічно припустити, що історик, досліджуючи місто Гелон, користувався тими ж методами збору й систематизації матеріалів, що й під час роботи над "Скіфським логосом". Для розповіді про місто Гелон "батько історії" гіпотетично міг брати інформацію з таких джерел:

- 1) безпосередні власні спостереження, або так звана автопсія;
- 2) розповіді співвітчизників у містах-колоніях Північного Причорномор'я, які щось чули або осо-

бисто бачили загадкове місто тубільців;

3) розповіді мешканців самого Гелона, з якими вдалося поспілкуватися в Ольвії чи під час екскурсій її околицями;

4) розповіді скіфів або інших представників автохтонного населення Скіфії;

5) відомості давньогрецьких писемних джерел про Скіфію та сусідні з нею землі.

Проаналізуємо ймовірність використання Геродотом названих вище варіантів отримання інформації, покладених в основу оповідання про місто Гелон.

1. Загальновідомо, що свою допитливість під час тривалих подорожей "батько історії" найчастіше намагався задовольнити, оглядаючи все на власні очі. Особисті спостереження, на думку більшості дослідників творчості Геродота, були головним джерелом інформації для його географічних та етнографічних нарисів. Перебуваючи в Ольвії, він, вочевидь, здійснював недалеко мандрівки її околицями, спостерігаючи за тубільним населенням Скіфії. Наскільки далеко зміг проникнути допитливий грек у середовище тубільних племен Причорномор'я, достеменно сказати важко, але до міста Гелон йому навряд чи вдалося дістатися. Коли б Геродот подолав неблизький шлях до Гелона, то, безперечно, детально описав би його, як він це робить у подібних випадках у "Скіфському логосі". Сьогодні ніхто з

дослідників поки що не обґрунтував факту особистих відвідин Геродотом цього міста, тобто автопсії. Як уже справедливо зауважили деякі дослідники (Б. О. Рибаків, О. П. Медведєв), в описі Гелона немає жодних ознак так званого "ефекту присутності автора". Із цим цілком можна погодитися.

2. Першими й безпосередніми інформаторами Геродота в різних регіонах ойкумени, де він подорожував, були його земляки – мешканці античних колоній. "Батько історії" невтомно розпитував колоністів про довколишні місцевості та більш віддалені краї, про тамтешнє населення, його спосіб життя, а також про різні "дива", що могли б зацікавити читача. Ми вже говорили, що у "Скіфському логосі" Геродот прямо вказує на джерела добування потрібної інформації: "Це, про що я розповідав, переказують елліни, які мешкають на берегах Понту" [IV, 10]. Але чим далі знаходилися землі від Ольвії, тим важче було отримувати конкретні дані про них: "Що там далі на північ від цієї країни, про яку у мене ведеться оповідання, ніхто не знає нічого певного, бо сказати правду, я не міг ні від кого довідатися, хто б знав це як очевидно... Хоч як там було, я намагався у своєму дослідженні зайти якомога далі, і наводжу всі надійні відомості, які я чув" [IV, 16]. Одного разу Геродот у "Скіфському логосі" прямо називає ім'я свого інформатора: "Про це мені розповів

Тімн, представник Аріапейта..." [IV, 76]. Сучасні дослідники вважають, що цей грек, а водночас і довірена особа скіфського царя Аріапейта в Ольвії, був основним інформатором Геродота про Скіфію та сусідні з нею землі. Крім нього, історик, вочевидь, скористався розповідями грецьких купців, які у своїх торгових справах проникали далеко на північ, аж до Приуралля. У правдивості їх розповідей, Геродот, мабуть, не сумнівався. Ці ж люди могли розповісти й про місто Гелон у далекій будінській країні. Така версія досить популярна серед учених і цілком заслуговує на увагу.

Ми вже згадували, що в оповіданні про місто Гелон і його мешканців автор наводить цікаві дані стосовно гелонів: вони "...первісно елліни, що виселилися з емпоріїв і оселилися з будінами; вони користуються то скіфською, то еллінською мовами" [IV, 108]. Ці слова й досі збивають із пантелику всіх дослідників "Скіфського логосу", бо суперечать попередньому твердженню історика, що гелони – це автохтонне плем'я і родичі скіфів. Існує припущення, що частина еллінів дійсно мешкала в далекому варварському місті, навіть мала свої святилища. Там могла функціонувати постійна грецька торгова факторія, а її мешканці настільки влилися в місцеве середовище, що їх стали називати гелонами, коли вони з'являлися в Ольвії. Цих "гелонів" теж можна записати до кола

інформаторів "батька історії". Але це лише припущення.

3. Корінні мешканці Гелона – будіни й гелони – могли бути найціннішими інформаторами допитливого грека, коли в торгових справах бували в Ольвії. Із контексту "Скіфського логосу" чітко видно, що Геродот вислуховував не лише найближчих до грецького міста сусідів – скіфів, а й представників далеких північних країв: "Я маю думку, що скіфи і їхні сусіди кажуть про пір'я, порівнюючи сніг з пір'ям" [IV, 31].

4. Багатовчених упевнені, що Геродот добував матеріали про Скіфію та північні від неї землі переважно від кочових скіфів. Він, звичайно, міг від скіфів почерпнути й інформацію стосовно далекого від їхніх земель міста Гелон, але достеменних свідчень про це немає.

5. В "Історії" Геродот активно використовував писемні матеріали своїх співвітчизників про Скіфію, але тоді їх було ще зовсім обмаль. Про варварське місто Гелон до нього навряд чи хто з греків-іонійців чи афінян міг щось дізнатися, адже на ранньому етапі колонізації північнопонтійських земель елліни ще не проникали так далеко в глиб материка й мали слабкі стосунки з автохтонним населенням.

Потрібно також враховувати й можливість використання "батьком історії" власної фантазії, щоб привернути увагу читача, але в цьому випадку така думка здається зовсім неймовірною. Звичайно,

Геродот надавав особливого значення тому, що могло б вразити і здивувати читачів-співвітчизників. Але водночас дбав про репутацію добросовісного логографа й ніколи не опускався до неприкритої брехні. Навпаки, історик усіяко намагався довести правдивість своїх розповідей, завжди називав джерела, якими користувався, а якщо у щось не вірив, то говорив про це відверто. Хоча інколи, як письменник, дозволяв собі деякі "вольності", наприклад, укладав у вуста історичних осіб вигадані ним самим довгі промови. Якщо припустити, що оповідання про місто Гелон "батько історії" просто вигадав, то він дуже ризикував своєю авторською репутацією, адже його порівняно легко могли спіймати на брехні елліни-колоністи Надчорномор'я і про це б неминуче дізналися в Афінах.

Отже, у підсумку можна сказати, що немає жодних підстав сумніватися в авторській добросовісності Геродота стосовно оповідання про місто Гелон у країні буднів. Він повідомив читачеві те, що почув від своїх інформаторів. У першу чергу, це могли бути елліни, що мешкали в Ольвії і в торгових справах відвідували далеке варварське місто; у другу чергу – це греки, які деякий час проживали в Гелоні і з якими міг зустрічатися та спілкуватися автор; у третю чергу – про місто допитливому греку розповіли його мешканці – гелони й будіни, які займалися

торгівлею з грецькими колоністами і мали можливість відвідувати Ольвію. Інші джерела Геродота про Гелон можливі, але малоймовірні. Скоріше за все, "батько історії" мав кілька варіантів розповідей про місто від різних інформаторів, які бачили його на власні очі. Історик, відповідно до своєї творчої методики, узагальнив усе почуте і подав свій варіант гелонського оповідання, відредагувавши його згідно з контекстом "Скіфського логосу".

У достовірності оповідання про місто Гелон, що знаходилося далеко на північ від понтійських грецьких колоній у загадковій країні буднів, не сумнівалися ні сучасники Геродота, ні автори пізнішого часу. Проте ніхто з них не зміг доповнити це оповідання іншими деталями. Скоріше за все, "батько історії" був єдиним серед еллінів, хто з перших уст почув, записав, а потім розповів цивілізованому світові про незвичайне й загадкове варварське місто Гелон, яке згодом стало легендарним. Підтвердженням цьому є той факт, що цілих півтисячі років після Геродота ніхто про нього більше не згадував.

~ 7 ~

Перше питання, що відразу виникає при ознайомленні з оповіданням Геродота про місто Гелон, таке: а де ж знаходилося це загадкове місто? У "Скіфському логосі"

однозначно говориться, що місто під назвою Гелон знаходиться на землі племені буднів. Твір "батька історії" є основним писемним джерелом щодо локалізації та географії населеної племенами буднів країни і вважається по суті єдиним оригінальним і найбільш повним свідченням з етногеографії північної периферії Геродотової Скіфії V ст. до н. е. Зафіксовані до цього в писемних джерелах відомості про північнопонтійські землі дуже скупі й малозмістовні, а пізніші – переважно компілятивні, тобто інформація була запозичена в попередників. Геродот спеціально відвідав далеко від Еллади Північне Причорномор'я, щоб власноруч зібрати якомога більше достовірної інформації про тамтешні народи. Але і його можливості як дослідника, звичайно, були обмежені, тож і його розповідь про скіфів та їхніх сусідів також є далеко неповною й не позбавлена суперечностей.

Систематизуючи добуті етногеографічні матеріали, Геродот використав типовий для тогочасної античної перієгеси метод "опису дороги", який передбачає наявність визначеного заздалегідь маршруту з описом попутних географічних об'єктів, а якщо автор був змушений відхилитися від маршруту, то потім обов'язково повертався на первісне місце відхилення. Подібним методом "батько історії" і скористався, коли описував місцезнаходження землі буднів.

Найбільш зручним, доступним і досить надійним способом для Геродота добути потрібну інформацію про віддалені від північного чорноморського берега країни було розпитати грецьких купців, що водили свої каравани в глиб материка. Саме вони, як вважає багато сучасних дослідників, є основними інформаторами історика про землі та їх населення вздовж торгових шляхів, які пролягали переважно поблизу русел найбільших рік Надчорномор'я – Гіпанісу (Південного Бугу), Борісфену (Дніпра), Танаїсу (Дону та, можливо, Сіверського Дінця).

У "Скіфському логосі" добре помітно, що особливо докладно розповідається про землі, через які проходили торгові шляхи греків. Чи міг "батько історії" проїхати одним із таких маршрутів? Це малоймовірно, а вважати так у нас немає жодних підстав.

Крім того, поповнити свої знання про віддалені землі Геродот міг від скіфів, які також займалися торгівлею, але тут його могли чекати значні труднощі: незнання місцевих мов, настороженість і упередженість тубільців відносно чужинців.

У "Скіфському логосі" про країну буднів згадується у трьох епізодах.

Епізод перший. У загальному етногеографічному огляді Скіфії:

"Якщо перейти ріку Танаїс, там уже не Скіфія, але перша її частина належить савроматам, які живуть у країні, що починається від

затоки Меотідського озера і простягається на північ на відстань п'ятнадцяти днів шляху, і вся ця країна позбавлена дерев і диких, і культурних. Над ними живуть будіни в країні, що вся поросла різними деревами" [IV, 21].

"Вище над будінами на півночі спершу простягається пустеля на відстань семи днів шляху..." [IV, 22].

"До країни,.. яку я описав, уся земля рівна з жирним ґрунтом, а далі вона кам'яниста і нерівна" [IV, 23].

Епізод другий. У сюжеті опису подій війни між скіфами й персами:

"Скіфи порадилися між собою... і послали вісників до сусідніх народів. І царі цих народів уже збиралися і радилися між собою. Це були царі і таврів, і агафірсів, і андрофатів, і меланхленів, і гелонів, і будінів, і савроматів" [IV, 102].

"Неври... за одне покоління до походу Дарія... змушені були покинути свою країну через навалу змії... Покинувши свою країну, оселилися разом із будінами" [IV, 105].

"...Скіфи перейшли через ріку Танаїс, а за ними перейшли через неї і перси, переслідуючи їх, поки не перетяли з кінця в кінець країну савроматів і прийшли в країну будінів" [IV, 122].

"...Коли вони вторглися до країни будінів, вони знайшли там дерев'яне місто, з якого будіни повтікали і зовсім залишили його напризволяще, а перси спалили його. І коли вони це зробили, вони пішли далі по слідах ворогів, поки

не пройшли через усю цю країну і прибули в пустелю. Ця пустеля зовсім незаселена людьми, і тягнеться вона на відстань семи днів шляху над країною будінів. За пустелею живуть тіссаети, а з їхньої країни витікають чотири великих ріки, які перетинають землю меотів і вливаються в озеро, що називається Меотідою. А їхні назви такі: Лік, Оар, Танаїс і Сіргіс" [IV, 123].

Епізод третій. В оповіданні про місто Гелон:

"Щодо будінів, то це велике і численне плем'я... В їхній країні побудоване дерев'яне місто... А мур високий і дерев'яний. І житла у них дерев'яні, а також і святилища" [IV, 108].

"Будіни – тубільці, кочовики і лише вони в тій країні харчуються кедровими горішками. Гелони обробляють землю і споживають збіжжя і є в них сади... Їхня країна вся вкрита різноманітним лісом, а в найбільшій гущавині лісу є велике і повноводне озеро, а також болото і навколо нього очерет. У тому озері ловлять видр та бобрів і ще інших звірів із квадратними мордами..." [IV, 109].

Невизначеність Геродота щодо локалізації країни будінів породила в новітній час у дослідників безліч думок. У наукових колах навколо даної проблеми й досі не стихає полеміка, а часом точаться гострі дискусії. Аналізуючи текст твору, вчені пропонують різні версії щодо місцезнаходження будінської землі, вони виходять зі свого

бачення етногеографії Північного Причорномор'я загалом, а також і з проблеми локалізації окремих народів, описаних "батьком історії". Крім об'єктивного чинника, що обумовлений станом джерела, нічого гріха таїти, на погляди деяких авторів етногеографічних версій часом значною мірою впливав суб'єктивізм. Особливо це помітно серед тих археологів, які хочуть поєднати етнічну карту Причорномор'я, подану Геродотом, з археологічною картою скіфського періоду цього регіону, і намагаються будь-що узгодити писемні та археологічні дані. Такий підхід настільки заплутав будінську проблему, що значна частина сучасних дослідників уже перейшла в стан скептиків щодо її успішного вирішення.

У своєму аналізі порушеної проблеми ми принципово не будемо залучати дані археології, а зосередимо зусилля на скрупульозному вивченні, наскільки це можливо, писемних джерел. Лише потім, після отримання кінцевих результатів, їх можна буде зіставити з археологічними матеріалами.

У "Скіфському логосі" Геродот дає певні, хоча й не зовсім чіткі, орієнтири для локалізації країни Будінія, а також уявлення про її географію. Детально проаналізувавши наведені вище повідомлення грецького історика, врахувавши весь контекст "Скіфського логосу", ми маємо можливість з'ясувати такі важливі питання:

- 1) місце розташування, приблизні розміри та межі країни будінів;
- 2) сусіди будінів;
- 3) географія Будінії.

Треба зазначити, що нам зараз навряд чи вдасться дати вичерпні відповіді на поставлені питання. Для глибоко аргументованих висновків потрібне ґрунтовне джерелознавче дослідження фахівців різних галузей. Ми лише спробуємо узагальнити вже зроблене широким колом учених і висловимо власну думку.

~ 8 ~

Місце розташування, приблизні розміри та межі країни будінів.

Із контексту уявлень Геродота про Скіфію помітно, що історик, узагальнивши отриману про північні народи Причорномор'я інформацію, накреслив для себе чітку етногеографічну схему їх розташування по осі захід – схід: агафірси – неври – андрофаги – меланхлени – будіни й гелони [IV, 102–110] (Агафірс – Невр – Андрофаг – Меланхлен [IV, 119]. Такої ж схеми він чітко дотримується і в зворотному напрямку – зі сходу на захід: будіни – меланхлени – андрофаги – неври – агафірси [IV, 122–125]. У цій етногеографічній схемі областей Скіфії країна будінів є крайньою на сході. До неї можна потрапити, рухаючись на північ від гирла Танаїсу-Дону.

Геродот називає будінів великим і численним плем'ям. Отже, цілком логічно буде припустити, що і

їх країна мала великі розміри. Вона була така велика, що в ній вистачало місця не лише корінним мешканцям, а й прибульцям – гелонам і неврам. Таким чином, нам потрібно дотримуватися такої тези: Будінія охоплювала величезну територію і межі її, очевидно, ніхто з сусідів, у тому числі й греків із міст Причорномор'я, чітко не уявляв. Спробуємо хоча б приблизно окреслити кордони країни будінів.

Північнопонтійські греки відносно добре знали про частину (але не всю) південної межі будінських земель. Вірогідно, там проходили торгові шляхи, які торували підприємливі елліни. Спочатку згадаємо названі Геродотом чотири ріки, що течуть із півночі і впадають у Меотідське озеро (сучасне Азовське море) – Лік, Оар, Танаїс і Сіргіс. Сучасні вчені не мають спільної думки – ототожнюють їх із багатьма нині існуючими ріками на півдні України. Лише стосовно Танаїсу ситуація порівняно стабільна. Майже всі дослідники Скіфії погоджуються з тим, що Танаїсом греки називали нижню течію сучасного Дону. А от щодо його середньої та верхньої течій, грецькі колонізатори не мали чіткого уявлення і плутали головне русло з потужними притоками. У сучасній історіографії з цього питання викристалізувалися дві основні версії: 1) Танаїс – це основне русло сучасного Дону від його гирла аж до витоків у Середньоросійській височині; 2) у Геродота Танаїс – це

нижня течія Дону та його могутня притока Сіверський Дінець. Кожна версія підтверджується досить вагомими аргументами, між їхніми прибічниками час від часу спалахують гострі дискусії, але віддати якійсь зі сторін беззастережну перевагу поки що складно.

Для нас у даному випадку найважливішим є той факт, що згадані ріки впадали в сучасне Азовське море. Геродот та інші давньогрецькі автори мали досить поверхові знання про гідросистему Північного Причорномор'я, тому вважали що всі ріки цього регіону течуть в одному напрямку – з півночі на південь, витікаючи з боліт і озер і впадаючи або в Понт Евксінський або в Меотідське озеро. Звернемо особливу увагу на те, що ріки Лік, Оар, Танаїс і Сіргіс за Геродотом беруть початок на землі тіссагетів, яка знаходиться на північ, із невеликим відхиленням на схід, від землі будінів. Оскільки ці ріки впадають в Азовське море, а течуть з півночі від земель тіссагетів, північно-східних сусідів будінів, то країна останніх має знаходитися між ними й Азовським морем, змістившись трохи на захід. Поглянувши на сучасну карту Східної Європи, можна припустити, що будінські землі лежали між басейном Дону й основним руслом Дніпра в зоні Лісів, включаючи й Лісостеп.

У розповіді Геродота про місцезнаходження землі великого й численного племені будінів, привертає увагу один пасаж. Параграф

21-й "Скіфського логосу" має різні варіанти перекладу російською та українською мовами, що впливає з джерельної бази, тобто рукописного списку старогрецькою мовою, якою користувалися сучасні перекладачі. Зокрема, переклад російського вченого Г. А. Стратановського (1972 р.), на відміну від українського перекладу А. О. Білецького, має такий вигляд:

"За рікою Танаїсом – вже не скіфські краї, але перші земельні володіння там належать савроматам. Савромати займають смугу землі на північ, починаючи від впадіння (затоки) Меотідського озера, на п'ятнадцять днів шляху, де немає ні диких, ні посаджених дерев. Вище їх мешкають, володіючи *другим наділом*, будіни" [IV, 21].

Майже аналогічно переклала цей уривок із "Скіфського логосу" І. О. Шишова (1982 р.):

"Якщо перейти ріку Танаїс, то там вже не скіфська земля, але спочатку область савроматів, які, починаючи від самого віддаленого кутка озера Меотіди, населяють на відстані п'ятнадцяти днів шляху напрямку північного вітру країну, де немає і диких, і культурних дерев. Вище їх живуть будіни, займаючи *другу область*, всю вкриту різним лісом" [IV, 21]

Існує ще один варіант перекладу цього уривка, автором якого є Л. А. Гіндін (1984 р.):

"...Живуть будіни... маючи *другий наділ*, практично отриманий за жеребом" [IV, 21].

Ми навмисно підкреслили "другий наділ", тому що це надзвичайно важливий факт, який допомагає краще зрозуміти розповідь Геродота про землі будінів. Він указує на те, що в середині V ст. до н. е. будіни, вірогідно, заселяли дві території. Перша, очевидно, здавна належала їм і охоплювала велику територію на схід від Борисфену-Дніпра. На правому березі цієї ріки сусідами будінів були племена неврів. Другий масив земель будіни освоїли пізніше, можливо, після скіфо-перської війни кінця VI ст. до н. е. Він був розташований на північний схід від корінної Будінії, у районі середньої течії сучасного Дону. Через цю землю пролягав важливий торговий шлях уздовж Танаїсу в напрямку сучасного Приуралля, який був добре відомий причорноморським грекам у часи Геродота. Вони й розповіли "батьку історії" про нього, а він повідомив це у своєму творі. Про давню частину земель будінів на лівобережжі Борисфену грецькі колоністи, вірогідно, дізналися від гелонів – своїх торгових партнерів. Згодом, можливо, і самі проклали туди торгові шляхи.

Важко стверджувати, яким чином територіально були пов'язані два масиви будінських земель, скоріше за все, вони межували. Про другий масив Геродот розповів у 21–23 розділах "Скіфського логосу", а про перший, давній – у 102, 105, 108, 109, 122 і 123 розділах. Про другий масив будінських

земель він знав лише те, що стосувалося опису торгового шляху вздовж східного берега Танаїсу на північ. А про давню Будінію мав знання в контексті отриманих від інформаторів даних про незвичайне тамтешнє місто Гелон (або "місто гелонів"). Інформатор Геродота про землю будінів за Танаїсом на півночі від сарматів їздив туди не з Ольвії, а з одного з боспорських міст, можливо, з процвітаючого на той час Пантікапея. Звідти погляд на етногеографію північної периферії Скіфії зовсім інший, ніж із Північно-Західного Причорномор'я, зокрема Ольвії. Геродот навмисно наголошує, що про північні народи над Понтом Евксінським неважко одержати відомості від еллінів, що живуть в Ольвії та інших гаванях Понту [IV, 24].

Південна межа другого масиву будінських земель, за Геродотом, була віддалена від Меотідського озера на 15 днів шляху. Що це за відстань? Сам "батько історії", окресливши форму й розміри Скіфії, повідомляє, що за його підрахунками одноденний сухопутний шлях дорівнює відстані у 200 стадіїв [IV, 101]. У стародавній Елладі стадій був одиницею вимірювання відстаней. Він не мав сталої величини й дорівнював, за сучасною метричною системою, 164–210 метрам, залежно від того, в якій частині Греції визначався його стандарт. У колоніях Північного Причорномор'я на ранньому етапі колоністи дотримувалися тради-

цій своєї метрополії. Оскільки практично всі північнопричорноморські колонії були засновані вихідцями з Іонії, то в VI ст. до н. е. там застосовували іонійський стадій, який дорівнював 210 метрам. Пізніше, починаючи з V ст. до н. е., коли в північнопонтійських колоніях суттєво посилювався вплив Афін, у системі мір і ваги все частіше почали застосовувати аттичні величини. Відомо, що Геродот орієнтувався переважно на афінського читача, а отже, скоріше за все, у даному випадку звернувся до звичного для афінянина аттичного стадія, який дорівнював 177,6 метра. Таким чином, протягом одного дня, за підрахунками "батька історії", мандрівник суходолом міг подолати 35,5 кілометра. Звичайно ця цифра досить умовна. Легко підрахувати, що 15 днів сухопутного шляху дорівнюють 532,5 кілометра. Врахувавши рельєф місцевості й непередбачувані перешкоди в дорозі та округливши отриману цифру, маємо відстань приблизно в 500 кілометрів.

Якщо на сучасній географічній карті від Таганрозької затоки в Азовському морі або від гирла Дону відміряти 500 кілометрів на північ, то дістанемося до Середнього Подоння на території Воронежської області Росії. Коли будемо міряти, трохи змістившись на північний захід, орієнтуючись на русло Сіверського Дінця, то досягнемо його верхньої течії, або ж вийдемо на береги середньої течії лі-

вої притоки Дніпра – Ворскли. Але зараз ми можемо лише припустити, в якому напрямку Геродот указав виміри, почерпнуті ним у котрогось з інформаторів. Багато вчених надають перевагу гіпотезі з північним напрямком уздовж сучасного Дону, але не слід ігнорувати й сіверсько-донецький напрямок. Головне, що наведені Геродотом виміри в кожному випадку практично збігаються з південною межею зони Лісостепу (у ті часи густо вкритої лісами території) в межиріччі Дніпра й Дону. Саме там, на наше переконання, починалася лісиста країна будінів.

Як побічне свідчення того, що землі будінів у VI ст. до н. е. знаходилися поруч із територією скіфських кочовищ, тобто зоною причорноморських степів, використаємо сюжет розповіді Геродота про перебіг подій скіфо-перської війни. Із його контексту зрозуміло, що, за уявленнями Геродота та його інформаторів, будіни й гелони на той час були недалекими сусідами скіфів. Землі будінів, як союзників скіфів і активних учасників антиперської коаліції, навіть потрапили в зону воєнних дій: перси вторглися до країни будінів і спалили якусь безіменну фортецю [IV, 123]. Не будемо сприймати буквально легендарний переказ Геродота подій війни персів і скіфів у Причорномор'ї, а запам'ятаємо той факт, що, за уявленнями "батька історії" й північнопонтійських греків, землі будінів знахо-

дилися недалеко від морського узбережжя й були на досяжній для перського війська (нехай навіть лише кінноти) відстані.

Про західну межу Будинії конкретних історичних свідчень ми не маємо. Залишається лише припускати, що землі будінів не заходили на правий берег Борісфену-Дніпра, бо там, за Геродотом, споконвічно жили інші народи – племена скіфів-орачів та неврів. "Батько історії" наводить цікавий переказ, де говориться, що неври приблизно за одне покоління до війни персів зі скіфами були змушені покинути свою землю й оселитися в країні будінів [IV, 105]. А про землю, де раніше жили неври, історик повідомляє, що вона знаходиться далеко на півночі за землями скіфів-орачів уздовж ріки Гіпаніс на заході від Борісфену [IV, 17]. Ці відомості, як він стверджує, цілком надійні [IV, 16]. Далі на північ за країною неврів, говориться в повідомленні Геродота, лежать незалюднені землі. Вірогідно, там уже починалася зона Лісів, тобто Прип'ятьське Полісся, куди північнопонтійські греки в торгових справах не їздили. Таким чином, у нас є підстави вважати, що землі неврів знаходились у Лісостеповій зоні Дніпровського Правобережжя.

Отже, ми будемо вважати, що землі будінів і неврів розташовувалися поруч, а природним кордоном між ними, очевидно, був Дніпро. За надзвичайних обставин, як

пише Геродот, "під натиском змії" [IV, 105] неври (найбільш вірогідно, їх частина) переселилися на землі будінів, тобто перейшли Дніпро й заселили простори Придніпровського Лівобережного Лісостепу. Про причину, що спонукала неврів покинути рідні обжиті місця та час цієї події, можна дискутувати багато, але факт їх переселення на іншу територію сумнівів не викликає, тому його можна вважати цілком достовірним.

Про північні кордони країни будінів Геродот, з усього видно, нічого не знав. Він не говорить про її протяжність у напрямку з півдня на північ, а лише розповідає, що за нею знаходиться пустеля, зовсім не заселена людьми [IV, 22, 123]. Найбільш імовірно, це вже була зона Лісів, де жили кочові племена мисливців і рибалок, які з причорноморськими греками та іншими південними сусідами в ті часи практично не контактували. Геродот, прямуючи у своїй розповіді торговим шляхом греків уздовж Танаїсу (Дону чи Сіверського Дінця), напевне, знав, що той не пересікає всю країну будінів і тому свідомо не говорить (бо достеменно не знає), скільки днів потрібно мандрівникові, щоб пройти її в північному напрямку.

Загалом із контексту "Скіфського логосу" зрозуміло, що "батько історії" мало що знав про землі на півночі Скіфії. Його принцип опиратися на "всі надійні відомості, які чув" [IV, 16], тут не спрацював,

тож межі та розміри великої Будінії історик уявляв дуже приблизно.

~ 9 ~

Сусіди будінів.

Додатковим орієнтиром у питанні локалізації країни будінів може стати повідомлення Геродота про їхніх сусідів. На півдні сусідами будінів були савромати, безліса земля яких, за повідомленням історика, знаходиться відразу за Танаїсом-Доном і тягнеться на 15 днів шляху на північ до землі будінів [IV, 21]. Із цього повідомлення випливає, що савромати межували на півночі не з усією будінською країною, а лише з частиною, зокрема другою. На нашу думку, з її південно-східною периферією.

Із певною долею ймовірності можна припустити, що південними сусідами будінів були також племена меланхленів, але Геродот прямо про це не говорить. Про меланхленів історик повідомляє, що це не скіфська народність, яка мешкає на північ від царських скіфів, а вище над землями меланхленів є болота й незалюднена країна [IV, 20]. Землі царських скіфів, за даними Геродота, знаходилися в степах північного Приазов'я [IV, 101], а землі меланхленів розташовані далі на північ за 20 днів шляху від моря, або за 400 стадіїв [IV, 101]. Це приблизно за 700 кілометрів від Азовського узбережжя. Ми вже наголошували, що північні області Скіфії Геродот

уявляв досить туманно, отже, не варто надто довіряти вказаній відстані до землі меланхленів. Оскільки "батько історії" згадує болота на півночі країни меланхленів, то це може бути Лісостепова або Лісова зона Надчорномор'я. Отже, меланхлени мешкали приблизно в тому ж географічному середовищі, що й будіни – у Лісостепу на захід від Танаїсу. Більшість сучасних дослідників Геродотової Скіфії вважає, що племена меланхленів проживали в басейні середньої течії Сіверського Дінця, на території сучасної Харківщини. Із цим цілком можна погодитися.

Про східних сусідів будінів Геродотові нічого не відомо. Історик говорить лише про віддалених сусідів – тиссагетів, які мешкали за пустелею за сім днів шляху на північний схід [IV, 22]. Це окрема й численна народність, яка живе з полювання. Нам здається, що тут іде мова про лісових мисливців, які проживали в басейні ріки Оки та її притоках на території сучасної Росії.

Щодо західних сусідів будінів – неврів – Геродот мав надійні відомості, тому досить упевнено розміщує їх на території середнього Правобережного Придніпров'я [IV, 17].

На півночі, за уявленнями історика, у будінів сусідів не було – там розкинулися простори незаселених земель. Насправді, як свідчать дані археології, у скіфські часи там проживали лісові племена, але вони безпосередньо не спілкувалися з грецьким колоністами Північного

Причорномор'я, тому для останніх ті краї здавалися пусткою.

Отже, проаналізувавши повідомлення Геродота у "Скіфському логосі" про місцезнаходження країни будінів, ми вже маємо певне уявлення про її розташування на карті Східної Європи. На початку раннього залізного віку (VIII–VII ст. до н. е.) земля будінів, очевидно, обмежувалася територією басейнів річок Ворскли, Псла й Сули. Поступово, з появою в степах Причорномор'я воєвоєничих скіфських племен, будіни розширювали свої володіння переважно в північному та північно-східному напрямках, охопивши басейни річок Сіверський Дінець, Сейм і Середнього Придоння. Крім будінів тут жили й інші народи: гелони, неври, меланхлени. У V–IV ст. до н. е. Будінія загалом займала територію шириною (з півночі на південь) приблизно 350–400 кілометрів і довжиною (із заходу на схід) приблизно 500–550 кілометрів. Такі масштаби цілком підпадають під визначення "батьком історії" країни, населеної "великим і численним племенем будінів" [IV, 108].

~ 10 ~

Географія будінської країни.

Висновок про локалізацію земель будінів підтверджує їх географічний опис, поданий у "Скіфському логосі". За словами Геродота, вся країна будінів укрита лісовими хащами, має родючі ґрунти,

там є великі повноводні озера з очеретом, де живуть видри, бобрита інші тварини [IV, 21, 23, 109]. Із їхніх шкірок будіни шиють зимовий одяг, що свідчить про суворий тамтешній клімат, зима тут тривала вісім місяців [IV, 28]. У Будінії місцеві мешканці обробляють землю і споживають хліб, вирощують сади, займаються полюванням і лісовими промислами [IV, 109]. Усе це було притаманним для Лісостепової зони Східної Європи. Як стверджують палеокліматологи, у I тис. до н. е. ця місцевість мала дещо інший вигляд і кліматичні умови, ніж сьогодні. Спеціальні дослідження з палеоекології Північного Причорномор'я показують, що залісненість території Лісостепової зони за останні два тисячоліття значно скоротилася. У ранньому залізному віці Східноєвропейський Лісостеп більше нагадував сучасну зону Лісів, а лісові масиви в Причорномор'ї були поширені значно південніше.

~ 11 ~

Питання локалізації країни будінів на карті Східної Європи серед науковців і досі залишається дискусійним. Причиною цього є, звичайно, надто вузьке коло історичних джерел, зокрема, недостатньо повні й чіткі повідомлення про неї у творі Геродота. Із другої половини XX ст., у зв'язку з бурхливим розвитком археології, вчені почали активно залучати дані

цієї науки для розв'язання питань етногеографії Геродотової Скіфії. Це ще більше заплутало проблему і породило багато різноманітних гіпотез, які створили дуже строкату мозаїку картини розселення народів часів Геродота в Надчорномор'ї. Цікаво, що з часом окремі вчені свої погляди суттєво коригували або навіть діаметрально змінювали. Дехто знову повертався на старі позиції. Наразі ми не бачимо сенсу детально розглядати та аналізувати всі гіпотези – читач може звернутися до спеціальної літератури і спробувати самостійно зробити висновки щодо переконливості запропонованих дослідниками ідей. Наведемо перелік основних версій учених XX–XXI ст. із питання локалізації країни будінів. Зауважимо, що навіть близькі за суттю гіпотези мають певні особливості в розв'язанні порушеної проблеми.

Перша версія: будіни й гелони жили в лісостеповій смузі між руслами Дніпра й Дону.

Друга версія: будіно-гелонські землі займали зону Лісостепу Дніпровського Правобережжя.

Третя версія: країна будінів знаходилась у басейні середньої течії Дону та його приток.

Четверта версія: будініські землі охоплювали лісову територію басейну Сейму та Десни в ареалі юхновської археологічної культури.

П'ята версія: будіни жили на залісненій території верхньої течії Дону та Сіверського Дінця.

Шоста версія: землі будівнів слід шукати в північних районах Східної Європи.

Сьома версія: країна будівнів була розташована в басейні середньої течії Волги в ареалі городецької археологічної культури.

Восьма версія: будінські землі знаходилися в нижній течії Волги та на західному узбережжі Каспійського моря.

Дев'ята версія: будіни й гелони жили на Північному Кавказі від Азовського до Каспійського моря.

Як бачимо, з порушеної проблеми серед загалу вчених існує вражаючий спектр думок. Це свідчить про те, що географічне визначення землі будівнів і гелонів ще далеко від остаточного вирішення. Прибічники третьої версії (Ф. Брун, В. Ф. Гайдукевич, В. А. Іллінська, П. Н. Кречетов, П. Д. Ліберов, М. В. Скржинська, А. П. Смірнов, О. І. Тереножкін, В. П. Третьяков та інші) дотримуються координатів розселення народів Надчорномор'я, поданих Геродотом у 17–27 розділах "Скіфського логосу". Вони, локалізуючи країну будівнів у Середньому Придонні, віддають пріоритет писемним джерелам і намагаються їх узгодити з даними археології. Але популярна в 60–70-х роках ХХ ст. ця версія поступово втрачає своїх прихильників, бо не зовсім збігається з археологічною картою Східної Європи часів Геродота в даному регіоні.

Детальний аналіз указаних вище версій дає підстави на сьогодні

вважати найбільш аргументованою першу з них. Це цілком закономерно, бо їх автори намагалися максимально дотримуватися змісту "Скіфського логосу" Геродота та археологічних реалій у Південно-Східній Європі. Прибічники першої версії (М. І. Артамонов, Ю. М. Бойко, П. Я. Гавриш, Б. М. Граков, Д. С. Гречко, О. П. Медведєв, О. М. Мельниковська, Ф. Г. Міщенко, А. О. Моруженко, В. Ю. Мурзін, О. Б. Супруненко, Б. А. Шрамко, І. Б. Шрамко, В. П. Яйленко та інші) свої висновки базують насамперед на археологічних матеріалах, узгоджуючи їх із писемними джерелами, зокрема зі свідченнями Геродота. Цю групу науковців у переважній більшості складають дослідники лісостепових пам'яток скіфського часу на території Дніпровського Лівобережжя та Середнього Придоння. Частина з них багато років проводять масштабні й системні розвідки та розкопки у цій частині Геродотової Скіфії, залучивши до джерельної бази десятки детально вивчених поселень і городищ, сотні поховальних пам'яток. Фактично всі польові дослідники сходяться на думці, дотримуючись, звичайно, особистого бачення проблеми будівнів і гелонів, що саме лісостепове межиріччя середньої течії Дніпра й Дону, де у скіфську епоху мешкало численне осіле землеробсько-скотарське населення, слід розглядати як ареал будінських земель. Але тут протягом раннього залізного віку етно-

культурна ситуація не була постійно стабільною, а періодично змінювалася. Так, у другій половині VIII–VII ст. до н. е. в середовищі племен Дніпровського Лівобережжя влилася значна частина переселенців із правого берега Дніпра – носіїв іншого етносу, ймовірно, це були праслов'яни. Прибульці досить швидко колонізували басейн Ворскли й поступово почали розселятися на північ і на схід, частково асимілювавши або потіснивши тубільців. Частина останніх змушена була займати нові землі аж до Середнього Придніння. Дослідники цього регіону вважають, що тамтешнє населення скіфської доби походить із Лісостепу Придніпров'я, розпочавши масово заселяти нову територію лише з V ст. до н. е. Найбільшого піднесення в соціально-економічному розвитку будіни Середнього Придніння досягли в IV ст. до н. е.

~ 12 ~

Гелон – єдине місто-поліс, про яке згадав Геродот Галікарнасець, описуючи північнопонтійські землі. Більшість сучасних дослідників переконані, що давньогрецький історик не сумнівався в достовірності інформації, яку йому надали співвітчизники під час перебування в Скіфії. Незвичайне місто аборигенів-варварів десь у глибині континенту під назвою Гелон особливо зацікавило "батька історії", і він вважав своїм обов'язком

розповісти про нього у своєму творі, але "забув" дрібницю: вказати його точне місце розташування. Ось це і стало каменем спотикання для дослідників у новітні часи. Вони сходяться лише в одному: загадкове місто треба шукати в тому місці на карті Східної Європи, де знаходилися землі будинів. Саме тут думки науковців щодо напрямку пошуків Гелона розходяться, часом у протилежні боки. Оскільки країну будинів на берегах Надчорномор'я історики й археологи бачать у різних регіонах, то відповідно, залежно від особистих поглядів ученого, "кочує" й місто Гелон. Не дивно, що навколо проблеми локалізації й географічної прив'язки міста Гелон уже давно спалахують дискусії, висуваються різні версії, часом досить фантастичні й далекі від тексту "Скіфського логосу" Геродота.

Загалом найбільш відомі версії щодо місця розташування легендарного Гелона можна об'єднати у дві групи:

1) учені називають регіон, де знаходилося місто Гелон, але без вказівки конкретних географічних координат або археологічної пам'ятки-поселення;

2) дослідники вказують конкретні археологічні пам'ятки, які слід розглядати як рештки Гелона, викладаючи свої аргументи на користь запропонованої версії.

Здійснюючи аналіз свідчень Геродота про місто Гелон, спробуємо вказати регіон найбільшої ймовір-

ності його місцязнаходження. Виходячи з контексту "Скіфського логосу", можна стверджувати, що Геродот у Північному Причорномор'ї отримав інформацію від своїх співвітчизників-купців про аборигенне місто Гелон завдяки тому, що воно знаходилося на добре відомому грекам торговому шляху в глибинні області Скіфії. У розділах IV, 21–23 ми знаходимо розповідь, почуту "батьком історії" від купця одного з боспорських міст, можливо, з Пантікапея. Він повідав допитливому земляку про сухопутний шлях, який проходив лівим берегом Танаїсу-Дону аж до районів Приуралля. Ним користувалися не лише причорноморські елліни, а й степові скіфи [IV, 24]. Якби на цьому торговому тракті, що пролягав через східну частину будінських земель, розташовувалося місто Гелон, то про нього грецькі купці й сам Геродот, напевне б, згадали. Оскільки про Гелон тут нічого не сказано, тож логічно припустити, що існував другий торговий шлях в іншій, найімовірніше, у західній частині будінських земель, на якому знаходилося незвичайне місто.

До племен, що населяли Середне Подоння, Поволжя і Приуралля, на думку сучасних учених, вів ще один добре знаний караванний шлях, який починався в гавані борісфенітів – Ольвії. Тривалий час його використовували для торгових потреб. Пізніше, у середньовіччі, він був відомий під назвою

"Муравський шлях" і пролягав від пониззя Дніпра у глиб Московської держави. Дослідники вважають, що Муравський шлях, прокладений ще у скіфо-античні часи, проходив суходолом у межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця, оминаючи значні природні перешкоди – глибокі русла річок та лісові хащі. Цілком можливо, що саме в Ольвії купці розповіли Геродотові про побачене ними незвичайне за розмірами й виглядом місто аборигенів під назвою "Гелон". Їх розповідь дуже зацікавила "батька історії", і він вирішив неодмінно вставити оповідання про Гелон у сюжет "Скіфського логосу". Ольвійські купці, очевидно, часто відвідували це місто, можливо, вели з ним постійну торгівлю, а отже, добре знали про нього. На це вказує як відносна величина обсягу оповідання про місто Гелон, так і насичений багатьма деталями його зміст, які міг повідомити лише очевидець. Інформатори Геродота однозначно вказують, що незвичайне місто знаходиться на землі будінів. Оскільки торговий шлях від Ольвії до Приуралля проходив на заході від Дону, то й Гелон, очевидно, знаходився в західній частині будінської країни.

Таким чином, виходячи з логіки наших міркувань, цілком слушно можна припустити, що загадкове місто Гелон на землі великого народу будінів знаходилося в лісистій місцевості десь у Лівобережній Україні, яка в часи Геродота, як свідчать

дані археології, була густо заселеною, а отже, і цікавою в комерційному плані для причорноморських греків. Найбільш перспективним регіоном для пошуків зниклого міста Гелон на просторах Дніпровського Лівобережжя нам видається басейн річки Ворскли.

~ 13 ~

В оповіданні про місто Гелон Геродот особливу увагу приділив опису міських фортечних стін і будівель: "...Дерев'яне місто... Кожна частина його муру має завдовжки 30 стадій, а мур високий і дерев'яний. І житла в них дерев'яні, а також і святилища" [IV, 108].

Зовнішній вигляд міста та його архітектура цілком логічно вписуються в контекст розповіді Геродота про країну будинів, яка знаходилася в лісистій зоні Скіфії. Дерево тут було основним будівельним матеріалом. Воно широко використовувалося для будівництва фортечних стін, жител, господарських та культових будівель.

Сучасні дослідники "Скіфського логосу" в оповіданні про Гелон найперше звернули увагу на незвичайну довжину міської фортечної стіни, яка за масштабами, згідно з повідомленням Геродота, поступалася лише фортеці знаменитого Вавилона. На спорудження грандіозної дерев'яної фортеці було потрібно багато деревини, тому вона могла з'явитися лише в місцевості, де є багато будівельного лісу, особливо дубів.

Постійним предметом дискусій учених є уявлення про планування оборонних споруд міста. Адже "батько історії" не описав форму гелонської фортеці, тому це відкрило шлях різним тлумаченням його повідомлення. Одні вчені вважають, що Гелон у плані мав чотирикутну форму, бо Геродот найчастіше у своєму творі подавав контури міст чи країн у вигляді квадрата або прямокутника. Інші висловлюють думку, що в оповіданні про Гелон давньогрецький історик подає всю довжину стіни цього міста, тобто воно мало загалом округність 30 стадій. Дехто стверджує, що планування фортечної стіни, очевидно, достовірно не було відомим Геродоту, тому він про це конкретно й не говорить.

Серед загалу вчених у питанні про планіграфію фортечної стіни міста Гелон найбільше прибічників першої версії, значно менше – третьої, одиниці – другої. Автори цієї книги особисто віддають перевагу третій версії. У своїх висновках ми спираємося на той факт, що Геродот, описуючи географічні об'єкти, дотримувався правила, згідно з яким він обов'язково говорить про те, що достеменно знає. У разі відсутності достовірної інформації, історик цей пункт у своїх географічних описах замовчує.

~ 14 ~

Другим предметом суперечок учених є конкретна довжина міської стіни Гелона за сучасною мет-

ричною системою. Як відомо, у стародавній Греції стадій – міра довжини, що дорівнювала довжині кола для перегонів колісниць у спортивних змаганнях-олімпіадах на стадіоні. Стадій не мав сталої величини. У полісах Еллади користувалися стадіями різної довжини – від 164 до 210 метрів. Наприклад, в Аттіці один стадій мав довжину 177,6 метра, олімпійський (в Олімпії) стадій дорівнював 192,27 метра, а найдовшим стадієм користувалися в полісах Іонії – 210 метрів. Постає питання: який стадій мав на увазі Геродот, подаючи розміри фортечної стіни міста Гелон?

Одні вчені стверджують, що Геродот користувався звичним для нього іонійським стадієм. Отже, 30 іонійських стадіїв сьогодні дорівнюють 6,3 кілометра. Якщо в Гелоні було чотири однакових стіни такої довжини, то їх загальна протяжність сягала 25,2 кілометра.

Інші дослідники вважають, що оскільки "батько історії" орієнтувався переважно на афінських читачів і слухачів, то у своєму творі застосував звичний для мешканців Афін аттичний стадій. Отже, 30 афінських стадіїв дорівнюють 5,328 кілометра, а 120 стадіїв – 21,312 кілометра. Саме такої довжини, могли бути оборонні споруди міста. Побічним доказом на користь даного припущення можна вважати такий факт: якщо інформатором Геродота щодо розмірів Гелона був північнопонтійський грецький колоніст, зокрема з Ольвії, то він міг

скористатися саме аттичним стадієм, тому що з V ст. до н. е. з посиленням впливу Афін у Північному Причорномор'ї у вимірах ваги та довжини почали переходити з іонійської системи на аттичну.

Цікаве припущення висловив відомий російський скіфолог Б. М. Граков, який вважав, що під час опису міста Гелон Геродот міг застосувати перський стадій, оскільки формально він вважався підданим Персії. Тоді вся окружність чотирьох однакової довжини фортечних стін дорівнювала чотирьом перським парсангам, тобто 23,760 кілометра. На наш погляд, це припущення мало ймовірне.

Геродот наголошує, що міська фортечна стіна була високою. Очевидно, вона перевищувала стандарти і своїми розмірами справляла виняткове враження. Сучасні дослідники висловлюють припущення, що в Гелоні були сконцентровані великі матеріальні багатства, місто відіграло важливу адміністративно-політичну роль і тому потребувало міцних та надійних оборонних споруд.

Грандіозні за масштабом фортечні споруди периферійного в Надчорномор'ї міста Гелон викликали подив не лише в самого "батька історії", а навіть і в сучасних читачів. Хоча донедавна практично ніхто з нинішніх дослідників не висловлював сумнівів стосовно достовірності наведених розмірів гелонської стіни, то останнім часом вони оприлюднені. Наприк-

лад, російський археолог О. П. Медведєв переконаний, що не потрібно беззастережно вірити повідомленням "батька історії", утім числі й про Гелон. На його думку, аналіз сукупності всіх прямих і побічних свідчень Геродота про розміри античних і давньосхідних міст, описаних в "Історії", переконує в тому, що в жодному випадку не вдається виявити більш-менш близької тотожності між їх кількісними показниками, наведеними Геродотом, і незалежними даними інших джерел, у першу чергу археологічних. Покажемо, на думку вченого, є приклад із добре відомим містом Вавилон.

Як відомо, Геродот багато уваги приділив у своєму творі описові Вавилона [I, 178–183, 184–186], де детально розповів про розміри та зовнішній вигляд міських оборонних споруд. Сумнівів у достовірності наведених даних майже ніхто не висловлював, бо вважається, що Вавилон Геродот описав як очевидець і сумлінний автор. Про розміри цього міста повідомляє так: "В Ассирії, звичайно, існують також інші великі міста, але найславнозвісніше і найбільш укріплене серед них... Вавилон... Він розташований на великій рівнині і за своєю формою чотирикутний, і кожна сторона чотирикутника завдовжки в 120 і 100 стадій. Отже, загальна довжина його мурів 480 стадій" [IV, 178].

За підрахунками О. П. Медведєва, якщо перерахувати розміри,

наведені Геродотом на сучасну метричну систему, то довжина стін Вавилона в аттичних стадіях дорівнювала близько 85 кілометрів, а в "царських" (перських) стадіях – не менше 95 кілометрів. За даними археологічних досліджень Р. Колдевея довжина стін Вавилона не перевищувала 8,15 кілометра, а О. Є. Равна – досягала максимум 12–15 кілометрів. У ході археологічних розкопок з'ясовано, як вважає О. П. Медведєв, що площа Вавилона не перевищувала 12 квадратних кілометрів. Виходить, що "батько історії" у 8–10 разів перевищив реальні розміри знаменитого міста! Але чи потрібно звинувачувати Геродота в таких фантастичних перебільшеннях? Думаю, не варто. Казус із розмірами Вавилона О. П. Медведєв пояснює історичними умовами, в яких жив Геродот. Він був вихований на творчості старогрецьких логографів, які за традицією не надавали особливого значення точності наведених цифрових даних, а сліпо довірялися інформаторам, які частенько грішили перебільшеннями у своїх розповідях. Звичайно, Геродот особисто не робив обмірів фортечних стін Вавилона, а скористався повідомленнями мешканців міста, серед яких, очевидно, були поважні особи. Як з'ясували сучасні дослідники, вавилоняни не завжди давали історичну достовірну інформацію про своє місто, до того ж перекручення чи неточності могли з'явитися

при перекладі з перської на грецьку мову.

О. П. Медведєв вважає, що у випадку з містом Гелон може бути аналогічна ситуація, як із Вавилоном. А отже, довіряти вказаним Геродотом розмірам легендарного міста десь далеко в глибині Скіфії, на його думку, навряд чи варто, тим більше брати до уваги як одну з його найголовніших ознак.

Ми не поділяємо позиції російського вченого, тому що вважаємо, що з Гелоном ситуація все-таки інша, ніж із Вавилоном. Походження інформації, якою скористався Геродот, про Вавилон і походження інформації про Гелон, як нам здається, мають принципово різний характер. У Вавилоні, виходячи із тогочасної ситуації напружених відносин між Грецією і Персією, Геродотові родом з Галікарнаса, хоча й союзнику, але все ж таки елліну, місцеві мешканці дійсно могли мало довіряти й хотіли вразити допитливого гостя явними перебільшеннями щодо розмірів свого міста.

У випадку з містом Гелон ситуація зовсім інша. Інформаторам "батька історії", чи то співвітчизникам із північнопонтійських міст, чи то аборигенам – мешканцям Гелона, навряд чи було потрібно свідомо спотворювати будь-які дані щодо північних сусідів скіфів. Звичайно, не треба сприймати наведені істориком цифри про місто Гелон як абсолютно точні, і все ж таки вони, очевидно, близькі до реальності.

~ 15 ~

Архітектура міста Гелон подана Геродотом дуже узагальнено, бо нічим особливим, певно, не вражала. Виняток становлять лише "святинища еллінських богів, обладнані по-еллінському, із статуями і жертівниками і з унутрішніми дерев'яними храмами" [IV, 108]. Але який конкретно вони мали вигляд, "батько історії" не повідомляє. Головним, очевидно, для нього був той факт, що частина будівель у Гелоні зводилася за еллінським зразком, що само по собі є дуже незвичайним для варварського поселення. Більше деталей про зовнішній вигляд міста Гелон читачам чи слухачам "Скіфського логосу" Геродот не повідомляє. А нам через 25 століть залишається за цим лише жалкувати.

~ 16 ~

В оповіданні про місто Гелон Геродот називає й описує його мешканців – будінів, гелонів і, вірогідно, еллінів. Проаналізуємо інформацію про ці народи окремо.

Будіни. У "Скіфському логосі" історик згадує будінів в одинадцяти розділах: IV, 21, 22, 102, 105, 108, 109, 119, 120, 122, 123, 136. Слово "будіни" всього вживає сімнадцять разів. Така увага до одного народу з боку "батька історії" свідчить про те, що він, не зраджуючи своїй творчій манері, намагався якомога більше дізнатися про життя народів тих країн, які

описує. Про будинів Геродот повідомляє, що "це велике і численне плем'я, всі вони мають зовсім блакитні очі і руде волосся" [IV, 108]. Вони "користуються не тією мовою, що гелони, і спосіб життя в них інший, бо будіни – тубільці, кочовики і лише вони в тій країні харчуються кедровими горішками" [IV, 109]. Крім того, у густих лісах, болотах та озерах вони займаються полюванням на різних тварин.

Розповідаючи про будинів, Геродот робить одне, але, очевидно, принципове для нього зауваження: "Елліни називають також будинів гелонами, але це неправильно" [IV, 109]. Це може свідчити про те, що історик користувався інформацією про будинів не з одного джерела і був достатньо обізнаний про цей народ. Можливо, він висловив указане вище зауваження, спираючись на повідомлення самих жителів Гелона, зокрема якогось будіна, який не хотів, щоб його отожднювали з племенем гелонів.

Геродот у розповіді про події скіфо-перської війни кінця VI ст. до н. е. повідомляє, що в будинів був свій повелитель – "цар" [IV, 102], своє кінне військо, яке брало активну участь у військових діях проти персів разом зі скіфами, гелонами й сарматами в одному загоні на чолі зі скіфом Таксакієм [IV, 120, 136].

Хоча у "Скіфському логосі" подається досить багато інформації про будинів, частина її містить певні недомовки й суперечності, які сьогодні стали предметом диску-

сій серед науковців. Сучасні вчені, спираючись на текст твору "батька історії", залучаючи інші писемні джерела, а також дані археології, намагаються розв'язати певне коло проблем щодо будинів. Найбільше дискутують у питаннях етносу, способу життя та історичної долі будинського народу.

Стосовно визначення етнічної належності будинів у вчених немає одностайності. Значна частина дослідників Геродотової Скіфії вважає їх слов'янами, але більшість відносить до фіно-угорської мовної групи, називаючи "фіно-уграми" чи просто "фінами". Висловлювалася також думка, що будіни належали до протобалтського або іранського етносу. Але достатньо переконливих аргументів на користь тієї чи іншої точки зору поки що бракує, тому проблема залишається не вирішеною.

Особливо багато сперечаються дослідники про спосіб життя будинів. Причиною цього є повідомлення Геродота, що будіни за способом життя – кочовики, хоча й були корінними мешканцями лісистій країни, де багато боліт та озер. Як відомо, він особисто побував у Причорноморській Скіфії і на власні очі бачив життя кочовиків-скіфів. Тож яскраво й лаконічно описав їхній побут і звичаї, спосіб життя у своєму творі. Скіфи не мали ні міст, ні оброблених полів і зазвичай випасали свої численні стада худоби – основне багатство, кочуючи безкінечними причорно-

морськими степами [IV, 19, 127]. Отже, вважати будівні за способом життя подібними до скіфів-кочовиків степу аж ніяк не можна. То чому ж лісових мешканців будівні "батько історії" називає кочовиками?

Серед науковців є різні думки з цього приводу. Одні вважають, що так грецький історик назвав будівні тому, що вони часто змінювали своє місце проживання в лісистій країні, займаючись підсічно-вогневим землеробством, а також скотарством, полюванням і риболовлю. Деякі дослідники пояснюють лісовий номадизм будівні сезонним випасом худоби, у тому числі і свиней. Дехто зі скіфологів визначає спосіб життя будівні як напівкочовий, не вдаючись у деталі.

Насправді, будівні в класичному розумінні кочовиками ніколи не були, як це впливає з контексту "Скіфського логосу". Вони вели осілий спосіб життя, а номадизм їм приписав "батько історії" тому, що не володів достовірною інформацією про цей народ, хоча й добре бачив різницю між ними і їх близькими сусідами гелонами. Ми поділяємо думку, що Геродот помітивши плутанину у своїх північнопонтійських співвітчизників щодо визначення, хто будівні, а хто гелон, вирішив установити істину на свій розсуд: далеких родичів скіфів і еллінів – гелонів – "зробив" землеробами, а корінних тубільців лісових масивів – будівні – кочовиками.

Дещо по-іншому ситуацію з будівніма пояснює О. П. Медведєв. Він

вважає, що Геродот називає будівні кочовиками помилково. Учений звертає увагу колег на той факт, що "батько історії" досить часто застосовував метод розшифровки назви племені (етноніма): наприклад, меланхлени – це ті, що носять чорні плащі, хоча насправді це нічим не підтверджено. Подібним методом народу приписуються ознаки, яких він у дійсності зовсім не мав. У випадку з будівніма існує цікава і, на наш погляд, достатньо переконлива гіпотеза російського скіфолога Б. М. Гракова, який досконало знав старогрецьку мову й читав в оригіналі давніх авторів. Учений звернув увагу на етимологію етноніма "будівні" в "Етніці" Стефана Візантійського. Із неї помітно, що зовсім незнайомий для еллінів етнонім "будівні" сприймався ними як похідний від двох слів із їхньої рідної мови: бик і кочувати (їхати) на возі. Б. М. Граков дотепно припустив, що з цієї явно помилкової етимології і могла в північнопонтійських колоністів чи в самого Геродота зародитися думка про кочовий спосіб життя будівні.

Цікава історія сталася з перекладом назви одного з народів, названого Геродотом у "Скіфському логосі" скіфами-землеробами. Причому серед племен Скіфії названі ще й скіфи-орачі. Російськомовні читачі твору були спантеличені: у чому ж полягає різниця між двома практично тотожними назвами? Відомий радянський мовознавець В. І. Абаєв глибоко дослідив ети-

мологію цієї назви народу і з'ясував, що насправді "скіфи-землероби" до осілого способу життя й землеробства не мали ніякого відношення – їх назва дослівно тлумачиться як "шанувальники худоби". Тобто представники названого племені були скотарями, а оскільки вони жили у Степовій зоні, то спосіб життя у них був кочовий.

Отже, не слід сліпо довіряти трактуванням Геродота племінних назв народів, які жили далеко від Чорноморського узбережжя і були маловідомі тамтешнім грецьким колоністам. Без сумніву, будинів Геродот назвав кочовиками помилково. Їм більше підходить характеристика способу життя, яку "батько історії" дав гелонам.

Опис зовнішнього вигляду будинів теж не залишився поза увагою науковців. Уже цікаво навіть те, що будини виявилися єдиним народом у Скіфії, зовнішність яких описана так детально. Це наштовкує на думку, що, можливо, історик бачив представників цього народу на власні очі, наприклад, на торжищі в Ольвії. Або ж його інформатор дуже добре знав будинів і звернув особливу увагу на особливості їхньої зовнішності.

Але не всі вчені буквально сприймають характеристику зовнішності будинів. Наприклад, Ю. В. Бойко переконаний, що грецький історик щось наплутав із кольором волосся будинів – "вогненним" чи рудим, – який не обов'язково міг бути природнім, а набув такого ви-

гляду способом штучного фарбування. Правда, дослідник не пояснює, для чого будинам це було потрібно, звідки походить ця традиція.

Дослідники Геродотової Скіфії у переважній більшості вважають, що народ будинів був політично незалежним і лише час від часу вступав у військовий союз зі своїми сусідами. Звертається увага на його віротерпимість і толерантність до чужоземців. Як приклад, наводиться факт проживання іновірців греків у місті Гелон, яким навіть дозволялося будувати святилища своїм еллінським богам і здійснювати релігійні обряди.

Серед сучасних учених поширена думка про те, що прабатьківщиною будинів можна вважати територію, зайняту носіями так званої бондарихинської археологічної культури, ареал якої поширювався у південній частині Лісостепу між Дніпром і Доном. Із прабатьківщини бондарихинців-будинів потіснили переселенці-колонізатори з Дніпровського лісостепоного Правобережжя. Частина будинів змушена була відійти на північ Лівобережної України в Лісову зону, де у скіфську добу сформувалась юхнівська археологічна культура. Але далеко не всі скіфологи поділяють версію тотожності носіїв бондарихинської культури з народом будинів.

Окремі вчені, залучаючи дані археології, пропонують гіпотезу, за якою у VI ст. до н. е. частина будинів під натиском сусідів із заходу та півдня змушена була переселитися з

басейнів Сіверського Дінця та Сейму в Середнє Придіння. Там вони асимілювали місцеве населення й заснували чимало городищ і неукріплених поселень. Саме про цих "донських будинів", як вважають деякі дослідники, говорить Геродот у розділі 21 "Скіфського логосу".

Серед науковців є також думка про те, що будинські військові загони разом із гелонами брали участь у скіфських походах до Передньої Азії у VII–VI ст. до н. е.

Будини не зникли з історичної ацени разом зі скіфами. У писемних джерелах епохи Римської імперії вони згадуються вже далеко на заході від своїх корінних земель – у північно-східній частині Карпатського регіону. Учені припускають, що будини, вірніше, їх рухомі військові загони, були втягнуті в масове переміщення народів Північного Причорномор'я у зв'язку з навалом зі сходу, з-за Дону, численних воїновничих орд сарматів. На широких просторах Південно-Східної Європи – Подунав'ї і на Балканах – нищпорили будинські військові загони. Очевидно, саме вони згадуються у творах Вергілія, Елія Гордіана, Клавдія Еліана, Клавдія Птолемея, Плінія Старшого, Публія Папінія Стація, Помпонія Мели, Мавра Сервія Гонората та інших.

~ 17 ~

Гелони. Повідомлення Геродота про гелонів у "Скіфському логосі", як мешканців міста Гелон (бо про

їх власну землю історик нічого не говорить), є ще більш суперечливим, ніж про їхніх сусідів будинів. Усього у "Скіфському логосі" про гелонів згадується в семи розділах: IV, 10, 102, 108, 109, 119, 120, 136.

Розглядаючи проблему достовірності даних Геродота про гелонів, Б. А. Шрамко цілком слушно наголосив, що кожне з повідомлень слід розглядати й аналізувати, застосовуючи диференційований підхід, бо інформація у них неоднорідна й походить із різних джерел.

Усі повідомлення Геродота про гелонів можна розділити на три групи. До першої групи слід віднести згадки про гелонів під час опису подій скіфо-перської війни в кінці VI ст. до н. е. На середину V ст. до н. е. інформація про них уже набула легендарного характеру, де втратилася точність передачі деталей, але, очевидно, зберігся загальний зміст тих віддалених у часі подій. Під час війни гелони погодилися бути союзниками скіфів і разом із будинами та сарматами брали активну участь у бойових діях [IV, 102, 119, 120, 136]. Ці повідомлення важливо враховувати при вивченні історії гелонів та їх ролі в історичних долях народів Південно-Східної Європи.

Друга група повідомлень Геродота про гелонів стосується їх походження і кровних зв'язків. Вона впливає з сюжету легенди, яку "батьку історії" переповіли північнопонтійські елліни [IV, 8–10]. За цією легендою першопредок гело-

нів був середульшим серед трьох братів – старшого Агафірса й молодшого Скіфа. Їх батьками були міфічний грецький герой Геракл – син верховного бога Зевса й богині Алкмени та фантастична істота напівдіва-напівзмія, яка жила в лісистій місцевості Гілея десь у Подніпров'ї. Коли сини змушніли, їм довелося пройти випробування – оперезатися паском і натягнути тятиву батькового лука. Випробування вдалося витримати лише молодшому серед братів Скіфу і він став володарем країни, де жила їх мати, а Агафірс і Гелон змушені були піти геть.

Ця легенда складена на підставі історичних реалій, але, очевидно, вже набула дещо перекручених міфологічних форм. Вона була популярною як серед еллінів, так і степовиків скіфів, тому що підтверджувала їх право панувати на землях по обидва боки Борісфену-Дніпра. Сумніви стосовно історичної достовірності змісту наведеної легенди були вже в Геродота, присутні вони і в поглядах більшості сучасних скіфознавців. Але значна частина вчених на підставі даної легенди вважає, що гелони мають спільне з причорноморськими скіфами генетичне коріння. Це підтверджує також їх військово-політичний союз під час війни з персами. До того ж гелони спілкувалися між собою скіфською мовою.

До третьої групи повідомлень Геродота про гелонів відноситься насичене деталями оповідання про

місто Гелон. Інформатором історика, скоріше за все був один із грецьких купців, який особисто бував у цьому далекому поселенні тубільців. Він змалював яскраву картину незвичайного міста, що дуже вразила й запам'яталася допитливому Геродоту. Про жоден народ Скіфії "батько історії" не наводить таких конкретних і колоритних деталей, як про мешканців міста-поліса Гелон. Хоча його повідомлення містять значні суперечності, але вони, очевидно, є результатом дотримання одного з творчих принципів: записувати й повідомляти читачеві все почуте, але самому не обов'язково в це вірити.

Про гелонів як мешканців величезного тубільного міста Геродот говорить, що "це первісно елліни, які виселилися з емпоріїв і оселилися з будінами. Вони користуються то скіфською, то еллінською мовами" [IV, 108]. Як справжні елліни, "у кожні три роки вони святкують діонісії і вакхічно божеволіють" [IV, 108]. Про життя й зовнішній вигляд "батько історії" повідомляє, що вони "обробляють землю і споживають збіжжя і є в них сади і вони не схожі на будинів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся" [IV, 109].

Практично всі дані з повідомлення Геродота про гелонів у "Скіфському логосі" є предметом жвавого обговорення й дискусій серед сучасних учених. Пропонуються різні тлумачення сказаного грецьким істориком. Частина вчених віддає пе-

ревагу принципу буквального розуміння тексту твору і практично без критики довіряє йому. Сьогодні зрозуміло, що такий підхід до вивчення історичного джерела є безперспективним, бо заважає об'єктивному встановленню істини.

Більшість істориків-скіфознавців ретельно аналізує буквально кожне сказане Геродотом слово і подає своє розуміння змісту твору. Пропонуються різноманітні, часом навіть протилежні за суттю, версії. Деякі є досить популярними серед науковців, їх наводять в узагальнюючих працях про Геродотову Скіфію. Крім того, пропонуються оригінальні й дотепні версії, але вони здебільшого малопереконливі. Трапляються й такі, що народилися під впливом бурхливої фантазії автора, але вони не підкріплюються джерелами. Дехто просто коригує Геродота й пояснює сучасним читачам, що він хотів "насправді сказати" двадцять п'ять століть тому. Загалом, потрібно визнати, що на сьогодні ми не маємо прийнятної і достатньо переконливої гіпотези стосовно народу гелонів.

Одним із найбільш дискусійних є питання етнічної належності гелонів. Ця ситуація породжена станом джерела. З одного боку, Геродот говорить, що гелони за походженням є еллінами, а з іншого, за етнологічною легендою, вони – кривні родичі скіфів.

Прибічники еллінської належності гелонів вважають, що не потрібно ніякого критичного аналізу,

слід просто беззастережно вірити грецькому історику. Є також учені, які наголошують, що потрібно чітко розрізняти дані "батька історії" про все плем'я гелонів-тубільців і про гелонів-греків зокрема. Вони вважають, що не можна всіх гелонів називати нащадками греків, а лише тих, хто жив у місті Гелон.

Дотепне розв'язання суперечки щодо етнічної належності гелонів запропонував О. П. Медведев. Він помітив нібито співзвучність етнонімів "гелонос" і "еллінес", що могло привести до їх ототожнення. Ім'я "Гелон" було досить популярним серед греків: Гелон – епонім сицилійського міста Гела; Гелон, син Дейномена, був тираном Гели; Гелон – син сиракузького тирана Гієрона II; Гелон – спартанець, переможець на 44-х Олімпійських іграх в Елладі; Гелон – леонтієць, посланець в афіни 433–432 рр. до н. е.; Гелон – епірот, суперник Піррі тощо. На думку О. П. Медведева, саме через співзвучність етнонімів "гелонос" і "еллінес", Геродот вважав, що гелони колись були еллінами і тому володіють двома мовами – давньою рідною й теперішньою скіфською. "Батько історії", відповідно, й "наділив" гелонів усіма атрибутами еллінського способу життя, як показано в розповіді про місто Гелон. Версія О. П. Медведева, звичайно, варта уваги, але наряд чи вона переконає всіх дослідників проблеми етнічної належності гелонів.

Більшість сучасних учених односторонньо відносять гелонів до іраномовної групи племен, до якої належали і скіфи. Частина науковців відносить їх до групи фракійських племен, батьківщина яких знаходилася у Придунав'ї і Придністров'ї. Дехто зі скіфологів вважає їх фракко-іранцями – це штучно створений, реально не існуючий етнос. Висловлювалася також думка, що гелони – це частина "еллінізованого" населення, що виселилося з міста Ольвія в Нижньому Побужжі і стало засновником племені гелонів на землі буднів у басейні середньої течії Ворскли та Сули. Б. А. Шрамко підтримує думку про іраномовну належність гелонів і вважає їх нащадками кіммерійців – племені, що панувало у степах Причорномор'я до приходу скіфів. При цьому вчений посиляється на повідомлення знаменитого античного історика Плутарха. До речі, інший знаменитий грек Арістотель прямо підтверджує кровні зв'язки гелонів і скіфів, яких сучасні вчені практично одногласно вважають іранцями: "У скіфів, що називаються гелонами, водиться рідкісна тварина, яку називають тарандом" [*De mir. ausc.* 30].

Увагу вчених привертає також історичне минуле гелонів. Висловлювалася думка, що за своєї ранньої історії гелони проживали в Побужжі, потім переселилися через Дніпро в басейн Ворскли, а пізніше заселили все Середньодніпровське Лівобережжя та, можли-

во, заснували поселення в Подонні між річками Сосна й Тиха Сосна. Київський скіфолог С. С. Бессонова стверджує, що Геродотові гелони є частиною фракко-іранського населення, яке приблизно у VIII ст. до н. е. з Дніпровського Правобережжя переселилося до басейну Ворскли. Пізніше до них приєдналися їхні родичі, які мешкали поблизу грецьких емпоріїв у Причорномор'ї. Відомий український скіфознавець Б. М. Мозолевський вважав, що на початку скіфської історії плем'я гелонів, як частина скіфів-кіммерійців на Північному Кавказі, переселилося в Посулля на Лівобережній Україні. Пізніше до них із території Лісостепу Дніпровського Правобережжя долучилися родичі з приольвійської округи, які перейняли багато елементів грецької культури. Чимало дослідників висловлюють версію, що в догеродотівські часи гелони населяли Лісостеп на правому березі Дніпра, потім переселилися до Ворскли, а далі розширили свої володіння аж до Середнього Придніння.

Названі гіпотези щодо прабатьківщини гелонів варті уваги, але вони далеко не завжди узгоджуються з писемними джерелами, утім числі зі свідченнями Геродота у "Скіфському логосі". Їх автори сповідують метод будь-що узгодити свідчення писемних історичних джерел із матеріалами археології. Але спосіб механічного співставлення двох різних за характером

груп джерел, як слушно вважає частина сучасних учених, не можна вважати перспективним, тому що він лише призведе до народження нових, але завжди суперечливих гіпотез.

На наш погляд, найбільш прийнятну на сьогодні реконструкцію історії появи гелонів на землях народу будинів у Лісостепу між Дніпром і Доном запропонував Б. А. Шрамко. Він вважає, що гелони, які входили до союзу кіммерійських племен у ранній період своєї історії, після поразки в боротьбі зі скифами за панування у степах Причорномор'я, змушені були приблизно в кінці VIII – на початку VII ст. до н. е. переселитися на північ у зону Лісостепу. Б. А. Шрамко звертає увагу, що це переміщення іраномовних гелонів зафіксував добре обізнаний із різними джерелами грецький філософ і письменник Плутарх (близько 46 – 127 рр. н. е.). Факт, що в минулому (до часів Геродота) гелони жили десь на півдні біля моря, підтверджується іншими писемними джерелами. Наприклад, у відомому міфі про аргонавтів, який переказує Гесіод (кінець VIII – VII ст. до н. е.), а пізніше Аполлоній Родоський (близько 295–215 рр. до н. е.), говориться, що дорогою додому з Колхіди (територія сучасної Грузії), куди грецькі герої-мандрівники плавали по легендарне золоте руно, побували на берегах ріки Танаїс (Дон), де вона впадає в Меотідське озеро (Азовське море). Там аргонавти зустріли на-

род гелонів. У периплі Псевдо-Скілака (IV ст. до н. е.), джерела якого походять ще від Гекатея Мілетського (546–480 рр. до н. е.), вказується, що гелони проживали на Кавказі між меланхленами й колхами. Грек Псевдо-Орфей (IV ст. н. е.) фіксує гелонів разом з іншими племенами біля озера Меотіда, а римлянин Публій Папіній Стацій (близько 40 – 96 рр. н. е.) повідомляє про існування гелонських поселень (фортець) на березі Меотіди.

Спосіб життя племені гелонів багатьма сучасними вченими тлумачиться так, як подає його Геродот. Вони вважають, що у країні будинів гелони жили відокремлено й мали свою общину в місті Гелон, де здійснювали сакральні обряди. Толерантні будини не перешкождали гелонам вшановувати свого першопредка. Нам найбільше імпонує думка, що гелони були скотарями, сезонно випасали худобу на віддалених пасовиськах, займалися торгівлею з причорноморськими греками, частина з них жила в місті-полісі Гелон, беручи активну участь у його управлінні. У гелонів було добре розвинене воєнне ремесло і саме вони складали основну військову силу міста Гелон.

Про те, що племена гелонів були зовсім не мирними землеробами й садівниками, а мали сильне кінне військо і здійснювали воєнні походи з метою наживи, свідчать писемні грецькі та римські джерела останніх століть до н. е. і перших століть н. е. Хоча згадки про

гелонів у багатьох латинських авторів (які писали латинською мовою) є лише літературними образами в художній творчості, але все ж вони, на нашу думку, відображають окремі історичні реалії скіфо-античних часів другої половини I тис. до н. е. Також вони продовжують давні літературні традиції, які до нас, на жаль, не дійшли. У римській поезії I ст. до н. е. – I ст. н. е. "стрімкі, з сагайдаками за плечима", "жахливі з фарбованим обличчям і тілом" гелони фігурують у "Георгіках" [II, 115; III, 461] та "Енеїді" Вергілія [IV, 146; VII, 725], в одах Горація [II, 9, 19, 20, 23; III, 4, 35], в "Фарсалиї" Лукіана [III, 283], в сатирах Ювенала [XV, 125]. Поет Авіен у своїй поемі згадує гелонів і агафірсів, які "завжди зодягнені у барвисті плащі". Інший автор Прісціан, вірогідно, вказує на фарбування тіл або татуювання: "Гелони з неврами і розфарбовані агафірси". Цікавий образ виводить поет кінця IV – початку V ст. н. е. Клавдіан: "І гелон, який з радістю пофарбував своє тіло за допомогою заліза". Автор V ст. н. е. Аполлонарій Сідоній називає гелонів у складі войовничих ордагунського правителя Аттілі.

~ 18 ~

Елліни. Оскільки про тубільне місто Гелон було добре відомо причорноморським еллінам, зокрема в Ольвії, то цілком логічно припустити, що між мешканцями цих

міст були певні контакти, у першу чергу, звичайно, торгові. Під час прочитання оповідання про місто Гелон обов'язково постає питання: чи є реальні підстави вбачати серед мешканців варварського міста у глибинах Скіфії справжніх за походженням еллінів? Над цим задуматися примушує сам Геродот, адже від стверджує: 1) гелони колись були еллінами, що виселилися зі своїх приморських торжищ і поселилися серед варварів-буднів у місті Гелон, користувалися своєю рідною мовою, хоча володіли і скіфською; 2) у місті Гелон у еллінів були свої святилища з дерев'яними храмами, статуями й жертівниками, присвячені еллінським богам та обладнані по-еллінськи; 3) кожні три роки в Гелоні відбувалися діонісії – урочисті, пишні та галасливі свята з вакхічними оргіями на честь грецького бога Діоніса – покровителя землеробства й виноградарства.

Спробуємо проаналізувати ці повідомлення "батька історії", взявши до уваги також уже висловлені з цього приводу думки сучасних учених. Що стосується першої виділеної нами частини інформації Геродота про гелонів-еллінів, то її можна розглядати з двох позицій. Перша: частина еллінів, скоріше за все купців, поселилася і певний час постійно мешкала у варварському поселенні, за що їх співвітчизники-ольвіополіти називали гелонами, акцентуючи увагу на їхньому місці прожи-

вання. Друга: гелони-купці часто бували в Ольвії чи в її околицях, де вели активну торгівлю, освоїли еллінську мову і спілкувалися нею зі своїми торговими партнерами греками. Можливо, частина з них навіть запозичила деякі еллінські звичаї і зовні видавалася еллінами.

Відразу зазначимо, що друга позиція аргументована досить слабо й тому має дуже мало прихильників. А ось перша завоювала чимало симпатій серед науковців, яку поділяємо й ми. Дійсно, цілком логічно припустити, що в місті Гелон, на далекій від берегів Понту Евксінського будинській землі, осіли грецькі купці, серед яких, ймовірно, був і інформатор Геродота. Віротерпимі тубільці могли дозволити іновірцям збудувати у своєму місті святилища своїм богам за умови постійної присутності в місті самих еллінів. Можна також припустити, що корінним мешканцям міста – будинам і гелонам – було дуже вигідно підтримувати таким чином цікавість еллінів до свого поселення й постійно вести з ними торгівлю. Не зайве додати, що далека, нелегка й небезпечна дорога від торжища борісфенітів – Ольвії – до Гелона займала багато часу, і це не давало можливості часто споряджати торгові каравани, тому елліни змушені були деякий час відпочивати в чужому місті, піклуватися про збереження свого майна, дбати про свій побут і психологічну підтримку, тобто вшанувати

своїх богів. Торгівля між греками й гелонцями могла мати сезонний характер та й природні умови Скіфії дозволяли еллінам вирушати в дорогу не в будь-який час, а лише у сприятливу для пересування і власного здоров'я пору. Тому існування торгової факторії для постійної торгівлі у варварському місті хоча й у незвичних для еллінів природних умовах у даному випадку цілком виправдане.

Із фактом можливого існування у варварському Гелоні еллінських святинь погоджуються багато сучасних учених. Тому друга частина інформації Геродота про гелонів-еллінів стосовно присутності якоїсь кількості грецьких купців, у першу чергу з Ольвії, серед тубільних будинів та гелонів, є цілком реалістичною. Постійно мешкаючи на чужині, елліни намагалися віддати шану своїм богам і здійснювати жертвоприношення, щоб добитися успіхів у нелегкій для себе купецькій справі. Але серед науковців чимало виокремлюються скептиків стосовно правдивості даного свідчення Геродота і вважають це фантазіями його інформатора.

У третій частині повідомлення Геродота про гелонів-еллінів стверджується, що кожні три роки в Гелоні святкують діонісії – свята землеробів, які в ті часи були дуже популярними в Греції. Вченими висловлена думка, що "батько історії", говорячи про гелонів-еллінів, від себе наділив їх основними,

на його погляд, ознаками цивілізованого суспільства і притаманними йому етнокультурними атрибутами, серед яких важливими були заняття землеробством і садівництвом, будівництво храмів і святилиць. Насправді, як вважає частина сучасних дослідників, свята на честь своїх аграрних божеств влаштовували корінні меш-

канці міста Гелон – хлібороби і скотарі. Із розповіді інформатора тамтешні аграрні вірування і вшанування божеств Геродоту видалися близькими до еллінських діонісій. Можливо, це була просто вигадка одного з північнопонтійських еллінів, хто зловживав допитливістю й довірливістю співвітчизника-письменника.

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ГЕЛОН В ІНШИХ ДАВНІХ АВТОРІВ

~ 1 ~

Наступна згадка в писемних історичних джерелах про місто Гелон відноситься до римської доби. Вона датується I ст. н. е. й належить римському географу **Помпонію Мелі**. Про цього автора збереглося зовсім мало даних. Відомо, що Мела народився у місті Тінгентер, розташованому на півдні сучасної Іспанії. Близько 44 р. н. е. написав трактат у трьох книгах під назвою "Про будову Землі" (інша назва – "Землеопис"). До наших днів дійшла лише невелика його частина, яку згідно з найдавнішим ватиканським рукописом називають "Хорографія". Джерелознавчий аналіз праці Помпонія Мелі показує, що автор запозичив частину матеріалів про Північне Причорномор'я з "Природничої історії" римського географа Плінія Старшого (29–79 рр. н. е.), бо їх твори багато в чому схожі. Наприк-

лад, порядок розміщення племен у Скіфії Мела повторює точно так, як у "Природничій історії" Плінія Старшого.

Сучасні дослідники вважають, що обидва автори мали змогу безпосередньо скористатися іонійськими джерелами VI–V ст. до н. е., які до нас не дійшли, наприклад, Арістея Проконеського й Алкмана. Також вони брали потрібну інформацію з інших невідомих нам різночасових географічних творів. Без сумніву, Мела добре знав "Історію" Геродота й чимало з неї запозичив. Він згадує, що в гирлі Борісфену (Дніпра) є два міста – Ольвія й Борісфеніда. Скіфознавці відзначають неточності та суперечності в знаннях Мелі про племена гелонів і буднів. Місто Гелон він згадує в розділі 116 першої книги свого твору:

"Його [Танаїса] берегами і прибережними місцевостями володі-

ють савромати, одно плем'я, але розділене на кілька народів з різними назвами: перші меотиди, якими управляють жінки, займають володіння амазонок, багаті пасовиськами степи, а в іншому убогі та голі. Будіни мешкають у дерев'яному місті Гелоні. У близькому сусідстві з ними тіссагети та турки [іюрки] живуть в обширних лісах і добувають засоби для життя полюванням" [*"Вестник древней истории"*, 1949, № 1, с. 276–277].

Як бачимо з наведеного уривка, Помпоній Мела нічого нового, порівняно з Геродотом, до інформації про Гелон не додав. І все ж згадка Мели про це місто, на наш погляд, не випадкова. Він не сумнівався в достовірності повідомлення "батька історії", а можливо, володів інформацією про Гелон з якихось інших джерел, що до наших днів не дійшли.

~ 2 ~

Ще одна згадка про місто Гелон міститься у творі грецького автора VI ст. н. е. **Стефана Візантійського**. Про цю особу майже нічого невідомо. Дослідники вважають, що Стефан жив приблизно між 538 та 578 рр. н. е. і певний час перебував при дворі візантійського імператора Юстиніана I (527–565 рр. н. е.). Його перу належить твір "Опис Землі". Цей так званий "Географічний лексикон" або "Словник" дійшов до нас в оригіналі лише частково, переважно у вигляді ви-

тягів у творах інших авторів. Плачевний стан збереженості джерела доповнює ще та обставина, що сьогодні в нашому розпорядженні й досі немає повного фундаментального видання цього твору, де б були враховані всі рукописні варіанти, виявлено всі суперечності та неточності в текстах. Переписувачі "Словника" довільно скорочували тексти статей "Словника" Стефана Візантійського, проте повністю їх не викреслювали. Найбільше зазнали скорочень джерела до словника, особливо поетичні. Сучасні дослідники праці Стефана Візантійського вважають, що автор піклувався про повноту й точність наведених ним географічних термінів, але був обмежений у знаннях. По суті, це компілятивна праця.

Інформацію про Північне Причорномор'я для свого "Словника" Стефан Візантійський найбільше черпав із творів Геродота й Гекеатея Мілетського (близько 545 – 480 рр. до н. е.). Саме Стефану Візантійському слід завдячувати збереженню близько 200 фрагментів із повністю втраченого "Землеопису" Гекеатея Мілетського.

Розповідь Стефана Візантійського про місто Гелон, що знаходиться в Європейській Сарматії, дуже коротка. Автор запозичив її зі "Скіфського логосу" Геродота, на якого прямо посилається. По-своєму скоротивши й переробивши, він подав гелонське оповідання в такому вигляді:

"Гелон – місто у Європейській Сарматії, назване по імені Герак-

лового сина Гелона, брата Агафірса; мешканці називаються так само; наголос ставиться на останній склад. Місто це – дерев'яне, знаходиться в країні буднів, великого народу, за словами Геродота. У них водиться дивна тварина, що називається тарандом: вона міняє колір своєї шерсті відповідно місцю, де знаходиться, завдяки цій властивості її важко ловити, тому що колір її шерсті змінюється відповідно з властивостями місце-

вості. Це явище дивне, тому що тільки хамелеон і поліп міняють колір шкіри. Величиною ця тварина з бика, а формою голови схожа на оленя, як свідчить Арістотель у п'ятій книзі твору "Про чудесні чутки" [*"Вестник древней истории"*, 1948, №3, с. 318].

Оповідання Стефана Візантійського доповнене, порівняно з описом Геродота, лише одним фактом – наявністю в буднів дивної тварини, віддалено схожої на бика чи оленя.

ОСНОВНІ ОРІЄНТИРИ АРХЕОЛОГАМ ДЛЯ ПОШУКІВ ЗНИКЛОГО ДРЕВНЬОГО МІСТА

~ 1 ~

У розв'язанні гелонської проблеми багато сучасних дослідників, за звичай, прагнуть досягти відповідності між Геродотовим описом міста Гелон і конкретною археологічною пам'яткою. Вони йдуть шляхом зіставлення інформації, почерпнутої з писемних та археологічних джерел, намагаючись знайти між ними повний чи частковий збіг. Якщо цього досягти не вдається, тоді гіпотеза вважається недостатньо переконливою або ж зовсім відкидається. У цьому зв'язку на особливу увагу заслуговує альтернативна думка російського археолога О. П. Медведєва, який зазначає, що в питанні успішного вирішення багатьох проблем стародавньої історії, у тому числі й Геродотової Скіфії, "корінь зла" полягає саме в неподоланні сучасною історичною наукою між-

дисциплінарної проблеми порівняння даних писемних та археологічних джерел, які мають *принципові відмінності* у відображенні реалій минулого. Учений вважає, що ніяк не можна очікувати хоча б більш-менш достатнього збігу інформації, схованої в писемних та археологічних джерелах, оскільки вони в найкращому разі відображають різні сторони одного й того ж явища. У писемних джерелах історична інформація закладена досить вибірково, а в археологічних – практично завжди фрагментарно й обмежено. О. П. Медведєв упевнений, що спочатку треба виконати незалежний фаховий аналіз окремо кожного виду історичних джерел, а потім уже зіставляти кінцеві результати їх вивчення. До того ж, це потрібно робити в широкому контексті наукового дослідження різних сторін життя певних стародавніх етносів і тогочасної істори-

ко-культурної ситуації в регіоні та світі. Нам також цей підхід видається найбільш перспективним у вирішенні проблеми пошуку та ідентифікації міста Гелон.

~ 2 ~

У результаті детального аналізу оповідання про місто Гелон та всього тексту "Скіфського логосу" Геродота Галікарнасця нам певною мірою вдалося з'ясувати найбільш важливі питання, які можуть наблизити дослідників прадавньої української історії до розгадки таємниці незвичайного міста. Зокрема нам вдалося з'ясувати таке:

1. *Назва міста.* Дослідники давно звернули увагу на збіг назви варварського міста на землі будинів та імені пращура-родоначальника одного з племен Причорномор'я, яке за однією з легенд вважалось родичами скіфів-кочовиків Придніпров'я. Ця обставина породжує певні сумніви в автентичності назви міста гелонів. Вона могла бути вигадана самим Геродотом і означала, наприклад, "місто, де живуть гелони". Але це лише наші припущення.

2. *Статус міста.* Геродот, визначаючи суспільний статус варварського поселення, вжив термін "поліс", що для стародавніх греків означало не просто звичайне місто – центр ремесла й торгівлі, а й наявність у ньому місцевого самоврядування та сільської округи навколо міської фортеці. Фактич-

но це було місто-держава, функції якого добре знав Геродот. Очевидно, проаналізувавши відомі матеріали про місто гелонів, історик визнав доцільним назвати його полісом, в іншому ж випадку він, напевно, вжив би інший термін.

3. *Країна, де знаходився Гелон.* За словами Геродота, місто Гелон знаходилося на землі будинів – великого й численного племені. Логічно припустити, що і країна мала відповідні масштаби. Аналіз змісту "Скіфського логосу" дає можливість визначити приблизні контури будинських земель у V ст. до н. е. Вони в цілому збігаються з Лісостеповою зоною в межиріччі Дніпра й Дону. Важливим є той факт, що країна будинів складалася з двох частин: давньої, що займала Лісостеп на Дніпровському Лівобережжі, та нової, що охоплювала Середнє Придоння. Загалом Будинія в часи Геродота займала лісостепову територію довжиною (із заходу на схід) 500–550 кілометрів і шириною (із півдня на північ) 350–400 кілометрів. На півдні сусідами будинів були племена савроматів і меланхленів, на заході – племена неврів, на деякій відстані на південний схід проживали тиссагети. Про північних сусідів будинів Геродотові нічого не було відомо, тому він вважав ці землі пусткою.

4. *Місцевість, де був розташований Гелон.* Аналіз "Скіфського логосу" Геродота показує, що це дивовижне місто могло знаходитися на споконвічних землях будинів десь у

Лісостепу Дніпровського Лівобережжя. Ця місцевість на середину I тис. до н. е. була густо вкрита лісовими хащами, але мала й відкриті простори для заняття землеробством і садівництвом. Були там і повноводні озера, порослі очеретом, де водилися різноманітні звірі – об'єкт полювання місцевого населення.

5. *Розміри міста.* Величина варварського міста дуже здивувала Геродота, він вирішив за необхідне обов'язково звернути увагу читача на його розміри. Історик називає конкретну цифру довжини однієї з частин фортечної стіни – 30 стадіїв. За сучасною метричною системою, залежно від того, в яких стадіях були здійснені виміри стіни Гелона, ця довжина могла становити від 5,3 до 6,3 кілометра. Проблема також полягає в тому, що ми (очевидно, і сам Геродот) точно не знаємо, скільки таких частин указаної довжини було у фортечної стіни. Якщо вважати, що планування міської фортеці Гелона нагадувало рівнобедрений трикутник, то її внутрішня площа дорівнювала приблизно від 12,5 до 16,5 квадратних кілометра. Якщо ж припустити, що місто Гелон мало квадратну форму, то тоді б воно охоплювало територію від 28,1 до 39,7 квадратних кілометра. Але Гелон у плані міг мати вигляд і складнішої геометричної фігури, тоді його площа значно перевищувала 40 квадратних кілометрів.

6. *Фортечна стіна міста.* Повідомлення Геродота, що міська сті-

на Гелона висока й дерев'яна, свідчить про те, що інформатор історика звернув на це особливу увагу. Очевидно, вона вражала кожного, хто її бачив, своїм виглядом і масштабами. Протяжність лише однієї частини фортечної стіни (30 стадіїв) уже викликає захоплення. У разі, якщо місто у плані мало трикутну форму, то його оборонна лінія простягалася на відстань від 16 (в афінських стадіях) до 19 кілометрів (в іонійських стадіях). А якщо контури Гелона мали вигляд квадрата, то загальна довжина його фортифікаційних споруд дорівнювала 21–25 кілометрів. Але місто могло мати і складне планування, тоді мінімальна довжина всієї фортечної стіни сягала 27–32 кілометрів, або навіть і більше.

7. *Архітектура міста.* Не дивно, що будівлі в Гелоні зводилися з дерева, адже в лісистій країні це був основний будівельний матеріал як для житлово-побутових, так і культових споруд. Більш конкретної інформації історик не надає.

8. *Культові споруди міста.* Інформатор Геродота звернув особливу увагу на те, що в Гелоні збудовані святилища і храми, серед яких є присвячені еллінським богам із статуями та жертівниками і відповідно обладнані поеллінськи. Це повідомлення "батька історії" викликає певні сумніви, адже, як відомо, варвари на своїх поселеннях загалом не допускали вшанування чужих божеств.

9. *Релігійні дієства в місті.* Що стосується святкування в Гелоні

еллінського свята на честь бога Діоніса, то це повідомлення теж викликає певні сумніви. Як уже говорилося, можливо, Геродот навмисне наділив своїх, хоча й колишніх, співвітчизників гелонів-землеробів рисами, обов'язковими для кожного цивілізованого елліна: де б еллін не знаходився – він зобов'язаний вшановувати своїх богів, здійснювати традиційні церемонії й організовувати свята на їх честь. Добре відомо, що сам Геродот був набожною людиною, тож у своєму творі питанням релігії приділяв багато уваги.

Насправді могло статися інакше: корінні мешканці міста Гелон, для яких землеробство було однією з найважливіших галузей господарства, проводили дійства з ушанування своїх аграрних божеств. За цим спостерігав інформатор Геродота й розповів допитливому співвітчизнику. А "батько історії" у цій розповіді побачив вшанування колишніми еллінами бога Діоніса.

10. Мешканці міста. Говорячи про мешканців міста Гелон, Геродот називає їх у своєму оповіданні в певному порядку: спочатку будівнів, а потім гелонів. Історик описує зовнішній вигляд представників цих народів та їх спосіб життя. Але чомусь узяв на себе відповідальність поправляти своїх північнопонтійських земляків. Він стверджує, що елліни помилково називають будівнів гелонами. Важко сказати, на чому ґрунтується така впевненість Геродота, адже його інформатори –

постійні мешканці чи купці причорноморських міст – мали набагато більше можливостей достеменно дізнатися про тубільні народи Скіфії, ніж їх гість, фактично екскурсант, із далекої Еллади. В оповіданні добре помітне намагання історика наділити нібито своїх колишніх співвітчизників гелонів суто еллінськими рисами і протиставити їм тубільців-будівнів. Скоріше за все, він свідомо дав характеристику гелонам, як типовим еллінам, а будівнів зобразив схожими за способом життя на кочовиків-скіфів, хоча ті проживали в лісистій місцевості.

~ 3 ~

Після аналізу всієї інформації, почерпнутої з писемних джерел про місто Гелон, ми вирішили вибрати ту, яка може, на нашу думку, бути підтвердженою польовими археологічними дослідженнями. Таким чином в археологів з'являться основні орієнтири в пошуках стародавнього поселення, яке могло б претендувати на рештки давнього загадкового міста Гелон. Отже, дослідники-археологи в першу чергу повинні взяти до уваги п'ять основних прикмет при ідентифікації окремого стародавнього поселення з містом Гелон:

Перша археологічна прикмета: стародавнє поселення має значні ділянки насиченого артефактами культурного шару, який своєю хронологією збігається з часом життя Геродота – V ст. до н. е.

Друга археологічна прикмета: це поселення, найбільш вірогідно, знаходиться в Лісостеповій зоні Дніпровського Лівобережжя.

Третя археологічна прикмета: площа поселення – не менше 13–17 квадратних кілометрів, але може перевищувати навіть 40 квадратних кілометрів.

Четверта археологічна прикмета: поселення оточене вражаючими за масштабами оборонними спорудами довжиною не менше 16 кілометрів, але цілком ймовірно, вони

можуть мати довжину понад 30 кілометрів.

П'ята археологічна прикмета: в укріпленому поселенні фіксуються численні сліди контактів місцевого населення з античним світом Причорномор'я у V ст. до н. е.

Ми переконані, якщо ці п'ять найважливіших прикмет буде виявлено на одному з поселень раннього залізного віку на теренах Східної Європи, тоді у нас будуть достатні підстави ототожнювати цю пам'ятку зі зниклим древнім містом Гелон.

ГІПОТЕЗА ІДЕНТИФІКАЦІЇ ГЕЛОНА З БІЛЬСЬКИМ ГОРОДИЩЕМ НА ВОРСКЛІ

~ 1 ~

У XIX та першій половині XX ст. дослідники творчості Геродота та прадавньої історії Східної Європи приділяли чимало уваги описаному в "Скіфському логосі" місту Гелон. Багатьох учених захоплювала таємниця цього загадкового міста, зокрема його локалізація на сучасній географічній карті. На перший погляд, цю проблему можна розв'язати без особливих зусиль і знайти археологічний слід Гелона. "Батько історії" вказує, що місто знаходилося на землі племені будинів і описує цю країну. Отже, залишається лише окреслити контури Будинії та знайти там велике поселення часів Геродота з античними артефактами. Але вже на початку XX століття з'ясувалося, що на шляху до успішного розв'язання проблеми локалізації міста Гелон є дві основні перешкоди. Пер-

ша з них полягає в тому, що ні Геродот, ні автори більш пізнього часу не дають достатньо чіткої інформації про кордони та розміри країни будинів, що призвело до широкого спектру думок стосовно цього в сучасних дослідників. Друга перешкода полягала в обмеженості тогочасних знань з археології скіфської доби Східної Європи.

Тривалий час європейські вчені намагалися відшукати загублене місто, не виходячи зі своїх кабінетів. Вони пропонували найрізноманітніші версії локалізації Гелона в різних куточках Східної Європи – від Північного Кавказу до Середнього Поволжя і Приуралля. Цікавим є припущення російського історика першої половини XVIII ст. В. Н. Татищева, правда, нічим не обґрунтоване, що Геродотове місто Гелон могло знаходитися десь на Ворсклі. Як з'ясувалося через два століття, воно виявилось пророчим.

Рівень розвитку східноєвропейської археології раннього залізного віку в ХІХ – на початку ХХ ст. не давав можливості висунути "гідного кандидата" серед пам'яток скіфської доби для ідентифікації його з Геродотовим містом Гелон. На той час на теренах Надчорномор'я ще недостатньо були досліджені поселення автохтонних племен. Лише на кількох городищах Придніпров'я провели незначні за обсягом розкопки. Загалом проблема пошуку загадкового міста Гелон тоді не була актуальною, тому більш-менш аргументованих версій ніхто не висував.

Паузу у вивченні гелонської проблеми порушив відомий український археолог, етнолог та історик Вадим Михайлович Щербаківський (1876–1957). 12 квітня 1929 р. він надіслав у польське місто Познань статтю до наукового збірника на честь ювілею професора Д. В. Деметрикевича. Наступного року збірник вийшов із друку. Стаття В. М. Щербаківського написана французькою мовою, в українському перекладі вона має назву "Географічне місцезнаходження Геродотового міста Гелона". Її обсяг займає 22 сторінки збірника. У даній статті автор оприлюднив розгорнуту аргументацію гіпотези ототожнення Більського городища на Полтавщині з містом Гелон, хоча вперше це припущення вчений висловив ще в 1919 р.

На наш погляд, поява гіпотези "місто Гелон – Більське городище" в науковому доробку В. М. Щерба-

Автор "більської" версії ідентифікації Геродотового міста Гелон В. М. Щербаківський. 1930-і рр.

ківського було явищем цілком закономірним, воно логічно вписується в його життєвий і творчий шлях. Спробуємо це довести на конкретних фактах.

В. М. Щербаківський народився у селі Шпичинці Київської губернії (тепер Ружинського району Житомирської області) в родині сільського священика. Хлопець зростав із молодшим братом Данилом, який згодом став відомим українським мистецтвознавцем та етнологом. Вищу освіту старший із синів отця Михайла здобував в університетах Петербурга, Москви, Києва. Захопився археологі-

ею ще під час навчання в Київському університеті Святого Володимира на історико-філологічному факультеті. Тут він у 1904 р. прослухав повний курс лекцій відомих українських археологів Володимира Антоновича і Вікентія Хвойки. Роль у залученні Вадима Щербаківського до археології зіграла одна обставина – його брат Данило брав участь у роботі Підготовчого комітету до чергового XIII археологічного з'їзду. Цей з'їзд планувалося проводити в Полтаві в 1905 р., але згодом було вирішено провести в Катеринославі (сучасне місто Дніпропетровськ). Підготовчий комітет очолював Володимир Антонович, до його складу входили професори Київського університету Григорій Павлуцький, Микола Біляшівський, Іван Каманін та інші відомі дослідники українських старожитностей. За протекцією рідного брата до роботи в комітеті долучився й В. М. Щербаківський.

Справжнім професійним заняттям археологія для В. М. Щербаківського стала тоді, коли за рекомендацією Д. І. Яворницького навесні 1912 р. він за конкурсом зайняв посаду завідувача археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Десятирічний полтавський період наукової та пам'яткоохоронної діяльності виявився одним із найбільш плідних у біографії вченого. В. М. Щербаківський побував майже в усіх кутках Полтавщини, провів роз-

копки кількох археологічних пам'яток. Загалом став чудовим знавцем археології краю. Під час дослідження Гінцівської палеолітичної стоянки поблизу Лубен 1915 р. близько познайомився з відомим авторитетним російським археологом В. О. Городцовим (1860–1945). На Полтавщині російський археолог був добре відомим насамперед своїми масштабними розкопками в Зінківському повіті, де досліджував грандіозне Більське городище, стародавні поселення і кургани в його окрузі. У 1915 р. він оглядав експозицію Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства і давав поради щодо її вдосконалення. Можливо, В. О. Городцов через дев'ять років знову відвідав місця своїх досліджень, а супутником йому в цьому став В. М. Щербаківський. Підставою для такого припущення є фотографія, уміщена в кінці згаданої статті В. М. Щербаківського про місто Гелон (таблиці XXXIV). Як свідчить підпис, фото зроблене автором. На світлині видно частину валу Західної фортеці Більського городища і двох чоловіків середнього віку в легкому одязі. Малий масштаб зображення та відсутність відповідного підпису не дозволяють достеменно встановити особистих людей. На нашу думку, на фоні валу Більського городища сфотографувалися на згадку В. О. Городцов і В. М. Щербаківський.

Опинившись у 1922 р. у вимушеній еміграції, В. М. Щербаків-

ський через деякий час зайняв посаду професора Вільного Українського Університету в Празі. Певний період виконував обов'язки декана філософського факультету, також одночасно викладав археологію та етнографію в Українському Високому Педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова. Серед його семестрових курсів були, зокрема, такі: "Залізна доба на Україні" та "Сарматська і готська доба на Україні". У кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у В. М. Щербаківського виник задум створити всеохоплюючу працю "Психологія Української нації" у п'яти книгах. Свій задум учений почав утілювати з написання окремих статей, де порушував актуальні питання давньої історії України. У результаті напруженої роботи в 1937 р. з друку вийшла книга "Формування українського народу: Нарис праісторії України". Згодом автор доопрацював її, і вона витримала ще два видання.

У зазначеній праці В. М. Щербаківський використав багато матеріалів, які вдалося зібрати під час досліджень на Полтавщині. Звичайно, повз його увагу не могла пройти така видатна археологічна пам'ятка, як Більське городище. Відомо, що скіфська доба (VII – III ст. до н. е.) в історії України особливо цікавила вченого. Він вивчав не лише археологічні, а й писемні історичні джерела. "Історія в дев'яти книгах" Геродота Галікарнасця серед джерел про Скіфію в наукових студіях В. М.

Щербаківського посідала провідне місце. Ще в 1904 р. йому подарував свою книгу "Сказочные мотивы в "Истории" Геродота" (Київ, 1903) з автографом відомий київський дослідник історії Вітольд Клігер. Важко припустити, що В. М. Щербаківський не зацікавився описаним Геродотом незвичайним місцем Гелон. Очевидно, учений виношував певні ідеї ще задовго до оприлюднення своєї гіпотези археологічної ідентифікації Гелона. Близьке знайомство з В. О. Городцовим та Більським городищем спонукало його до конкретних висновків.

Розв'язуючи проблему локалізації Геродотового міста Гелон, В. М. Щербаківський застосував метод комплексного аналізу писемних історичних та археологічних джерел. При визначенні місця розташування земель великого племені будівнів, де знаходилося легендарне місто, дослідник спирався на версію відомого чеського вченого-славіста Любомира Нідерле. Той вважав, що країна будівнів займала лісостепові простори між Дніпром і Доном. Отже, місто Гелон мало знаходитися десь на вказаній території. Конкретне місце його розташування В. М. Щербаківський визначав за власною методикою. Спочатку вчений проаналізував писемні джерела і виділив головні ознаки, які, на його думку, допоможуть вирішити проблему локалізації Гелона. На підставі цих ознак дослідник зайнявся пошуками укріпленого поселення в Лісостепу Східної

Європи, що відноситься до часів античної колонізації Північного Причорномор'я і найбільше відповідає опису Геродота про місто Гелон.

Першою серед найважливіших прикмет міста Гелон в описові Геродота В. М. Щербаківський виділив його грандіозні розміри та вигляд фортечної стіни. Грецький історик повідомляє, що одна з частин гелонської фортечної стіни мала довжину 30 стадіїв. Український дослідник підрахував, що, незалежно від планування, її периметр дорівнював 16–26 кілометрів. Зовнішній вигляд фортеці залежав від будівельного матеріалу, з якого її було зведено. У лісистій місцевості це могли бути дерево й земля. На думку В. М. Щербаківського, через дві тисячі років від гелонської фортеці могли залишитися лише вражаючої довжини земляні вали та вириті поруч них рови.

Наступною важливою умовою успішного пошуку міста Гелон В. М. Щербаківський визначив досяжність контактів грецьких колонізаторів Північного Причорномор'я до тубільного поселення у глибині континенту. В культурних відкладеннях на цьому поселенні археологи повинні виявити численні артефакти грецької цивілізації, у першу чергу побутову кераміку. Учений вважав, що місто Гелон переживало часи розквіту напередодні походу перського царя Дарія I в Скіфію наприкінці VI ст. до н. е.

Ще одним важливим моментом у географічному визначенні міс-

цязнаходження Гелона В. М. Щербаківський вважав повідомлення Геродота про те, що в ході скіфо-перської війни персам вдалося знайти на землі будинів покинуту фортецю, яку колишні мешканці спалили [IV, 123]. На думку дослідника, хоча "батько історії" і не подає назви цієї фортеці, але є всі підстави вважати, що це був Гелон. Після спустошливої пожежі місто вже ніколи не відроджувалося і було забутим. Саме цей, наведений Геродотом сумний епізод подій скіфо-перської війни, на думку українського вченого, не залишає сумнівів щодо існування в VI ст. до н. е. на землі великого племені будинів дерев'яного міста Гелон.

Серед усіх поселень скіфської доби на вкритій лісами території між Дніпром і Доном, за переконанням В. М. Щербаківського, лише Більське городище в середній течії Ворскли повністю відповідає Геродотовому опису міста Гелон. Аналізуючи "Скіфський логос" та гелонське оповідання, В. М. Щербаківський акцентував увагу на природно-географічних умовах розташування міста Гелон, побуті та господарській діяльності його мешканців. Наступним його кроком було співставлення даних писемного джерела з археологічними матеріалами Більського городища. Очевидно, позитивну роль тут зіграло особисте спілкування з автором досліджень Більського городища В. О. Городцовим та, звичайно, глибокий аналіз його статті 1911 р., де

детально висвітлюються результати археологічних розкопок у Більську. Саме матеріали польових досліджень В. О. Городцова дали В. М. Щербаківському той підмурак, на якому він будував свою аргументацію на користь ототожнення Більського городища з містом Гелон.

В основі системи доказів своєї правоти В. М. Щербаківський виділив три найголовніші тези:

1) велетенські розміри фортеці Гелона і Більського городища практично збігаються;

2) розквіт Більського городища припадає на VI ст. до н. е., про що свідчать численні артефакти античного походження, знайдені в культурних нашаруваннях пам'ятки;

3) Більське городище, як і місто Гелон, зникло в кінці VI ст. до н. е. під час скіфо-перської війни.

Звернемося до археологічних матеріалів Більського городища, добытих В. О. Городцовим у 1906 р., і з'ясуємо, наскільки є переконливою гіпотеза В. М. Щербаківського ідентифікації цієї пам'ятки з Геродотовим містом Гелон. Проаналізуємо вищевказані три найголовніші тези українського дослідника.

Теза перша. В. О. Городцов доклав багато зусиль у вивчення фортифікаційних споруд Більського городища, склав детальний план їх розташування, провів розкопки земляних валів і ровів. За даними дослідника, окружність фортеці Більського городища дорівнює приблизно 30 верст (32 кілометри). У плані воно має клиноподібну

форму вершиною на південь. Витягнуте з півночі на південь на 10,5 версти (11,2 кілометра), а найбільша ширина зі сходу на захід дорівнює 6 верст (6,4 кілометра).

У систему так званого Великого городища входять три менші: 1) Східне городище – найбільше з них, знаходиться на схід від села Більська на високому правому березі річки Ворскли; 2) Західне городище – трохи менше, розташоване на захід від села Більська на березі річки Суха Грунь; 3) Куземинське городище – найменше, притулилося зовні у північно-східному кутку до Великого городища.

Усередині Великого городища В. О. Городцов на плані помітив довгий поперечний вал, але він на той час уже був майже зруйнований. Від нього лишилася лише невелика частина, решта була розорана ще за пам'яті більських старожилів.

В. О. Городцов, за його словами, об'їздив Більське городище вздовж і впоперек, оглядав його оборонні споруди та знімав профілі валів і ровів. За його підрахунками в південній частині висота валу Великого городища становила 5 аршин (3,55 метра), ширина його основи – 30 аршин (21,3 метра).

Найбільш потужні оборонні укріплення має Західне городище. Суцільний вал і рів із трьома проїздами оточує площу клиноподібної форми розміром 600x500 сажнів (1278x1065 метрів). На одному з профілів земляний вал досягає висоти 9 аршин (6,39 метра), ши-

рина його основи становить 32 аршини (22,72 метра). Рів мав глибину 5,5 аршин (3,90 метра), а ширину – 30 аршин (21,30 метра). В. О. Городцов здійснив невеликі розкопки земляного валу і рову Західного городища та з'ясував особливості їхньої будови.

Оборонні споруди Східного городища за масштабами дещо поступаються Західному городищу, але вони теж вражаючі. Територія цього городища у плані має складну форму, його окружність становить 5383 кроки. Висота валу Східного городища в середньому досягає 6 аршин (4,26 метра), ширина основи – 25 аршин (17,75 метра). Рів досить глибокий – 5 аршин (3,55 метра), ширина – 20 аршин (14,2 метра).

Про оборонні укріплення Кузєминського городища, В. О. Городцов ніяких деталей не повідомляє. Лише зазначає, що це городище займає береговий терасоподібний виступ, а вали його приєднуються до валу Великого городища.

Оцінюючи фортифікаційні споруди Більського городища, В. О. Городцов наголошував на їх особливо грандіозних масштабах. За його припущенням, на гребені земляного валу в давнину стояв добротний частокіл із дубових колод, який давав надійний захист від стріл противника й можливість оборонцям давати відсіч ворогові.

Маючи у своєму розпорядженні детальні дані про розміри Більського городища, В. М. Щербаківський навів переконливий аргу-

мент на користь гіпотези ідентифікації його з містом Гелон. Рівних за розмірами й масштабами оборонних споруд серед пам'яток скіфського часу Більському городищу на той час відомо не було. А довжина земляного валу довкола Більська дивовижно близька до вказаних Геродотом розмірів однієї зі стін міста Гелон. Якщо уявити, що таких стін було чотири, які разом складають 120 стадіїв (від 21 до 25 кілометрів), то при будь-яких розрахунках, на думку В. М. Щербаківського, це досить близький збіг у розмірах міста Гелон і Більського городища.

Теза друга. За висновками В. О. Городцова життя на місці Більського городища зародилося задовго до прибуття греків до берегів Північного Причорномор'я. VI ст. до н. е. було серединою періоду бурхливого розвитку місцевої громади. Цей час в історії поселення характеризується активними контактами місцевого населення з античним світом Причорномор'я. Про це свідчать численні античні артефакти, виявлені в Більському городищі: амфори, чернолаковий столовий посуд, намисто з кольорового скла та напівкоштовних каменів. За твердженням В. О. Городцова, кількість фрагментів античного посуду в культурних нашаруваннях розкопаних ним пагорбів-попелищ хоча й поступається за кількісними показниками місцевій ліпленій кераміці, але подекуди становить значний відсо-

ток серед загальної кількості виявлених артефактів. Розподіл знахідок античної кераміки у дев'яти досліджених попелищах-зольниках не однаковий. В одних попелищах античних артефактів було багато, в інших – мало, у деяких зовсім не було. Античні речі виявлені в попелищах № 1, № 2, № 3, № 5, № 6, № 8. Особливо багато таких знахідок трапилося при розкопках попелища № 9 в урочищі Царина (або Приворотня) на території Великого городища.

Найчастіше в нашаруваннях попелищ траплялися уламки амфор, часом розмальованих темно-бурими чи червоними смугами. На думку В. О. Городцова, ці амфори досить схожі на мілетські (з міста Мілет в Іонії) VII ст. до н. е. Рідше при розкопках траплялися уламки столового чорнолакового посуду, серед яких є зразки досконалої техніки виготовлення. За уламками вчений навіть визначив типи античного посуду: прохуси, аски, котили, фіали, а також світильники. Грецький посуд високо цінувався серед населення Більського городища, навіть його уламки прилаштовували для різних побутових потреб, наприклад, денця амфор для сільниць.

Предмети античного походження були знайдені також у курганах, які розкопав В. О. Городцов довкола Більського городища. Хоча майже всі могили колись були спустошені грабіжниками, у третині з них збереглися античний посуд і при-

краси. У могильнику, розташованому в урочищі Осняги, дослідник виявив античні речі в курганах № 5, № 6, № 7, № 8 і № 9. У могильнику в урочищі Скоробір подібні знахідки трапилися в курганах № 4 і № 6.

На підставі досліджень В. О. Городцова В. М. Щербаківський зібрав достатньо доказів про розквіт Більського городища в VI ст. до н. е. і про його активні контакти в цей час із грецьким світом Причорномор'я.

Теза третя. Ґрунтувалася на повідомленні Геродота, що під час скіфо-перської війни перси "вдерлися до країни будінів, вони знайшли там дерев'яне місто, з якого будіни повтікали і зовсім залишили його напризволяще, а перси спалили його" [IV, 123]. На думку В. М. Щербаківського, "батько історії" описав сумну долю Гелона, який після цих подій перестав існувати. Хоча В. О. Городцов під час своїх досліджень у Більському городищі й не зафіксував явних слідів спустошення поселення внаслідок пожежі, але ознаки життя тут, як вважає В. М. Щербаківський, після скіфо-перського воєнного конфлікту вже не спостерігаються. Український учений вважав, що в часи Геродота місто Гелон уже не існувало, тому не випадково грецький історик описує цю незвичайну фортецю на землі будінів саме в сюжеті про боротьбу скіфів, будінів, гелонів і савроматів із перськими агресорами. Отже, переконаний В. М. Щербаківський, детальний опис подій скі-

фо-перської війни не залишає сумнівів у реальності існування міста Гелон та його загибелі в кінці VI ст. до н. е. Така ж сумна доля спіткала й Більське городище. Таким чином, вважає вчений, є всі підстави ототожнювати Більське городище з містом Гелон.

У Західній Європі гіпотеза В. Щербаківського не знайшла підтримки, бо тамтешні вчені мало знали археологію раннього залізного віку Східної Європи і схилилися перед західноєвропейськими авторитетними знавцями творчості Геродота, які тоді висловлювали зовсім інші думки стосовно локалізації країни будівнів і міста Гелон. У Радянському Союзі емігрант В. М. Щербаківський вважався "ворогом народу" і "буржуазним націоналістом", тому згадувати його ім'я та наукові праці було небезпечно. До того ж надрукована іноземною мовою стаття в зарубіжному науковому збірнику була важкодоступною навіть фахівцям.

~ 2 ~

Першим серед радянських учених гіпотезу В. М. Щербаківського підтримав професор Ленінградського університету, директор Інституту історії матеріальної культури Академії наук СРСР Михайло Іларіонович Артамонов (1898–1972). У своїй статті "Етногеографія Скіфії", надрукованій у 1949 р., посилаючись на статтю В. М. Щербаківського, він стверджує, що здо-

Прибічник "більської" версії ідентифікації Геродотового міста Гелон М. І. Артамонов. 1960-і рр.

гадка ототожнювати місто Гелон із винятково величезним Більським городищем на Ворсклі заслуговує на увагу. У статтях 1953 та 1973 рр. учений уже прямо підтримує гіпотезу В. М. Щербаківського й говорить, що Більське городище слід розглядати як Геродотове місто Гелон. У книзі "Кіммерійці і скіфи", яка вийшла з друку в 1974 р., уже після смерті автора, посилання на В. М. Щербаківського вже відсутнє. Ленінградський дослідник акцентує увагу на грандіозних розмірах Більського городища та різноманітних артефактах у його культурних відкладеннях і наголошує, що про існування такої споруди ольвійські греки, а від них і Геродот, не могли не знати. М. І. Арта-

монов прийшов до такого висновку: "Оточене дерев'яною стіною по високому, що досягає 10 метрів над навколишнім горизонтом, земляному валу, підсиленому глибоким ровом, Більське городище, без сумніву, було широковідомим, і цілком вірогідно, що саме його мав на увазі Геродот, повідомляючи про велике дерев'яне місто Гелон у країні будінів" [Артамонов М. И., 1974, с. 97].

~ 3 ~

Гіпотезу ідентифікації міста Гелон із Більським городищем на Ворсклі підтримав також відомий

Прибічник "більської" версії ідентифікації Геродотового міста Гелон Б. М. Граков. 1950-і рр.

радянський скіфолог, професор Московського університету Борис Миколайович Граков (1899–1970). Він був учнем В. О. Городцова, із яким у 1920–1930-х рр. працював у Московському історичному музеї. Б. М. Граков став першим прибічником "більської" версії ідентифікації міста Гелон серед археологів, які особисто проводили польові дослідження Більського городища. У 1958–1960 рр. він на чолі експедиції Московського університету спільно із загоном Харківського університету на чолі з доцентом Б. А. Шрамком проводив розкопки в Більському городищі. Важко сказати, коли в Б. М. Гракова виникла ідея ототожнювати цю пам'ятку з містом Гелон, але вперше він її оприлюднив у наукових працях лише в 1969 р. Це було одне речення без посилання на автора та прибічників "більської" версії. У книзі "Скіфи", що є відредагованим текстом спецкурсу Б. М. Гракова, який він читав студентам історичного факультету Московського університету, виданій у 1971 р. після смерті автора, подано розгорнуту аргументацію стосовно ототожнення Більського городища з Гелоном. Також указано автора цієї гіпотези – В. М. Щербаківського, а також її прибічників – М. І. Артамонова та київську дослідницю Г. Т. Ковпаненко. Про першого вченого ми вже говорили, а ось про наукового співробітника Інституту археології Академії наук УРСР Г. Т. Ковпаненко

мова піде окремо. У 1958 р., збираючи матеріали для кандидатської дисертації, вона проводила розвідки в Більському городищі зі згоди Б. М. Гракова, який саме тоді розпочинав свої роботи в Більську. Можливо, у приватній розмові Галина Тихонівна й висловлювалася на підтримку гіпотези В. М. Щербаківського, але в жодній науковій праці, у тім числі в монографії про племена скіфського часу в басейні Ворскли (1967 р.), немає навіть натяку, що вона поділяє "більську" версію ідентифікації міста Гелон. Дослідницю можна зрозуміти, адже вона працювала в колективі археологів, де тоді принципово не бажали нічого чути про Більське городище як місто Гелон.

Б. М. Граков у своїх доказах у першу чергу звертає увагу на величезні розміри Більського городища і порівнює їх з указаними Геродотом розмірами міста Гелон. На його думку, окружність Гелона становила 120 стадіїв. Якщо це перські стадії, то загальна довжина стін давнього міста дорівнює чотирьом перським парасангам, тобто приблизно 23 кілометри 760 метрів. Учений особливо наголошує на майже повному збігові розмірів міста Гелон і Більського городища.

Але основним у системі аргументів Б. М. Гракова було інше. На думку вченого, у європейському світі раннього залізного віку в кількох народів існувала легенда про трьох братів-засновників або просто трьох засновників міста чи

царства. Подібне "царство" могло бути і простим союзом споріднених племен. Такий союз, вважає Б. М. Граков, існував у степових скіфів або сколотів, де популяризувалася легенда про трьох братів-засновників царства-союзу. У VII–VI ст. до н. е. відбувалося "оскіфлення" народу будинів, де прихильно сприймали скіфську легенду про трьох братів-засновників союзу племен. Будинська країна, в уяві Б. М. Гракова, складалася з трьох частин, що знаходилися на Ворсклі, Сулі й Дону. У цих частинах існували так звані "потрійні" городища, де в різний час відбувалися періодичні збори учасників союзу. На території будинів відомі такі "потрійні" городища. В басейні Сули – Басівське городище, в басейні Ворскли – Більське городище, на Дону – розташовані поруч Волошинські городища. На думку вченого, їх окремі заселені частини були абсолютно самостійними, а не прибудованими пригородами. Ці самостійні городища об'єднувалися спільним валом, що обмежував незаселену територію. Таку будову мало Басівське городище, що було центром союзу трьох племен. На Дону три окремі Волошинські городища не мали об'єднуючого валу, але пов'язувалися "одночасовістю", тобто синхронним існуванням та територіальним розташуванням один від одного на відстані, яка не перевищує політ стріли. "Не могли ж ворожі поселення знаходитися на такій близькій відстані", – зазначає Б. М. Граков.

Більське городище спочатку, об'єднувало два городища, а потім до об'єднуючого валу приєдналося третє – Куземинське. Про останнє городище Б. М. Граков мав інформацію не лише з публікації В. О. Городцова, а також із польових досліджень свого колеги Б. А. Шрамка, загін якого в 1958 р. проводив обстеження в околицях села Куземина. За даними, зафіксованими Б. А. Шрамком у науковому звіті, Куземинське городище у плані має овальну форму, довжиною 600 метрів і в поперечнику 250 метрів. Земляний вал півдугами оточує це укріплення з півночі і з півдня, західними кінцями приєднуючись із зовнішнього боку до валу Великого Більського городища. Вали Куземинського укріплення було насипано з глини й піску. План Куземинського городища, опублікований у книзі Б. М. Гракова, практично такий, як і в В. О. Городцова. Шурфуванням Б. А. Шрамко встановив, що на площі цього городища є порівняно слабо насичений культурний шар, який не перевищує товщини 20 сантиметрів. У ньому траплялися уламки кераміки пізньоскіфського часу.

Щодо незаселеної території Великого Більського городища, то, на думку Б. М. Гракова, там могла збиратися в укриття від ворога або для міжплемінних зборів необмежена кількість людей. У звичайні часи могла використовуватися постійними мешканцями Західного, Східного й Куземинського го-

родищ для невеликих полів та пасовиськ для домашніх тварин, наприклад великої кількості свиней.

У Більському городищі, як стверджує Б. М. Граков, треба бачити центр союзу двох племен – мешканців Західної та Східної фортець, який утворився на початку VI ст. до н. е. У середині VI ст. до н. е. Західне і Східне городища були об'єднані спільним валом Великого городища. Протягом V ст. до н. е. до двох племен приєдналося третє, що оселилося в Куземинському городищі.

Б. М. Граков назвав племена з переліку, поданого Геродотом у "Скіфському логосі". Першими Більське городище заселили невідомо звідки прибулі гелони та автохтонні будіни, у кінці VI або в V ст. до н. е. до них приєдналися неври, що прийшли з правого берега Дніпра. Стосовно етносу населення Куземинського городища, то, на думку вченого, зараз це з'ясувати вже неможливо.

Отже, підтримавши гіпотезу В. М. Щербаківського ототожнення Більського городища з містом Гелон, Б. М. Граков запропонував власну концепцію появи й розвитку цього незвичайного поселення. Уже в 1970-х рр. стала зрозумілою штучність побудованої московським дослідником схеми етнокультурного розвитку скіфів та їх сусідів у Причорномор'ї, під яку підлаштовувалися дані археології. Тому вона не знайшла широкої підтримки серед скіфознавців, але ідея Б. М.

Гракова про Більське городище як міжетнічний союзний центр знайшла своїх послідовників і переважно саме в її руслі будувалася система доказів на користь ідентифікації Геродотового Гелона з Більським городищем новими послідовниками московського вченого.

~ 4 ~

Третім із радянських учених, хто підтримав "більську" версію ідентифікації міста Гелон, став відомий антикознавець, професор

Прибічник "більської" версії ідентифікації Геродотового міста Гелон В. Д. Блаватський. 1960-і рр.

Московського університету, завідувач сектора античної археології Інституту археології Академії на-

ук СРСР Володимир Дмитрович Блаватський (1899–1980 рр.). Він вивчав античні артефакти, добуті Б. М. Граковим при розкопках Більського городища. В одній зі своїх праць, надрукованій у 1969 р., В. Д. Блаватський зазначив, що в зв'язку з розв'язанням проблеми етногеографії Геродотової Скіфії питання ототожнення Більського городища стає знову актуальним, пославшись при цьому лише на статтю М. І. Артамонова 1949 р. Детальніше з цієї проблеми у своїх наукових працях учений не висловлювався.

~ 5 ~

Серед археологів, які не лише поділяли погляди Б. М. Гракова, але й активно їх пропагували, був його учень, доцент Харківського державного університету Борис Андрійович Шрамко (народився в 1921 р.). Згодом він став одним із найпалкіших прибічників ототожнення Більського городища з містом Гелон і зробив найбільший внесок у розробку цієї гіпотези. Після захисту в 1966 р. докторської дисертації на тему "Господарство лісостепових племен Східної Європи скіфської доби" у Відділенні економіки, історії, філософії і права Академії наук УРСР у м. Києві Б. А. Шрамко зосередився на дослідженні Більського городища й розгорнув бурхливу діяльність із відстоювання "більської" гіпотези ідентифікації міста Гелон.

Найбільш палкий прибічник "більської" версії ідентифікації Геродотового міста Гелон Б. А. Шрамко. 1970-і рр.

Уперше своє ставлення до неї Б. А. Шрамко оприлюднив у 1969 р. у збірнику "Археологічні відкриття 1968 року" (Москва, вид-во "Наука"), у якому друкувалися стислі повідомлення про польові дослідження археологів Радянського Союзу в період із 1965 по 1986 р. Учений повідомляє про результати розкопок 1968 р. в Більському городищі і, зокрема, зазначає: "Не виключено, що це городище являє собою рештки міста Гелона" [Шрамко Б. А., 1969, с. 275].

За підсумками своїх польових досліджень 1968 р. Б. А. Шрамко

опублікував також статтю у збірнику "Археологічні дослідження на Україні в 1968 р. Випуск 3", що вийшов із друку в 1971 р. в Києві. Тут дослідник дещо конкретизував свої думки стосовно проблеми ідентифікації міста Гелон. Він повідомляє, що під час польових робіт було знято новий план Більського городища і з'ясовано його розміри. За підрахунками вченого Західна фортеця охоплює площу 72 гектари, Східна – 62,2 гектара, Куземинське укріплення – 15,4 гектара, Велика фортеця – 3868 гектарів. Загальна площа всього комплексу укріплень складає 4020 гектарів. Це був один із найбільших у скіфські часи (VIII – III ст. до н. е.) політичний і торгово-ремісничий центр Лісостепової Скіфії. Значна відмінність матеріальної культури Західного та Східного городищ у Більську, на думку Б. А. Шрамка, свідчить про те, що в цих поселеннях, об'єднаних валом Великої фортеці, жили представники різного етносу зі своїми побутовими й господарськими традиціями. У цьому випадку, вважає вчений, усе Більське городище слід розглядати як центр племінного союзу, до якого входило принаймі два різних племені. У своєму творі Геродот згадує на півночі від Степової Скіфії місто Гелон і описує його як центр своєрідного союзу гелонів і буднів. Більське городище цілком можна вважати рештками цього міста. "Нові дані, – пише Б. А. Шрамко, – додають ще більше підстав для та-

кого ототожнення" [Шрамко Б. А., 1971, с. 58].

Як бачимо, Б. А. Шрамко у своїх доказах на користь ототожнення Більського городища з містом Гелон обрав шлях, запропонований Б. М. Граковим. Тобто, основний акцент зроблено на факті проживання в межах Більського городища носіїв двох різних культурних традицій, що збігається з розповіддю Геродота про мешканців Гелона як відмінних між собою племен – гелонів і будинів.

У статті 1973 р. Б. А. Шрамко вже розгорнуто виклав матеріали своїх польових досліджень Східної фортеці Більського городища, які тривали в 1959–1960 та 1965–1968 рр. Автор стисло розглянув проблему пошуків міста Гелон, описаного Геродотом. Уперше зробив посилання на праці В. М. Щербаківського та М. І. Артамонова, які вже "пробували ототожити Більське городище" з Гелоном. Знову Б. А. Шрамко акцентував увагу на тому, що сукупна довжина чотирьох гелонських миських стін за повідомленням Геродота в перерахунку на метричну систему дорівнювала 25200 метрів. Учений пише: "Названі розміри дивовижно близькі периметру Більського городища – загальна протяжність його оборонних споруд дорівнює 25995 метрів. Отримані при дослідженні останніх років матеріали дають суттєві підстави для ще більш упевненого ототожнення геродотівського Гелона з

Більським городищем. Наявні при цьому окремі невідповідності заслуговують особливого розгляду" [Шрамко Б. А., 1973, с. 112].

Розгорнуту систему доказів на користь ототожнення Більського городища на Ворсклі з описаним Геродотом містом Гелон Б. А. Шрамко виклав у двох наукових статтях, що вийшли з друку в 1975 р. Обидві мали промовисті назви, які свідчили про рішучість автора відстоювати свої переконання.

Перша стаття під назвою "Деякі підсумки розкопок Більського городища і гелон-будинська проблема" мала мету не лише ввести до наукового обігу нові археологічні джерела про Більське городище, а й з'ясувати місце і роль цього грандіозного поселення серед багатьох археологічних пам'яток Геродотової Скіфії. Також було поставлено мету визначити етнічний склад населення в городищі та етнічну належність його окремих груп. Цього разу як прибічник "більської" гіпотези Б. А. Шрамко опирався на більш ґрунтовну основу – численні та різноманітні матеріали польових досліджень Більського городища 1958–1960 та 1965–1972 рр., коли було розкрито близько 13 тисяч квадратних метрів культурного шару та розкопано 9 курганів в урочищі Скоробір – одному з некрополів Більського городища. До того ж харківський професор не обмежився викладом власної аргументації стосовно локалізації місце-

знаходження Гелона, а також виступив із критикою поглядів своїх опонентів, зокрема І. В. Фабриціус та П. Д. Ліберова.

Основна теза, на якій будувалася система доказів Б. А. Шрамка стосовно ідентифікації міста Гелон із Більським городищем, була сформульована на підставі його особистих багаторічних польових досліджень пам'ятки та лабораторно-кабінетного вивчення добутих матеріалів. Вона звучить так: "Розміри Більського городища, що перевершують площу будь-якого з античних міст Північного Причорномор'я, не дозволяють розглядати його як звичайний рядовий чи племінний центр. Скоріше за все це був центр союзу двох племен, первісні поселення яких до об'єднання були на Західному і Східному укріпленнях. Завдяки розвитку тут ремесла і торгівлі Більське городище стає не тільки політичним і релігійним центром, а й місцем зосередження міжплемінної торгівлі і ремесла, що являє собою початкову стадію утворення стародавнього міста" [Шрамко Б. А., 1975, с. 79]. Звідси, на думку вченого, є можливість визначити стародавню назву Більського городища й етнічну належність його мешканців.

Звертаючись до писемних джерел про етногеографію Скіфії, Б. А. Шрамко зазначає, що вони дуже обмежені, інколи суперечливі й не завжди містять дані, які б дозволяли досить точно локалізувати те

чи інше плем'я на карті Східної Європи. Оскільки розквіт Більського городища припадає на часи давньогрецького історика Геродота, то саме його свідчення мають особливу цінність. На теренах Східної Європи "батько історії" згадує лише одне місто Гелон у країні будівнів. Незвичайна кількість подробиць у цьому повідомленні може вказувати лише на те, що інформатор Геродота побував у цьому місті, яке його вразило своїми розмірами й дерев'яними будівлями.

Серед найголовніших аргументів на користь ототожнення Більського городища з містом Гелон Б. А. Шрамко виділяє такі:

1. Збіг розмірів Гелона й Більського городища. Учений вважає, що висока дерев'яна стіна Гелона з кожного боку мала довжину в 30 стадіїв, а загальна довжина її з усіх чотирьох сторін складала 120 стадіїв. Які б стадії не використовував інформатор Геродота – аттичні в 185 метрів, іонійські в 210 метрів чи перські в 230 метрів, у будь-якому випадку виходить дуже велика довжина – від 22200 до 27600 метрів. Це вказує на те, що рештки міста Гелон не слід шукати серед рядових городищ Скіфії або комбінувати з групи дрібних окремих городищ, як це пробували робити деякі дослідники. Серед поселень раннього залізного віку на всій території Східної Європи є лише одне, яке за розмірами, а також іншими прикметами відповідає місту Гелон, описаному Геро-

дотом. Довжина оборонних споруд Більського городища дорівнює 25995 метрів і якщо довжина стіни Гелона визначалася в іонійських стадіях, тобто в 25200 метрів, то збіг просто дивовижний. Про повний збіг говорити не доводиться, бо інформатор Геродота, звичайно, не проводив точних вимірів.

2. Населення міста Гелон було змішаним, складалося з племен будінів і гелонів. Така ситуація склалася внаслідок переселення племені гелонів на землі корінних будінів. Ця картина чудово підтверджується археологічними дослідженнями Більського городища. У його Західному та Східному укріпленнях виявлено культурні рештки різних за походженням культурно-етнографічних груп населення. Б. А. Шрамко вбачає в Більському городищі центр союзу двох племен. Він відкинув тезу свого вчителя Б. М. Гракова, який розглядав Більське городище як місце спільного проживання трьох окремих народів, кожного у своєму укріпленні. Невелике Куземинське укріплення, як наголошує Б. А. Шрамко, не має звичайного культурного шару і "носить особливий характер". Його ніяк не можна розглядати як поселення окремого племені. Скоріше за все воно захищало торгові склади грецьких купців, що знаходилися на березі Ворскли.

3. Розташування Гелона-Більського городища в середній течії Ворскли не суперечить писемним джерелам. Геродот чітко вказує,

що місто Гелон знаходилося на землі будінів. Хоча проблема локалізації будінських земель залишається дискусійною, є всі підстави вважати, що вони на заході досягали берегів Дніпра.

4. Археологічні матеріали про господарство і побут мешканців Більського городища збігаються майже з усіма даними, що містяться в оповіданні Геродота про місто Гелон. Навіть про заняття садівництвом та згадки про бобрів.

Назва другої статті Б. А. Шрамка 1975 р. "Фортеця скіфської епохи біля с. Більськ – місто Гелон" прямо декларує погляди вченого. У ній автор оприлюднив нові матеріали на користь відстоюваної ним гіпотези й поглибив свою попередню аргументацію. Тепер акцент було зроблено на дослідженні фортифікації Більського городища її відповідності описові Геродотом фортечної стіни в місті Гелон. Зокрема тому, що у скіфську добу вона являла собою дерево-земляну конструкцію й зовні виглядала як дерев'яна.

Багато уваги Б. А. Шрамко приділив визначенню хронології оборонних споруд Більського городища. На наш погляд, він аргументовано довів, що стародавні вали й рови неодноразово ремонтувалися й перебудовувалися, збільшувалися в масштабах. Їх історія поділяється на кілька окремих будівельних періодів. На переконання вченого, Велике Більське городище в часи Геродота вже давно існувало, принаймі з початку VI ст. до н. е.

Стосовно походження населення Більського городища Б. А. Шрамко висловив думку, що мешканці Західного укріплення мають свої етнічні корені в культурах передскіфської і скіфської доби Дніпровського Правобережжя, а матеріальна культура мешканців Східного укріплення має багато спільного з культурою племен, що населяли землі в басейнах річок Сіверський Дінець, Псла, Сули і Середній Дон.

При розгляді проблеми локалізації землі будівнів на карті Східної Європи дослідник звернув увагу на той факт, що Геродот повідомляє про іншу ділянку землі цього народу, де про гелонів не згадується. Вона знаходилась у Середньому Придонні. Гелони переселилися на територію будівнів із Правобережного Придніпров'я. Отже, на підставі свідчень Геродота та інших античних авторів можна стверджувати, що на заході землі будівнів доходили до Лівобережжя Дніпра, а на сході охоплювали басейн Середнього Дону. "Деся у західній частині будівніських земель жили гелони і знаходилося місто Гелон", – резюмує Б. А. Шрамко [Шрамко Б. А., 1975, с. 122].

У кінці статті, яку ми розглядаємо, автор відстоює свою думку, що Східне укріплення Більського городища населяли корінні мешканці Дніпровського Лівобережжя, а в Західному укріпленні мешкали переселенці з Дніпровського Правобережжя – гелони. До побудови спільної фортеці – Великого Більського

городища – будівнів і гелонів підштовхнула необхідність у захисті від войовничих степових кочівників скіфів. За рівнем соціально-економічного розвитку Більське городище в часи Геродота цілком відповідає укріпленому центру міського типу, що почали з'являтися в Європі на початку раннього залізного віку.

Таким чином, на середину 1970-х рр. Б. А. Шрамко в цілому сформував "кістяк" своєї системи доказів на користь ототожнення Більського городища з Геродотовим містом Гелон. У вченого з'явилися як палкі прихильники, так і затяті опоненти. Серед останніх особливо виділялася провідний науковий співробітник сектора скіфської археології Інституту археології Академії наук УРСР, доктор історичних наук В. А. Іллінська. Б. А. Шрамку вдалося достатньо аргументовано спростувати основні критичні закиди противників "більської" гіпотези, проте окремі питання потребували додаткового вивчення чи коригування.

У другій половині 1970-х рр. та у 1980-х рр. Б. А. Шрамко продовжував наводити нові докази своєї правоти. У статі 1983 р. дослідник усебічно розглянув ліплену кераміку Більського городища і ще раз підтвердив свою основну тезу: "Оригінальна особливість Більського городища полягає саме в тому, що тут у межах одного городища є два укріплення з культурами різного типу і різного походження" [Шрамко Б. А., 1983, с. 89].

Багато уваги Б. А. Шрамко приділив також проблемі виникнення ранньоміських центрів у ранньому залізному віці. У статті 1984 р. дослідник переконує, що Більське городище цілком підпадає під визначення міста. Свою позицію він аргументує винятковими розмірами поселення (загальна площа 4020 гектарів), потужними круговими оборонними укріпленнями (загальна довжина складає 33833 метри), великою площею заселеної території (приблизно 200 – 250 гектарів) та кількістю населення (до 40 – 50 тисяч). Крім того, на його думку, Більське городище в часи Геродота було одним із найбільш розвинених торгових центрів, чому сприяло вигідне географічне розташування на торгових шляхах, також провідним релігійним центром із великим святилищем зі слідами землеробських культів плодоріддя. За суспільно-політичним устроєм Більське городище нагадувало ранньогрецький поліс (місто-державу) із демократичними традиціями союзних племен. У кінці статті Б. А. Шрамко робить категоричний висновок: "Археологічні знахідки в Більському городищі, навіть до дрібних деталей, підтверджують оповідання Геродота про місто Гелон [IV, 108]. Навіть довжина однієї сторони міської стіни в 30 стадіїв повністю збігається з довжиною північної ділянки оборонних споруд Більського городища. Археологічні дані, які б суперечили

ототоженню Більського городища з Гелоном, відсутні" [Шрамко Б. А., 1984, с. 228].

У 1980-х дослідник також скоригував свої погляди стосовно походження племені гелонів, як мешканців Гелона-Більського городища. Він прийшов до висновку, що іраномовні гелони первісно мешкали на Кавказі, а в передскіфські часи переселилися в Лісостепову зону Лівобережного Придніпров'я, у тім числі й у басейн Ворскли.

Важливого значення Б. А. Шрамко надає визначенню Більського городища як центру міжнародної торгівлі, зокрема збіжжям. На його думку, "грецькі торговці не лише знали цей центр, а самі приїжджали сюди" [Шрамко Б. А., 1987, с. 77]. Як доказ цього вчений наводить численні античні артефакти, виявлені в культурних нашаруваннях та поховальних комплексах Більського городища. Також у Більському городищі поблизу сучасного села Куземина Сумської області існували сховища і пристань на березі Ворскли. Саме звідти в північному напрямку хтось із інформаторів Геродота виміряв "довжину міської стіни лише з одного боку, бо йому вдалося ознайомитися з найдоступнішою і чітко виявленою ділянкою стіни" [Шрамко Б. А., 1987, с. 77]. На думку Б. А. Шрамка, довжина саме цієї ділянки оборонних укріплень на півночі Більського городища, уздовж якої без перешкод міг пройти грець-

кий купець, що приїжджав у місто, становить 30 стадіїв. Це є, вважає археолог, ще одним вагомим доказом на користь ототожнення Більського городища з містом Гелон.

Найбільш розгорнуто матеріали своїх досліджень у Більському городищі та аргументацію з гелонської проблеми Б. А. Шрамко виклав у монографії "Більське городище скіфської епохи (місто Гелон)", яка російською мовою вийшла з друку в київському видавництві "Наукова думка" в 1987 р. Більшу частину книги займає публікація матеріалів польових досліджень автора в Більському городищі та його окрузі з 1958 по 1985 р. За цей час йому вдалося розкрити близько 36 тисяч квадратних метрів культурних нашарувань і розкопати 24 кургани. У монографії автор порушив майже всі проблеми, пов'язані з вивченням суспільного, економічного та культурного розвитку Більського городища протягом півторатисячолітньої історії з кінця VIII до початку III ст. до н. е.

У монографії, звичайно, багато місця відведено аргументації стосовно ототожнення Більського городища з містом Гелон, описаним Геродотом у "Скіфському логосі". Дослідник повторив практично всі попередні докази, відповів на критику опонентів та скоригував свою позицію з окремих питань проблеми. Наприклад, мешканців Західного укріплення – переселенців із Дніпровського Правобережжя – він тепер не вважає іраномовними ге-

лонами, а бачить представниками праслов'янської етнічної гілки, можливо, це були племена скіфів-орачів або неврів. Східне укріплення, матеріальна культура якого має багато спільного з лісостеповими дніпровськолівобережними пам'ятками, вірогідно, вважає нині вчений, слід пов'язувати з племенами будінів і гелонів. "Крім того, у такому крупному центрі міського типу могли проживати і різні прийшли елементи, які не відносяться до основних етнічних груп", – додає автор монографії [Шрамко Б. А., Київ, 1987, с. 162–163]. Зауважимо, що цією поправкою Б. А. Шрамко фактично відмовився від своєї тези про існування в будінів і гелонів Більського городища своїх окремих фортець (у будінів – Східної, у гелонів – Західної), що було одним із наріжних каменів в основі його аргументації ототожнення пам'ятки з містом Гелон.

Стосовно виникнення назви міжплемінного центру, яким було Більське городище, Б. А. Шрамко висловив цікаве, але, на наш погляд, не зовсім переконливе припущення: "Гелоном могло спочатку називатися тільки Східне укріплення, а потім ця назва поширилася на все величезне поселення" [Шрамко Б. А., Київ, 1987, с. 163].

Дещо змінив свої погляди і стосовно суспільно-політичного устрою в місті Гелон-Більському городищі. Тепер він вважає, що хоча поселення було "своєрідним містом-державою типу поліса" [Шрамко

Б. А., *Київ, 1987, с. 163*], але "скоріше за все у місцевому суспільстві панувала олігархія, волю якої справджував "цар", обмежений якимось колективним органом із представників верхівки суспільства, розділеного на окремі стани" [*Шрамко Б. А., Київ, 1987, с. 36*].

Після виходу монографії Б. А. Шрамка ідея ототожнювати Більське городище на Полтавщині з описаним Геродотом містом Гелон набула великої популярності як серед колег-археологів, так і широкого загалу шанувальників прадавньої історії. До речі, популярність Гелона настільки зросла, що в середині 1990-х рр. полтавські пивовари створили напій під назвою "Гелон". Опонентів, які б у наукових працях не погоджувалися або відкрито критикували погляди Б. А. Шрамка, практично не лишилося. На тему заперечення ідентифікації міста Гелон із Більським городищем археологи інколи вели лише кулуарні розмови, у яких досить скептично висловлювалися щодо "життєздатності" версії харківського колеги. У центральній та місцевій пресі України або у вигляді брошур час від часу з'являлися "наукові" розвідки краєзнавців чи так званих аматорів історії, які висували фантастичні за змістом теорії, свідомо ігнорували історичні джерела, а можливо, вони їм просто були не відомі. Місто Гелон вбачали у деяких давніх городищах, часом навіть не скіфської доби, або в сучас-

них містах. Особливо "аматорам" подобається бачити Гелон на місці української столиці Києва, а себе вважати прямими нащадками чи то будинів, чи то гелонів.

Сам Б. А. Шрамко вже мало зважав на розмови довкола проблеми ідентифікації міста Гелон. У 1990-х рр. та на початку ХХІ ст. учений час від часу порушував актуальні питання, пов'язані з історичним розвитком міста Гелон-Більського городища, подавав нові докази своєї правоти. Загалом, із 1969 по 2003 р. він стисло чи розгорнуто "агітував" за ототожнення Більського городища з Гелоном майже у трьох десятках праць, опублікованих в Україні, Росії та інших країнах.

~ 6 ~

Попри великі заслуги Б. А. Шрамка в ототожненні Більського городища з містом Гелон, у його системі доказів дослідники, як опоненти, так і прибічники, вказували на суперечності, недогляди, а то й явні недоречності. На жаль, учений у більшості випадків їх або зовсім ігнорував, або мало звертав уваги, на критику опонентів іноді реагував дуже різко.

Найбільше критичних закидів у бік Б. А. Шрамка надходило стосовно визначення ним хронології Більського городища та його окремих частин, а також співіснування в Західній та Східній фортецях двох різних за походженням ет-

нічних груп населення. Дослідники висловлювали здогади, що відмінність у формальних ознаках матеріальної культури в Західному та Східному Більських городищах пояснюється не різним походженням її носіїв, а хронологією існування цих пам'яток. Тобто, це означає, що культура Західного городища є більш ранньою на одне-два століття відносно культури Східного городища. На сьогодні після порівняльного аналізу й визначення хронології артефактів та археологічних комплексів в обох городищах це стає все більш очевидним. Визначаючи вік усіх частин Більського городища, Б. А. Шрамко свідомо дотримувався вже заданої схеми: у кінці VIII – на початку VII ст. до н. е. виникла Західна фортеця (гелонів), майже одночасно з'явилася Східна фортеця (будівнів), а трохи згодом вони були об'єднані Великим Більським городищем (міжплеменним центром двох народів). Він стверджує, що ці події сталися протягом одного століття – VII ст. до н. е. Навіть неупередженому читачеві добре помітне намагання харківського археолога тенденційно "підтягти" дату появи Східного та Великого Більських городищ до хронології Західного городища. Це ніби надавало більшої переконливості розглядати загалом Більське городище як центр союзу двох великих племен – гелонів і будівнів, які відособно жили кожне у своїй фортеці. Хоча під впливом

критики Б. А. Шрамко був змушений "поселити" будівнів і гелонів разом у Східному городищі, але від схеми "двох культур" у Більському городищі так і не відмовився.

Дуже спірним є його твердження про існування укріпленого порту-пристані з торговими складами на березі річки Ворскли біля північно-східного кутка Великого Більського городища в околиці села Куземина. Так зване "Куземинське укріплення" стало плодом уяви російського археолога В. О. Городцова, якого підтримав його учень Б. М. Граков. Останньому "Куземинське укріплення" Більського городища виявилось дуже доречним, тому що чудово вписувалося в його вигадану схему поділу будінської країни (як, до речі, і всієї Скіфії) на три частини, у кожній із яких існували союзні племенні центри – три городища, об'єднані в одне ціле або близькістю розташування один до одного, або спільними укріпленнями. Б. А. Шрамко не захотів суперечити своєму вчителю. Але його польові дослідження біля села Куземина не давали жодних підстав убачати, як з'ясувалося тепер, у фактично неіснуючому "Куземинському укріпленні" один із племенних центрів союзу трьох племен, як на цьому наполягав Б. М. Граков. Усе ж Б. А. Шрамко підтримав тезу Городцова–Гракова про існування "Куземинського укріплення" як однієї зі складових частин Більського городища і дотепер активно

відстоює свою позицію, час від часу вносячи до неї корективи. Після смерті свого вчителя Б. М. Гракова він усе-таки відкинув тезу "Більське городище – центр союзу трьох племен" і висунув власне тлумачення "загадкового" укріплення. Воно з'явилося в 1973 р., і пояснювало існування в найвіддаленішому кутку Більського городища "особливого Куземинського укріплення". Йому Б. А. Шрамко відвів роль торгового "порту-пристані". Єдиним аргументом на його користь на той час і дотепер залишається твердження, що тут випадково в 1952 р. мешканцями Куземина нібито виявлено "склад античних амфор". На наше зауваження про некоректність використання цього достовірно не встановленого факту як доказу про існування торгових складів у "Куземинському городищі", відповідь Б. А. Шрамка була дуже різкою і відкидала будь-які сумніви автора у своїй правоті. Але в запалі дискусії вчений оприлюднив дані, які ще більше ставлять під сумнів його теорію "порту-пристані" міста Гелон біля сучасного села Куземина. Зокрема щодо виявленого в 1952 р. складу античних амфор у Куземині він повідомив таке: "...У документації експедиції [за 1958 р. – Авт.] зафіксовано той факт, що її учасники дізналися про знахідку ями з амфорами безпосередньо від колгоспників, які випадково її виявили під час очищення ділянки для колгоспного току. Яму бачив не

один колгоспник, а група людей, а одну з амфор одна колгоспниця навіть забрала собі для використання в господарстві" [Шрамко Б. А., 2006, с. 85]. Повторюємо, що ми не відкидаємо факту випадково виявленої на території села Куземина ями з античними амфорами, але місце цієї знахідки аж ніяк не в'яжеться з "Куземинським укріпленням". Справа в тому, що в Куземині на кутку Поділ, розташованому в підгірній частині села, де за твердженням Б. А. Шрамка нібито у скіфську добу була "торгова пристань з складами", ніколи не було колгоспного току. Це легко перевірити у старожилів села. Насправді, найближчий до Ворскли колгоспний двір із током, засіками і тваринницькими фермами до середини 1990-х рр. знаходився на південному краю Куземина біля дороги в село Більськ, що пролягає через струмок, до річч, зовсім поруч від валу Великого Більського городища. Ця ділянка плато правого берега Ворскли знаходиться за 1,5 кілометра на захід від так званого "Куземинського укріплення". Отже, основний доказ існування торгових складів на території міфічного "Куземинського укріплення" повністю спростовується. Інших взагалі немає.

Цікаво простежити історію творення Б. А. Шрамком одного з археологічних міфів про торгову пристань біля північно-східного кутка Більського городища. Як уже говорилося, в 1973 р. дослід-

ник в одній зі статей уперше висунув власне тлумачення "Куземинського укріплення": "Вірогідно, воно виникло, як своєрідне прикриття пристані на березі р. Ворскли, яка тут підходить до самого городища" [Шрамко Б. А., 1973, с. 93]. Наступного року, в замітці про дослідження польового сезону 1973 р. археолог повідомляє, що на території "Куземинського укріплення" було зроблено нове шурфування культурного шару. Він пише: "Дослідження підтвердили, що це укріплення побудоване для захисту складів і пристані на р. Ворсклі. Постійного населення тут майже не було" [Шрамко Б. А., 1974, с. 365].

У 1975 р. дослідник уперше оприлюднив аргумент, який, на його думку, цілком переконує у факті існування в скіфські часи на березі Ворскли біля сучасного села Куземина торгових складів: "...До оборонної лінії Великого Більського городища було прибудовано невелике Куземинське укріплення, що відігравало особливу роль. Воно захищало пристань і торгові склади на березі р. Ворскли. Тому тут майже немає звичайного культурного шару з побутовими й господарськими рештками, але знайдено склад античних амфор IV ст. до н. е." [Шрамко Б. А., 1975, с. 67]. Цього ж року з'явилося ще одне уточнення: "Очевидно, Куземинське укріплення являло собою прибудову, що захищала пристань на р. Ворсклі. Про це свідчить і ви-

падково виявлений у 1952 р. на території с. Куземина склад у вигляді великої ями з цілими гостродонними амфорами" [Шрамко Б. А., 1975, с. 97].

Наступне повідомлення Б. А. Шрамка про "Куземинське укріплення" і його "торгові склади" з'явилося майже через десять років: "Найбільш щільно були заселені Західне і Східне укріплення. Менше культурних решток на Куземинському укріпленні, що захищало торгові склади і пристань на Ворсклі" [Шрамко Б. А., 1984, с. 225].

1987 р. став визначальним для археолога в запевненні себе й читачів у винятковій ролі міфічного "Куземинського укріплення". Від стислого твердження на зразок, що там "у давнину, вірогідно, існували сховища і пристань на березі Ворскли (поблизу нинішнього с. Куземина)" [Шрамко Б. А., 1987, с. 77], він наводить розгорнуті аргументи: "Основною водною магістраллю був шлях від грецької колонії Ольвія, розташованої на правому березі Буго-Дністровського лиману, по Дніпру на Ворсклу. По цьому шляху можна було потрапити в північно-східний кінець Більського городища (нинішнього с. Куземина). У місці, де вали городища спускаються з високого берега прямо до заплави, знаходилася стародавня пристань... Розвідка і шурфування внутрішньої території укріплення показали незначний культурний шар. Зустрічаються фрагменти місцевої ліпле-

ної кераміки скіфської епохи не пізніше V – IV ст. до н. е. У культурному шарі знайдені уламки амфор невідомих центрів V – IV ст. до н. е. і амфори IV ст. до н. е. з рюмкоподібною ніжкою. В с. Куземин при будівельних роботах був виявлений склад античних амфор. Очевидно, Куземинське укріплення існувало з кінця V ст. до н. е. як своєрідне прикриття пристані і торгових складів на березі р. Ворскли" [*Шрамко Б. А., Київ, 1987, с. 19, 31–32*].

Слід зазначити, що ні фотографії, ні рисунки археологічних знахідок (у тому числі й амфор) із "Куземинського укріплення" Б. А. Шрамко ніде й ніколи не публікував. Тож читачу доведеться вірити йому на слово щодо визначення їх хронології. Ми навмисне у свій час цікавилися цими знахідками в Археологічному музеї Харківського національного університету, куди надходили всі матеріали польових досліджень Б. А. Шрамка, проте у фондах музею їх віднайти не вдалося. Але в монографії Б. А. Шрамка про Більське городище на сторінці 179 у списку знахідок античної кераміки в Більському городищі згадується 6 фрагментів грецьких амфор із "Куземинського укріплення", датованих V – III ст. до н. е.

Сьогодні міф про "Куземинське укріплення" та його "торгові склади" знайшов палку підтримку в доктора історичних наук, завідувача Відділу археології раннього

залізного віку Інституту археології НАН України С. А. Скорого та кандидата історичних наук, заступника директора державного підприємства "Науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України по Полтавській області О. Б. Супруненка. Ці поважні науковці й досвідчені польові дослідники разом із молодшими сумськими колегами вважають, що факт знахідки амфор у селі Куземині в 1952 р. повністю підтверджує правоту Б. А. Шрамка, а "сумніви щодо можливості знахідки значної кількості посуду в межах Більського городища не мають жодних підстав. Нещодавно на поселенні в урочищі Лісовий Кут під час будівництва траншеї газоконденсатопроводу було відкрито кілька господарських ям, одна з яких містила майже десять цілих форм посуду скіфського часу, серед яких були й амфори. Цю яму дослідники розглядають як громадське сховище" [*Скорий С. А., Супруненко О. Б., Приймак В. В., Коротя О. В., 2008, с. 103*].

Наголошуємо, що ніхто не відкидає можливості знахідки в Більському городищі складського приміщення скіфського часу, але це можливо там, де жили люди і дотепер залишилися культурні відкладення. До того ж факт виявлення ями зі стародавнім посудом на селищі в урочищі Лісовий Кут задокументовано, але цього не можна сказати про випадкову знахідку амфор у 1952 р. на території села

Куземина. Отже, порівняння обох фактів як науково рівноцінних вважаємо не коректним, і воно не може виступати доказом.

Упереджено налаштовані С. А. Скорий і О. Б. Супруненко навіть вдалися до відвертої фальсифікації висловлювання опонента, зокрема стосовно знахідки амфор у Куземіні. Ми писали таке: "На наш погляд, подібна знахідка більш логічно пов'язується з великим похованням скіфського часу, яке дійсно могло трапитися в нагірній частині с. Куземир. Близькість із грандіозним Більським городищем та його могильниками робить це цілком імовірним. Сьогодні навколо сіл Куземир і В'язове збереглися кургани кількадесяти метрової висоти" [Гавриш П. Я., 2003, с. 118]. А ось як не зовсім добросовісні опоненти перекурили наше припущення: "Що ж стосується версії про зв'язок амфор із Куземиною з великим похованням скіфського часу, то ця теза взагалі не має жодного підґрунтя. Нам невідомі факти відкриття поховання скіфської доби, розміщених у заплаві Ворскли" [Скорий С. А., Супруненко О. Б., Приймак В. В., Коротя О. В., 2008, с. 103]. У наведеному вище уривку з нашої статті чітко говориться про нагірну частину села Куземира і його округи, а наші опоненти, явно бачачи свою неправоту, свідомо приписали нам твердження про заплаву Ворскли біля Куземира, де дійсно поховання скіфського часу ще не виявле-

но. Сумно, що ці поважні археологи застосовують такі недостойні прийоми в науковій дискусії.

~ 7 ~

Добре відомо, що в науці нетерпимість до критики і небажання дослухатися до думки колег не рідко призводить до прикрих помилок, а то і до відвертих прорахунків. На жаль, це сталося з авторитетним ученим Б. А. Шрамком.

Один із прорахунків пов'язаний із тим же "Куземирським укріпленням". Серед аргументів на користь ідентифікації міста Гелон із Більським городищем у Б. А. Шрамка в 1987 р. був такий: "...Існує можливість використати вказівки Геродота і без суперечливих ув'язок. Мабуть, Геродот не випадково повідомляє довжину міської стіни лише з одного боку, бо йому вдалося ознайомитися з найдоступнішою і чітко виявленою ділянкою стіни. Така ділянка простежується на північному боці Більського городища. Примітно, починається вона поблизу того місця, де в давнину, вірогідно, існували сховища і пристань на березі Ворскли (поблизу нинішнього с. Куземира). Оборонна лінія стародавнього міста проходить тут по рівному плато і чітко обмежена двома різкими поворотами. Довжина цієї ділянки, уздовж якої міг без перешкод пройти купець, який приїжджав у місто, становить саме 30 стадіїв" [Шрамко Б. А., 1987, с. 77].

Через 16 років, у 2003 р., дослідник повторив свою думку: "Скоріше за все, Геродот одержав відомості про це місто від якогось очевидця (можливо, купця), який сам побував у місті та на його околицях. Він конкретно доповів, що довжина стін міста з одного боку дорівнює 30 стадіям, але не вказує загальної протяжності всіх стін міста. Це можна пояснити деякими особливостями поселення (якщо припустити, що Більське городище є містом Гелон). Коли відомості про нього давав якийсь купець, що прибув до місцевого причалу біля Куземинського укріплення, то ці виміри він здійснив самостійно. Для цього достатньо було пройти вздовж стін міста рівною місцевістю від рогу Куземинського укріплення на захід до крутого повороту оборонної лінії на південь. Ця відстань якраз і дорівнює 30 іонійським стадіям. Далі на південь треба було просуватися по дуже пересіченій місцевості, долати численні глибокі яри і струмки. Тому інформатор і обмежився зазначенням довжини одного (північного) боку міста" [*Шрамко Б. А., 2003, с. 86*].

Ми змушені наводити такі довгі витяги з наукових публікацій, щоб показати об'єктивність наших доказів і відкинути звинувачення з боку Б. А. Шрамка, а також С. А. Скорого та О. Б. Супруненка в перекрученні П. Я. Гавришем, як вони висловились, низки фактів.

Не вдаючись у деталі невідповідності опису Б. А. Шрамком північної ділянки Великого Більського городища з реаліями, ми вказали на неузгодження в хронології мандрівки інформатора Геродота вздовж *північної стіни* Гелона та часом існування "Куземинського укріплення", яке за визначенням археолога, існувало як пристань-порт із кінця V ст. до н. е. [*Шрамко Б. А., Київ, 1987, с. 32*]. Наше зауваження на адресу Б. А. Шрамка виглядало таким чином: "У своєму оригінальному аргументі автор чомусь не помітив суттєвого протиріччя: інформатор Геродота був сучасником "батька історії" і не міг зупинитися на пристані в Куземинському городищі, бо на середину V ст. до н. е. його ще просто не існувало" [*Гавриш П. Я., 2003, с. 119*]. Висловлені нами міркування були побудовані, як ми вважаємо, цілком логічно: Геродот відвідав Північне Причорномор'я, де почув розповідь про місто Гелон, у середині V ст. до н. е., отже, й інформатор історика жив одночасно з ним; якщо це був купець, якому вдалося виміряти північну ділянку фортечної стіни Більського городища – Гелона, то чи міг він зупинитися у тому місці, де ще не було торгових складів і укріплення для їх захисту, адже вони, якщо дотримуватися гіпотези самого Б. А. Шрамка, з'явилися на півстоліття пізніше, тобто в кінці V ст. до н. е.

Але в Б. А. Шрамка виявилася своя "логіка". Він дуже різко зреа-

гував на, як нам здається, цілком слушне та неупереджене зауваження, і розтлумачив його по-своєму, адресувавши нам надумані звинувачення: "В автора статті не все гаразд із використанням першоджерел. Спираючись на відому розповідь Геродота про те, що кожна сторона міської стіни Гелона була завдовжки 30 стадіїв (Геродот, IV, 108), П. Я. Гавриш спочатку намагається приписати нам своє безглузде твердження, що згадане повідомлення нібито стосується не великого міста Гелона, а невеликого Куземинського укріплення, протяжність якого з одного боку становила всього 0,4 км. Нічого подібного ми не стверджували... Джерелознавців-антикознавців, імовірно, порадує відкриття П. Я. Гавриша, який стверджує, що йому відомо, хто і коли повідомив Геродоту про довжину міських стін Гелона. Хронологічні вишукування автора завершилися намаганням порівняти незіставні дати, що стосуються різних об'єктів: ніби точно з'ясовано час, коли Геродот дізнався про довжину міських стін Гелона, і дуже орієнтовну дату перших знахідок Б. М. Гракова в шурфі на Куземинському городищі. До того ж у нестиковці, що виникла, П. Я. Гавриш звинувачує Б. А. Шрамка, який "не помітив суттєвого протиріччя" у штучних вигадуваннях автора. Насправді висновок один: Геродот, очевидно, не знав про існування пізнього Куземинського горо-

дища, з чим ми згодні з автором, хоча доказів це й не потребувало" [Шрамко Б. А., 2003, с. 86].

Як бачимо з наведеного уривка, автор нашу думку спотворив до невпізнання і свідомо приписав те, чого ми не стверджували, перекрутивши на свій лад суть дискусії. А відповідальність за визначення хронології "Куземинського укріплення", яку Б. А. Шрамко неодноразово відстоював, опираючись на власні польові дослідження, з себе зняв, бо тепер виявилось, що існує "дуже орієнтовна дата перших знахідок Б. М. Гракова".

Інший прикрий промах у системі доказів ототожнення Більського городища з містом Гелон з'явився в результаті запозичення думки російського вченого Б. О. Рибаківа. Правда Б. А. Шрамко у своїй статті чомусь не послався на першоджерело цієї ідеї. Б. О. Рибаків у монографії 1979 р. до аргументів Б. А. Шрамка додав свій, зокрема: "...Можу додати ще одне міркування: до південного краю Більського городища приєднується старовинне місто Глинськ, яке згадується у списку міст XIV ст. Кореневі приголосні (ГЛН) однакові з Гелоном (ГЛН). Можливо, що ім'я древнього міста збереглося до середньовіччя і сучасності" [Рибаків Б. А., 1979, с. 153].

Ці "філологічні" докази російського вченого повністю спростовуються історичними даними. Відомо, що населені пункти на Лівобережній Україні з назвою Глинськ або Глинське виникли в результаті

колонізації краю в XIV–XV ст., коли литовські князі Глинські заснували ряд поселень на своїх земельних володіннях (територія сучасних Сумської і Полтавської областей). А прізвище Глинські з'явилося тоді, коли син монгольського хана Мамай Мансур Кіят після поразки в Куликовській битві 1380 р. прийняв зверхність великого князя литовського й отримав у володіння урочище Глину в Посуллі (сучасне село Глинськ Роменського району Сумської області). На початку XV ст. рід Глинських вибився в перші ряди литовської знаті. За службу представники роду Глинських отримали "пустощі" на берегах середньої течії Ворскли й заснували кілька нових поселень, серед яких було і село Глинське.

Б. А. Шрамко, особливо не вдаючись в історичні пошуки, у 2003 р. оприлюднив такий "аргумент": "Коли йдеться про топонімічні зіставлення, слід звернути увагу на те, що біля південної околиці Більського городища розташоване село Глинське (Глинськ), назва якого, як зазначив О. С. Стрижак, певною мірою співзвучна з назвою Гелон. Можливо, це внаслідок впливу давнього топоніма. До речі, біля Глинського знайдено рештки поселень скіфського часу (VI – V ст. до н. е.). Якщо назва Глинське (Глинськ) справді виникла під впливом топоніма Гелон, то це може бути ще одним підтвердженням того, що Більське городище – стародавній Гелон" [Шрамко Б. А., 2003, с. 86].

Щоб надати зазначеному твердженню наукової ваги, Б. А. Шрамко посилався на монографію відомого українського мовознавця О. С. Стрижака. Але на вказаних харківським археологом сторінках праці О. С. Стрижака, її автор, навпаки, критикує міркування Б. О. Рибакі й категорично їх відкидає. Щоб не бути голослівними, наведемо слова самого О. С. Стрижака: "...Таке збереження приголосних на слов'янському ґрунті неможливе, .. початковий Г- перед голосним попереднього ряду повинен дати Ж-" [Стрижак О. С., Київ, 1988, с. 109–110]. Наведений вище приклад свідчить, що Б. А. Шрамко, на жаль, не завжди ретельно і відповідально обґрунтовує свої наукові докази, а інколи свідомо вводить в оману читача, перекручує факти і видає бажане за дійсне.

Звичайно, Б. А. Шрамку належать великі заслуги у дослідженні Більського городища і відстоюванні гіпотези ототожнення пам'ятки з містом Гелон. Здобутки вченого могли б бути значно вагомішими, якби він прислухався і виважено реагував на критичні зауваження інших учених. Б. А. Шрамко зробив те, що зміг і наступні покоління археологів, незважаючи на певні недоліки, будуть йому завжди глибоко вдячні.

~ 8 ~

Переконання Б. А. Шрамка про ототожнення Більського городища з містом Гелон знайшло підтримку

Прибичник "більської" версії ідентифікації Геродотового міста Гелон Б. О. Рибаків. 1980-і рр.

серед учених Радянського Союзу. Але найбільш вагомою в 1970–1980-х рр. була підтримка академіка, директора Інституту археології Академії наук СРСР Б. О. Рибаків. Це був авторитетний і впливовий у наукових колах учений, хоча й не фахівець зі скіфської археології. Академік звернувся до вивчення Геродотової Скіфії у зв'язку з дослідженнями етногенезу східних слов'ян і розробкою власної концепції походження слов'ян, виникнення держави Київська Русь. Монографія Б. О. Рибаків "Геродотова Скіфія", що з'явилася в 1979 р., відразу стала дуже популярною, її висновки поділяли багато радян-

ських скіфознавців, але згодом автора почали критикувати як у Росії, так і в Україні.

Проблема локалізації земель племен буднів і гелонів у Східній Європі є однією з ключових у монографії Б. О. Рибаків. Місту Гелон у ній відводилася особлива роль – важливого орієнтира у складанні етнічної карти Скіфії. Автор ідентифікував Ворсклу з річкою Пантікапа, яку Геродот називає п'ятою серед восьми основних річок Скіфії [IV, 54]. На думку Б. О. Рибаків на Ворсклі-Пантікапі і знаходилося місто Гелон-Більське городище, у якому жили грецькі купці й було чути еллінську мову. Учений вважає, що Гелон спалив перський кінний загін під час скіфо-перської війни і саме його мав на увазі Геродот у параграфі 123 "Скіфського логосу". Гелон, вірогідно, був крайнім північним пунктом, до якого добралася перська кіннота в 512 р. до н. е. Стосовно джерела інформації Геродота про місто Гелон Б. О. Рибаків пише так: "Мені здається, що детальний і яскравий опис Гелона – результат не особистих спостережень Геродота, а опитування купців еллінів, що добре знали це незвичайне місто Дніпровського Лівобережжя. Геродот навіть не згадав, на якій річці стоїть Гелон, що він повинен був би обов'язково зробити, якби особисто оглянув його; він умів поєднувати невідоме з відомим, але тут він цього не зробив" [Рибаків Б. А., Москва, 1979, с. 74].

Б. О. Рибаків підтримав точку зору Б. М. Гракова, що в Гелоні-Більському городищі можна вбачати центр союзу спочатку двох, а потім уже трьох племен, кожне з яких мало своє городище. Два племені, вважає науковець, що заснували спільну фортецю, найбільш вірогідно, були автохтонні будіни та переселенці з Дніпровського Правобережжя "скіфи-орачі". Третім племенем у місті Гелон могли бути кочові гелони, які в V ст. до н. е. вже осіли і стали землеробами. Він прямо заявив: "...Б. А. Шрамко переконливо відстояв ототожнення Геродотовського Гелона з Більським городищем, відкинувши інші точки зору" [Рибаків Б. А., Москва, 1979, с. 153]. У деяких моментах погляди Б. А. Шрамка і Б. О. Рибаків на Більське городище-Гелон усе ж не збігалися. Б. А. Шрамко сприйняв у поглядах Б. О. Рибаків те, що відповідало його уяві про етногеографію Геродотової Скіфії та ототожнення Більського городища з Гелоном. Харківський археолог був глибоко вдячний впливовому колезі за могутню підтримку, яка особливо стала потрібна, коли з'явилася стаття відомої київської дослідниці Лісостепової Скіфії В. А. Іллінської з нищівною критикою його гелонської теорії.

~ 9 ~

Багато фахівців зі скіфської археології підтримали погляди Б. А. Шрамка, звичайно, не лише зав-

дяки авторитету Б. О. Рибаків, а насамперед за переконливу на той час аргументацію в питанні ототожнення Більського городища з містом Гелон. І сьогодні концепція Б. А. Шрамка історичного розвитку Лісостепової Скіфії залишається, на наш погляд, найбільш прийнятною, хоча потребує певного коригування, враховуючи останні археологічні відкриття.

Найширшу підтримку позиція Б. А. Шрамка має в його учнів та колег, хто досліджує Більське городище та інші лісостепові пам'ятки скіфської доби на Лівобережній Україні. Відомий донецький археолог, нині вже покійна, А. О. Моруженко повністю поділяла погляди Б. А. Шрамка на етногеографію Лісостепової Скіфії. У 1989 р. вона відкрито підтримала "більську" версію ідентифікації Гелона, вважаючи, що особливості матеріальної культури Західного і Східного городищ у Більську дають підстави вбачати у їх мешканцях згаданих Геродотом будінів і гелонів. Але під час захисту докторської дисертації в 1990 р. в Інституті археології Академії наук УРСР А. О. Моруженко упустила тезу "Більське городище – місто Гелон" і більше про неї не згадувала.

Загалом серед українських археологів погляди Б. А. Шрамка з гелонської проблеми підтримали В. П. Андрієнко, С. І. Берестнев, Ю. М. Бойко, П. Я. Гавриш, Б. М. Мозолєвський, В. Ю. Мурзін, А. С. Островерхов, О. Б. Супруненко,

П. П. Толочко, І. Б. Шрамко та інші, а серед російських – А. А. Масленников, В. Г. Петренко.

~ 10 ~

Поміж учених виявилось лише кілька тих, хто відкрито не погодився з позицією Б. А. Шрамка в питанні ототожнення Більського городища на Ворсклі з містом Гелон. Одні виступили майже одразу після того, як із 1975 р. "більська" версія в інтепретації Б. А. Шрамка стала набувати популярності. Уже через два роки з'явився ряд публікацій з критикою харківського археолога. Зокрема, одним із перших противників "більської" версії став російський дослідник Л. А. Єльніцький. У своїй монографії "Скіфія Євразійських степів" (Новосибірск, 1977) він подав стисло й дуже упереджену характеристику Більського городища на підставі публікацій Г. Т. Ковпаненко 1962 та 1967 рр., Б. А. Шрамка 1970 р. та Б. М. Гракова 1971 р. Автор говорить про Більське городище як рядове городище скіфського часу, уникаючи опису його розмірів, планування та розмірів фортифікаційних споруд. Основним стрижнем критики Л. А. Єльніцького є твердження, що Більське городище ототожнюють із Геродотовим містом Гелон, спаленим перським царем Дарієм, лише археологи, які працювали в Більському городищі. До того ж він не називає прізвищ цих дослідників і не

робить жодних посилань на джерела [Єльніцький Л. А., 1969, с. 69].

Відома київська дослідниця античних писемних джерел про Північне Причорномор'я М. В. Скржинська в 1977 р. у монографії "Північне Причорномор'я у опису Плінія Старшого" на основі аналізу римських джерел стверджує, що етногеографічна ситуація скіфської доби в Лісостеповій зоні Причорномор'я суперечить ототожненню Більського городища з Геродотовим містом Гелон. Автор різко критикує Б. А. Шрамка за його некомпетентність у питанні використання писемних античних джерел стосовно ідентифікації міста Гелон, а саму позицію вченого називає "негрунтовною" [Скржинская М. В., 1977, с. 51]. Але цікаво, що в наступній монографії "Древньогрецький фольклор і література про Північне Причорномор'я" (Київ, 1991) М. В. Скржинська взагалі не порушує питання про локалізацію міста Гелон, хоча тема дослідження прямо до цього спонукає. А от свою позицію стосовно локалізації племені буднів вона відстоює послідовно, вважаючи, що будінські землі знаходилися десь за Середнім Доном на торговому шляху від Ольвії на північний схід до Приуралля.

Позиція М. В. Скржинської стосовно питання етногеографії Північного Причорномор'я скіфської доби майже повністю збігається з позицією відомого українського скіфознавця В. А. Іллінської, яка в 1977 р. надрукувала велику стат-

тю з красномовною назвою "Чи може Більське городище бути містом Гелоном". У ній автор категорично й однозначно сказала: "Ні!" і навела свої аргументи, що, на її думку, суперечать ототожненню Більського городища з Гелоном. Критика В. А. Іллінської була спрямована насамперед на позицію Б. А. Шрамка. Частина з доводів дослідниці слід визнати слушними, але загалом у її виступі помітне велике бажання будь-що "потопити" опонента. Спробуємо детальніше проаналізувати основні критичні зауваження В. А. Іллінської на адресу Б. А. Шрамка.

1. Хоча В. А. Іллінська й не заперечує існування у скіфську добу в Лісостепу Лівобережної України двох різних за походженням і етносом культур так званого посульсько-донецького та правобережно-дніпровського типів, але висловлює сумнів, чи не пояснюється культурна відмінність між Західним і Східним Більськими городищами хронологічною послідовністю однієї і тієї ж культури в Більському городищі.

Б. А. Шрамко відкинув доводи В. А. Іллінської і в категоричній формі відстоює культурну, а отже й етнічну, відмінність між двома більськими фортецями, з'єднаними спільним валом Великого городища. Як показують сучасні археологічні дослідження, думка про те, що певні відмінності в матеріальній культурі скіфської доби на території лісостепового Дніпров-

ського Лівобережжя, у тім числі й у Більському городищі, пояснюються різною хронологією пам'яток, має цілком реальні підстави. До речі, першим її висловив ще в повоєнні роки ленінградський археолог І. І. Ляпушкін, але проти неї категорично виступили сама В. А. Іллінська та інші дослідники.

2. Опис Геродотом способу життя будів і гелонів, вважає В. А. Іллінська, не відповідає археологічним реаліям Більського городища. В оповіданні про місто Гелон давньогрецький історик прямо протиставляє кочовиків, жителів лісових урочищ, будів землеробському племені гелонів. "Якщо ми звернемося до Більського городища, то переконаємося, що дві основні його частини, відрізняючись між собою культурно-етнографічними ознаками, не відрізняються в той же час способом життя населення, рівнем розвитку продуктивних сил, способом ведення господарства, розвитком ремесла й торгівлі," – пише В. А. Іллінська [*Ильинская В. А., 1977, с. 77*]. Далі вона додає: "Все це суперечить відомостям про відмінності у способі життя, господарстві, господарській діяльності, а також культурі будів і гелонів, відзначених Геродотом" [*Ильинская В. А., 1977, с. 77*].

Це найбільш суттєве зауваження з боку опонента Б. А. Шрамку, який фактично так і не зумів його аргументовано спростувати. Нагадаємо, що дослідниками Більського городища відмічено, що місцева

матеріальна культура V ст. до н. е. в Західній і Східній його фортецях майже нічим не відрізняються і виявити між ними етнічні відмінності поки що чітко не вдається. А згідно з Геродотом, причорноморські елліни у V ст. до н. е. хоча й плуталися у визначенні будівнів і гелонів, але все-таки бачили багато принципів розбіжностей між ними. Таким чином, у Більському городищі дійсно, якщо дотримуватися концепції Б. А. Шрамка "двох культур", немає підстав вбачати "центр союзу гелонів і будівнів", де в кожного племені була своя фортеця. Принаймі це стосується того часу, коли Геродот особисто відвідав Північне Причорномор'я і отримав інформацію про далеке місто Гелон на землі будівнів. Б. А. Шрамко не знайшов нічого іншого, як відповісти на закиди В. А. Іллінської малопереконливими твердженнями: "Східне укріплення, матеріальна культура якого має багато спільного з лівобережними пам'ятками,.. для яких характерна відсутність чорнолощеної кераміки в архаїчних шарах, очевидно, слід пов'язувати з будівнями й гелонами. Місцева, будівніська, частина населення... змішалася в територіальній общині з гелонами. Західне укріплення населяли вихідці з областей на захід від Дніпра, якими могли бути скіфи-орачі або неври" [Шрамко Б. А., Київ, 1987, с. 162–163]. Як бачимо, харківський археолог тут фактично вже відмовився від свого по-

переднього визначення Більського городища як племінного центру гелонів і будівнів із двома особливими фортецями. Така плутанина у власних доказах, звичайно, значно підірвала довіру до системи аргументів Б. А. Шрамка з проблеми ідентифікації міста Гелон.

3. Щодо питання про розміри і планіграфію міста Гелон, то у своїй критиці В. А. Іллінська явно "перегнула палицю". Вона переконана, що за Геродотом Гелон мав квадратну форму. Не важко побачити, звернувшись до твору "батька історії", що він такого зовсім не писав. В. А. Іллінська відверто "підкоригувавши" оповідання Геродота про місто Гелон, заявила: "Відповідно немає жодних підстав зіставляти його з трикутною формою Більського городища. А якщо врахувати, що стадій Геродота відповідає довжині 185 м, а не 210 м (іонійський стадій), то таке порівняння взагалі відпадає" [Ильинская В. А., 1977, с. 77].

Тут дослідницю засліпило бажання будь-що і будь-яким способом нанести вразливі критичні удари по концепції Б. А. Шрамка. До найбільш надійного аргументу опонента ефективної "протиотрути" вона так і не знайшла, а обійшлася голосливими запереченнями.

4. В. А. Іллінська переконана, що Б. А. Шрамко явно перебільшує унікальність Більського городища на загальному фоні пам'яток скіфської доби Середнього При-

дніпров'я. Враження про винятковість Більського городища, вважає київська дослідниця, склалося головним чином у результаті проведення масштабних розкопок, які не мають рівних на інших пам'ятках Лісостепової Скіфії. Унікальним у Більському городищі є лише "об'єднання внутрішньої території між двома сусідніми городищами системою загального валу. Це без сумніву пов'язано з відповідними міжплеменними відносинами в інтересах кооперування сил в умовах мирного життя, а також війни й оборони" [Ильинская В. А., 1977, с. 78].

Висновки В. А. Іллінської дуже тенденційні. Насправді, Більське городище багато в чому є унікальною пам'яткою скіфської доби і це підтверджують щорічні дослідження кількох експедицій, які продовжуються і дотепер.

5. Не згодна В. А. Іллінська і з датуванням Б. А. Шрамком довгого валу Великого Більського городища, що об'єднує Західну та Східну фортеці. Вона вважає недоведеним, що в часи Геродота Велике Більське городище вже існувало.

Практично всі дослідники на сьогодні переконані, що Велике Більське городище виникло не пізніше середини VI ст. до н. е. і в подальшому неодноразово укріплювалося за рахунок збільшення висоти оборонної лінії. На користь цього свідчать багато доказів, добутих у ході розкопок його фортифікаційних споруд.

6. Справедливим є зауваження В. А. Іллінської стосовно постійного коригування Б. А. Шрамком хронології більських городищ. Дослідниця відзначає, що загальна тенденція у хронологічних визначеннях харківського археолога іде в напрямку більш давнього датування пам'ятки загалом та окремих її частин.

Змушені погодитися з цим закидом В. А. Іллінської на адресу Б. А. Шрамка. Особливо помітне намагання археолога "поглибити" дату виникнення Східного городища, зробити його фактично ровесником Західного городища. Це продиктовано необхідністю узгодження з його власною схемою етнокультурного розвитку Більського городища. Із таким підходом ученого сьогодні погодитися важко, бо археологічні факти свідчать зовсім про інше. Ми вважаємо, як, до речі, й І. Б. Шрамко, що Східна фортеця Більського городища почала існувати не раніше VI ст. до н. е.

7. В. А. Іллінська категорично заперечує генетичний зв'язок пам'яток доби пізньої бронзи з пам'ятками скіфської доби в Лісостеповій зоні Лівобережної України, а "звідси виключається можливість вважати носіїв цієї групи скіфської культури древніми аборигенами краю – будінами, в землю яких переселилися гелони" [Ильинская В. А., 1977, с. 84]. Гелонські племена, на думку дослідниці, могли переселитися на землі будинів лише в той час, коли античні міста в Причорномор'ї вже

існували, тобто не раніше середини VI ст. до н. е. Таким чином, поява Більського городища, як гелонського міста на Лівобережній Україні є неможливою в контексті загальної картини заселення племенами раннього залізного віку просторів Дніпровського Лівобережного Лісостепу.

Натомість В. А. Іллінська підтримала твердження московського археолога П. Д. Ліберова про "неповторну своєрідність" пам'яток скіфської доби на Середньому Дону. Вона вважає, що "кераміка середньодонської групи відрізняється від посульсько-донецької і є найбільш близькою до кераміки Степової Скіфії" [Ильинская В. А., 1977, с. 85], а це дає підстави бачити в районі Середнього Дону поселення носіїв скіфської культури, фактично родичів іраномовних кочових скіфів, тобто гелонів. Отже, В. А. Іллінська переконана, що Більське городище на Ворсклі, яке заснували вихідці з Дніпровського Правобережжя, аж ніяк не може претендувати на місто Гелон. Ось як виглядає "вістря" її критики: "Серед дослідників, які обмежують кордони Скіфії степовою смугою, поширена думка, що правобережна частина Середнього Подніпров'я є землею неврів – Невридою. У цьому випадку неврською повинна бути племінна група Середньої Ворскли, центром якої є Більське городище. Однак подібне твердження суперечить місцезнаходженню землі неврів і характерис-

тиці цього народу в Геродота. До того ж Більське городище, виявляється, уже не Гелон–Неврон або якось по-іншому" [Ильинская В. А., 1977, с. 86].

Зауважимо, що погляди В. А. Іллінської щодо етногеографії Скіфії сьогодні не поділяє значна частина скіфологів України та Росії. Стан сучасної джерельної археологічної бази дає підстави по-іншому бачити картину розміщення локальних культурних груп пам'яток скіфського часу в Східній Європі. Російські дослідники Середньодонського Лісостепу переконливо доводять, що місцева культура скіфської доби походить саме з Дніпровського Лівобережжя. Отже, культурне розділення цих великих регіонів Східноєвропейського Лісостепу є неправомірним, а твердження вчених про присутність на їх теренах гелонів, як одного з носіїв культури скіфської доби в Лісостеповій зоні між Дніпром і Доном, цілком допустиме. Переселенці з правого берега Дніпра, звичайно, багато привнесли у формування культури лівобережної частини Придніпров'я, але поступово їх вплив слабшав і в часи Геродота, тобто в V ст. до н. е., практично вже не помітний. На нашу думку, дніпровсько-донське лісостепове межиріччя у скіфську добу було таким собі "етнічним казаном", де відбувалися складні й динамічні процеси взаємовідносин між різними племенами, у тім числі будінами, гелонами, неврами-пра-

слов'янами, скіфами-іранцями та іншими етносами. У даному випадку іронія В. А. Іллінської про "Неврон" виглядає дуже некоректною.

8. Різко критикує В. А. Іллінська свого опонента й за те, що він поділяє думку вчених, які вважають, що, згідно з повідомленням Геродота, народ будинів заселяв дві території. "Таке тлумачення, – пише вона, – не витікає ні зі змісту, ні з контексту оповідання, із якого вивраний цей рядок... Тут Геродот має на увазі не якісь дві відокремлені ділянки землі будинів, а місцевість за Танаїсом-Доном, одна з яких, степова (безліса) належала савроматам, а друга, що знаходилася далі на північ, у Лісостепу – будинам" [*Ильинская В. А., 1977, с. 89*].

У цьому випадку можна лише руками розвести від такого упередженого прочитання А. В. Іллінською твору "батька історії". Вона подає класичний приклад того, що написано інколи слід розуміти зовсім по-іншому, тобто, по-своєму. Дослідниця цілком однозначне повідомлення давньогрецького історика розтлумачила на свій лад, звичайно, так, як їй це вигідно. Тут ще раз проступає нестримне бажання будь-що "розгромити" критикою свого опонента Б. А. Шрамка.

Загальний висновок у згаданій статті В. А. Іллінської чіткий, як вирок: "Гіпотеза про Більське городище, як місто Гелон, не знаходить підтвердження у писемних джерелах" [*Ильинская В. А., 1977, с. 90*]. А яка ж конструктивна дум-

ка пропонується? Дослідниця вважає, що слідую найбільш прямим і чітким вказівкам Геродота, згідно з якими гелони проживали в західній частині землі будинів, яка, найбільш вірогідно, локалізується в середній течії Дону в межах сучасної Воронежської області, де не раніше середини – другої половини VI ст. до н. е. з'явилися пам'ятки скіфської культури. Саме "в якійсь мірі еллінізована" середньодонська культура, за переконанням В. А. Іллінської, чудово узгоджується з даними Геродота про гелонів. Зауважимо відразу, що твердження дослідниці про пам'ятки скіфської доби в Середньому Подонні за даними досліджень останнього десятиліття не відповідає дійсності.

Завершує В. А. Іллінська свій критичний виступ проти ототожнення Більського городища з містом Гелон децю песимістично, ніби відсікає подальші спроби пошуків загадкового міста гелонів: "Що стосується великого обнесеного деревом міста Гелон, яке існувало в часи походу Дарія, то ми його поки що не знаємо. Нам невідомо, чи збереглося воно після зруйнування його Дарієм і як довго проіснувало" [*Ильинская В. А., 1977, с. 92*].

Стаття В. А. Іллінської з критикою гіпотези Гелон – Більське городище у свій час мала великий резонанс серед науковців та краєзнавців. Її, як знамено, обов'язково використовують ті, хто категорично не погоджується з Б. А. Шрамком та його однодумцями. На нашу дум-

ку, така ситуація пояснюється тим, що частина київських та московських учених сповідує теорію "Великої Скіфії" засновників київської школи скіфознавства О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської, яка нібито існувала в межах Степової і Лісостепової зон Східної Європи під зверхністю прийшлих у Причорномор'я кочових орд іраномовних скіфів. А "незалежний" Лісостеп із будинами й гелонами та їх містом Гелон зовсім не вписується в цю схему. Основним аргументом у прибічників "Великої Скіфії" стосовно ототожнення Більського городища з містом Гелон є приблизно такий: "Ще ніхто не довів, що Більське городище – це Гелон. Переконливих доказів для цього сьогодні практично не існує, а ось протилежних доказів є чимало". Звичайно, мається на увазі виступ В. А. Іллінської. Противники "більської" версії навіть жартують: "Якщо в Більську буде знайдено табличку з надписом "Гелон", тоді всі питання будуть зняті". Очевидно, потрібен час та нове, не заангажоване теоріями "класиків" скіфології, покоління дослідників, щоб гіпотеза Більське городище – місто Гелон мала більш конструктивну критику.

~ 11 ~

Нова хвиля критики поглядів Б. А. Шрамка з'явилася в останнє десятиліття. Як альтернативу вирішення гелонської проблеми її автори пропонують або взагалі від-

мовитися від пошуків загадкового міста, або визнати, що на сучасному рівні науки це зробити просто неможливо. Але найголовніше в цих пропозиціях – не вважати достатніми докази Б. А. Шрамка та його однодумців у ідентифікації міста Гелон із Більським городищем.

Першою з цього приводу виступила в 1999 р. провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, відомий український антикознавець А. С. Русяєва. Дослідниця, розглядаючи проблему проникнення північно-причорноморських греків на територію Українського Лісостепу в VII – VI ст. до н. е., порушила і питання про місто Гелон. Вона вказала на три основні взаємопов'язані причини посиленого інтересу еллінів до Північного Причорномор'я: 1) на етапі доколонізаційного періоду розвідка-плавання вздовж берегів Понту в пошуках дорогоцінних металів; 2) раціональне цілеспрямоване вивчення греками Лісостепової зони як із метою її можливої колонізації, так і налагодження торгового обміну з її мешканцями; 3) проведення торгових операцій із землеробсько-скотарськими племенами під час розширеної колонізації Північного Причорномор'я і значним збільшенням у цьому регіоні грецького населення. Твердженню Геродота, що гелони – це елліни, які покинули свої торжища й поселилися серед будинів, розмовляють мовою частково скіфською, а частково грець-

кою [IV, 108], А. С. Русяєва дає своє пояснення. На її думку, вказані "батьком історії" події відбулися в кінці VII – на початку VI ст. до н. е., коли греки пробували налагодити торгівлю або просто поселитися серед туземців Лісостепу. Внаслідок якихось надзвичайних подій, наприклад, грабіжницьких нападів кочовиків, елліни змушені були не лише залишити свої торжища, але й переселитися в безпечніші місця до будів. Очевидно, в той час і з'явилося побудоване спільно із будинами місто Гелон, де знаходилися святилища еллінських богів із дерев'яними статуями, вівтарями і храмами. Враховуючи час і місцезнаходження еллінських святилищ у місті Гелон на землі туземних будів, інформація Геродота може вважатися цілком правдоподібною. А. С. Русяєва вважає, що історик міг почерпнути її в одній із храмових хронік архаїчного часу. На наш погляд, ця версія антикознавця дуже гіпотетична і потребує більш переконливих доказів.

Підтвердженням проникнення еллінів у Лісостеп України А. С. Русяєва вважає археологічні дані, що фіксують знахідки численних грецьких виробів на лісостепових пам'ятках скіфської доби, які доставляли туди елліни, а не туземні купці чи номади. Причому, дослідниця допускає і присутність у Лісостепу могил еллінів, поховальний обряд яких міг зазнати впливу місцевих традицій. Стосовно утворення в Лісостепу значних

укріплених племінних центрів із розвинутим аграрним і ремісничим господарством, то воно не могло відбуватися без грецького впливу, хоча й опосередкованого.

А. С. Русяєва критикує Б. А. Шрамка за те, що він, розглядаючи Більське городище як місто Гелон – своєрідне місто-державу античного поліса зі своєю сільською округою, не надав ніякого значення грецькому фактору, не зробив спроби порівняти його з синхронними античними полісами в Дніпро-Дунайському регіоні. "Загалом наукова позиція Б. А. Шрамка в цьому питанні, – дивується А. С. Русяєва, – здається загадковою. З одного боку, він визнає реальність свідчень Геродота про місто Гелон та про вшанування там культу Діоніса, а з другого – ігнорує дані цього ж історика про участь еллінів у його будівництві та про існування в ньому саме еллінських святилищ, як і те, що гелони в минулому – елліни" [Русяєва А. С., 1999, с. 94]. Звідси з'являється категоричний висновок дослідниці стосовно локалізації міста Гелон: "За всіма об'єктивними даними, це місто ще не можна вважати відкритим" [Русяєва А. С., 1999, с. 93].

У даному випадку позиція А. С. Русяєвої нам дуже нагадує прагнення частини київських та московських археологів проповідувати всеохоплюючу "скіфізацію" Східноєвропейського Лісостепу, а відомий антикознавець агітує за його "еллінізацію". При цих підходах тради-

ційно підбираються "вигідні" для певного твердження окремі докази і зовсім замовчуються факти, які суперечать висунутій версії. Характерним для них є будь-що відкинути докази опонента і нав'язати свої, не зважаючи на реальний стан джерельної бази з даного питання.

Досить близькою за суттю щодо можливостей ідентифікувати місто Гелон із відомою сьогодні археологічною пам'яткою є позиція російського археолога з Воронежа А. П. Медведєва. Цей учений зробив вагомий внесок у вивчення пам'яток скіфської доби в басейні Середнього Подоння, захистивши з цієї теми докторську дисертацію. Він довів, що область Лісостепу на Середньому Дону за етнокультурним змістом належала до будінських земель. Спочатку дослідник не виступав із відкритою критикою гіпотези ототожнення Більського городища з містом Гелон, але й не підтримував її. У 2000 р. на науковій конференції в місті Саратові (Росія) А. П. Медведєв виступив із доповіддю, де розглянув проблему співвідношення античних писемних джерел та історико-археологічних реалій щодо міста Гелон. Через рік доповідь із доповненнями було опубліковано в науковому збірнику "Античний світ і археологія", а в 2004 р. повторно надруковано у збірнику основних праць автора.

А. П. Медведєв усебічно й ретельно проаналізував повідомлення Геродота про місто Гелон. Він вважає, що головною причиною

появи гелонського оповідання у "Скіфському логосі" стало бажання "батька історії" повідомити про дивовижне явище – існування на землі далекого варварського народу незвичайного міста з релігійним життям. Російський дослідник звернув увагу на джерела, з яких Геродот міг почерпнути інформацію про Гелон, а також те як її подано у "Скіфському логосі".

Однією з найяскравіших ознак міста Гелон А. П. Медведєв вважає його гігантські розміри – периметр вимірюється в межах 22–26 кілометрів, а одна зі сторін – приблизно 6 кілометрів. Археолог піддає сумніву реальність цифри, яку Геродот називає стосовно довжини гелонської фортечної стіни. Він звертає увагу на характерне для давньогрецького історика (як і багатьох авторів того часу) значне перебільшення цифрових даних і наводить конкретні приклади, зокрема з описом Вавилону. "Усе це наводить на думку, – пише російський дослідник, – що й дані Геродота про довжину стін Гелона навряд чи можна використовувати як надійну діагностичну ознаку при його ідентифікації з тією або іншою археологічною пам'яткою. Якщо ж ми візьмемо за доказ активно підтримане більшістю дослідників ототожнення Більського городища з містом Гелон, то тоді це буде, мабуть, єдиний випадок точного збігу свідчень "батька історії" і даних археології про древні міста, що здається маловірогідним" [Медведєв А. П., 2004, с. 85].

Крім того, вважає А. П. Медведєв, ототожненню з Гелоном заважають інші ознаки Більського городища: 1) його географічне розташування на Лівобережжі Борисфену-Дніпра, а не на Лівобережжі Танаїсу-Дону, на північ або на північний схід від "землі савроматів", якщо чітко дотримуватися тексту Геродота; 2) "неправильна" трикутна форма Більського городища; 3) належність мешканців Західного Більського городища до дніпровсько-лівобережної культурної традиції, яку ніяк не можна пов'язувати з гелонами; 4) чітко описані Геродотом храми, статуї, вівтарі й навіть культ Діоніса, свідченням якого навряд чи можуть бути примітивні глиняні антропоморфні фігурки, знайдені в Більську, а також інших лісостепових городищах. Особливо важливою є остання ознака, що вказує на чітке свідчення Геродота про наявність суто еллінських святинь у Гелоні. Його треба розуміти однозначно – в сакральному (релігійному) центрі проживали нащадки еллінів. А. П. Медведєв оголосив свій категоричний "вирок": шукати ознаки грецької присутності в лісостепових культурах скіфського часу "справа захоплююча, але, як здається, малоперспективна. Якщо ми звернемося до досить нечисленної, особливо що стосується розкопаної площі (більше 5 тис. м²), групи більських знахідок грецького походження, то переконаємося, що всі вони, включаючи й випад-

ково знайдені перстні, не виходять за рамки звичайного античного імпорту. У будь-якому випадку, до цього часу не знайдено незаперечних свідчень проживання в Більському городищі груп населення з ознаками еллінської культурної традиції. Серед нечисленної серії більських графіті немає жодного грецького напису, який би можна було прочитати. Тому й ця категорія знахідок навряд чи може поки що свідчити, що мешканці Більського городища не тільки говорили по-еллінськи, але й уміли читати і писати. Загалом, зіставлення образу Геродотового Гелона з культурною подобою добре вивченого на сьогодні Більського городища свідчить про те, що між ними набагато більше відмінностей, ніж подібностей" [Медведєв А. П., 2004, с. 87].

Чим пояснити таку позицію російського вченого? По-перше, свідомо чи ні, він часом користується висновками Б. А. Шрамка більш раннього часу, в які автор пізніше вніс корективи, залучивши нові археологічні джерела. По-друге, чудовий знавець пам'яток скіфської доби на Середньому Дону А. П. Медведєв, звичайно, не ризикнув, як свого часу П. Д. Ліберов, шукати там руїни Гелона. У Подонні немає жодного городища, яке хоча б дуже-дуже віддалено могло претендувати на ідентифікацію з містом Гелон Геродота. Схоже, у даному випадку А. П. Медведєв, як дослідник Воронезького краю, де, як відомо, деякі вчені хотіли локалі-

зувати місто Гелон, обрав принцип: "Якщо не в нас, то ніде!" На це вказує тенденційність у його запереченні проти ототожнення Більського городища з Гелоном, яке по суті мало чим відрізняється від виступів В. А. Іллінської та А. С. Русяєвої. Ми переконані, що коли в басейні Середнього Дону знайшлося городище, яке б більш-менш за "калібром" нагадувало Більське городище, А. П. Медведєв свої критичні "постріли" в бік Більського городища перетворив би на аргументи на користь ототожнення середньодонського городища з Геродотовим містом Гелон. Оскільки "кандидата на Гелон" у Подонні ще не знайшли, то замість дійсно глибокого і всебічного аналізу проблеми ідентифікації Гелона з Більським городищем, А. П. Медведєв запропонував особливо "не напружуватися" в пошуках загадкового міста Гелон, натомість визнати, що "оповідання про нього дійшло до "батька історії" в такому спотвореному вигляді, що впізнати в ньому будь-які реалії зараз не видається можливим, правда, якщо мова не йде про ще невідомий науці грецький емпорій у глибині Скіфії. Так що, може бути, Гелон ще чекає на своє відкриття" [Медведєв А. П., 2004, с. 87].

Фахівцям з археології раннього залізного віку добре відомо, що шанс знайти сьогодні античне поселення в Надчорномор'ї чи в Лісостеповій зоні Східної Європи з численними артефактами й куль-

турними нашаруваннями, до того ж значних розмірів, практично дорівнює нулю. Отже, А. П. Медведєв, здається, свідомо пропонує припинити пошуки міста Гелон, бо добре розуміє, що досягти повної відповідності між описом Геродота й археологічними реаліями просто неможливо. У нас виникло відчуття гіркого розчарування, що відомий учений, який активно пропагує принцип роздільного аналізу писемних джерел та даних археології, зіставляючи лише кінцеві результати їх досліджень, сам запропонував порушити цей принцип і став на шлях упередженого розгляду важливої наукової проблеми.

У підсумку можемо сказати, що критики гіпотези ототожнення Більського городища з містом Гелон у більшості зовсім не прагнули наблизитися до істини шляхом глибоко аналізу проблеми та її джерельної бази, а насправді відстоювали власне бачення історичного розвитку Геродотової Скіфії. Оскільки визнання Більського городища містом Гелон руйнує або ж хоча б частково порушує їх авторську схему, то опоненти всі зусилля направили на пошуки всіх можливих доводів, аби відкинути запропоновану В. М. Щербаківським і підтриману іншими вченими ідею. А що пропонується, як альтернатива? Було б несправедливо замовчувати інші версії ідентифікації міста Гелон, які пропонувалися в різний час окремими дослідниками. Це ми зробимо в наступному розділі.

Розділ дев'ятий
**ІНШІ ВЕРСІЇ
ІДЕНТИФІКАЦІЇ МІСТА ГЕЛОН**

~ 1 ~

Звичайно, пропозицією ідентифікувати місто Гелон із Більським городищем на Ворсклі гелонська проблема не вичерпується. Провідна роль у справі пошуків загадкового древнього міста завжди належала археологам. Перші практичні археологічні спроби знайти руїни Гелона пов'язані з діяльністю відомого російського археолога й історика І. Є. Забеліна (1820–1908). Він запропонував шукати рештки міста Гелон на Волзі поблизу міста Саратова на території стародавньої фортеці Увек (Увек). Але польові пошуки на місці позитивного результату не дали.

Ідея І. Є. Забеліна сподобалася іншим російським дослідникам, зокрема Л. Л. Голіцину та С. С. Краснодубському. Вони також були переконані, що Увекське городище і є описане Геродотом місто Гелон. Разом з археологами П. А.

Пономарьовим та Г. С. Саблуковим у кінці XIX ст. було організовано і проведено розкопки на території фортеці Увек. Але надії дослідників не справдилися – попри наполегливі старання, жодних слідів античних греків та предметів їх матеріальної культури тут виявити не вдалося. Більше на території Середнього Поволжя ніхто з археологів рештки Гелона не шукав.

~ 2 ~

Нова спроба ідентифікувати місто Гелон із конкретною археологічною пам'яткою, крім Більського городища, належить науковому співробітникові Інституту археології Академії наук УРСР Ірині Василівні Фабриціус (1882–1966). У 1951 р. дослідниця запропонувала розглядати проблему міста Гелон у контексті однієї з найактуальніших проблем скіфознавства – етногео-

графії Геродотової Скіфії. Вона жодним словом не згадала про вже оприлюднену В. М. Щербаківським і підтриману М. І. Артамоновим "більську" версію ідентифікації Гелона. Також не було зроблено критичного аналізу інших версій щодо локалізації Гелона. Про причину такого не типового для археологів явища можна лише гадати.

На запропонованій І. В. Фабриціус карті розселення народів Скіфії, перелічених у творі Геродота, земля будинів займає широкі простори Придніпровського Лісостепу від річки Гуйба (водозабір Дністра) на заході до Сіверського Дінця на сході, від широти Києва на півночі до широти Кіровограда на півдні. Свій варіант локалізації будинських земель дослідниця обґрунтувала наступним чином.

Згідно з повідомленням Геродота, лісові землі будинів розташовані в глибині материка за 15 днів шляху від кута Меотідського озера (Азовського моря). Ця відстань, на думку І. В. Фабриціус аж ніяк не може перевищувати 600 кілометрів. Отже, будинські ліси можна шукати лише в межах сучасної України. Але на північний схід і на північ від гирла Дону найближчі лісові масиви знаходяться, безперечно, далі, ніж за 600 кілометрів. Зважаючи на те, що Геродот не мав точних відомостей про відстані до східних від Дніпра лісостепових регіонів, можна припустити, вважає дослідниця, що стик між землями скіфів-кочовиків,

савроматів і будинів знаходився у північно-західному куті Харківської області. Звідти землі і влада будинів поширювалися на захід по всій Середній Наддніпрянщині. "Велике озеро", про яке говорить Геродот, може, цілком переконана І. В. Фабриціус, відповідати водному "скупченню" під Смілою і зв'язаному з ним Ірдинському болоту. Назва "будіни" така ж збірна, як і назва "скіфи", тобто панівна племінна група дає назву всьому населенню підвладної території. Будинів об'єднує лісостепове господарство, побудоване на землеробстві, скотарстві й полюванні.

Територіально пов'язаних із будинами гелонів, за версією І. В. Фабриціус, треба шукати, керуючись прямими й цілком зрозумілими вказівками Геродота та їх "еллінським" способом життя, заснованим переважно на торгівлі. Основна прикмета гелонів, за Геродотом, що вони – елліни і виселилися з торгових міст-колоній Північного Причорномор'я. Від Ольвії пролягав добре відомий грекам торговий шлях по Інгулу, далі волоком через заболочений вододіл від його верхів'я до верхів'я Тясмина і далі лівобережними притоками Дніпра на схід. Біля Більського городища на Ворсклі він з'єднувався з водною системою Сіверського Дінця. На цьому шляху і знайшли свій притулок, вважає І. В. Фабриціус, елліни-гелони, як етнічно чужа, але впливова і багата община. Місцем постійного про-

живання вона обрала верхів'я Тясмина. Гелони пристосувалися до місцевих умов і поступово асимілювалися з місцевим населенням, але все ж залишилися свого роду колонією, яка висувала свої форпости на північ і на північний схід. Ніде у Скіфії, твердить І. В. Фабриціус, за межами грецьких колоніальних поселень Причорномор'я не зустрічаємо такого виразного "засвоєння" елементів античної культури. У верхів'ї Тясмина відомо 5 городищ, які були товарообмінним центром усередині Скіфії. Від нього пролягав шлях на північний схід через Більське городище в напрямку Поволжя. І. В. Фабриціус упевнена, що в жодному іншому місці Геродотової Скіфії не знайти такої придатної для проживання гелонів території, як верхів'я Тясмина. Порівняння даних археологічних досліджень із повідомленням Геродота про містополіс гелонів свідчить, що саме тут, біля верхів'я Тясмина, оселилися грецькі купці, які були піонерами в торгівлі Ольвії з глибинними областями Скіфії. Тут відбулося етнічне змішання еллінів-гелонів із місцевим населенням – будінами. На думку І. В. Фабриціус, гелони оселилися в Притясминні наприкінці VI – на початку VI ст. до н. е. У VI ст. до н. е. вони вже міцно закріпилися в цьому регіоні.

Гелони-переселенці, які осіли в городищах на Тясмині, не могли почувати себе в цілковитій безпеці й тому піклувалися про свій захист.

Таким порятунком для них було добре укріплене дерев'яне містополіс Гелон, яке дійсно існувало в цьому регіоні й займало площу в 20 квадратних кілометрів. Воно знаходилося у верхів'ї Тясмина, де чотири городища – Галущинське, Шарпівське, Макіївське та Будянське – розташовані по кутах чотирикутника, розміри сторін якого приблизно збігаються з указаними Геродотом даними про місто Гелон. Особисті дослідження І. В. Фабриціус указаних городищ у 1938–1947 рр. дозволили з'ясувати історико-культурне значення поселень і розглядати їх як розвинені виробничі та торгові центри.

У статті І. В. Фабриціус 1951 р., де оприлюднено версію ідентифікації міста Гелон, на жаль, відсутні карти чи схема окресленого нею стародавнього міста. Ми звернулися до інших праць дослідниці, щоб з'ясувати деталі про вказані археологічні пам'ятки, які вона вважає за можливе ототожнювати з описаним Геродотом містом Гелон.

Уже згадані чотири городища, як сукупні "претенденти" на місто Гелон, розташовані на невеликій відстані одне від одного в околицях сіл Пастирського, Буда-Макіївки і Макіївки Черкаської області. Найбільше серед них – Макіївське городище. Його площа – 24 гектари. Воно було обстежене І. В. Фабриціус у 1940 та 1946 рр., а в 1948 р. дослідниця провела невеликі розкопки.

Будянське городище (тепер його археологи називають Буда-Макіївське) займає площу 20 гектарів. І. В. Фабриціус обстежувала його в 1946 р.

Галущинське городище нині зветься Пастирським. Його площу в 18 гектарів оточують земляні вали висотою до 4 метрів. Ця пам'ятка відома археологам давно. Ще в 1898, 1900 та 1901 рр. тут проводив розкопки видатний український археолог Вікентій Хвойка. У 1938–1939 рр. городище оглядала І. В. Фабриціус. 1949 р. пам'ятку розкопували відомі українські археологи М. Ю. Брайчевський та Г. Т. Ковпаненко (Тітенко).

Серед виділених городищ найменше за розмірами – Шарпівське. Воно знаходиться, за визначенням І. В. Фабриціус, лише за 1,5 кілометра від Пастирського городища. Площу в 16 гектарів оточують земляний вал висотою 3,5–5 метра та рів глибиною до 5 метрів. Цю пам'ятку в 1938 р. відкрила І. В. Фабриціус, а в 1939–1940 та в 1945–1947 рр. вона разом із колегою по Інституту археології Є. Ф. Покровською проводила тут розкопки. Зокрема, в ході досліджень в основі земляного валу було виявлено багато решток спаленого дерева, що дослідниці розтлумачили як сліди обпалу поверхні валу з метою укріпити його насип.

Якщо розглянути розташування описаних вище городищ на археологічній карті, опублікованій

І. В. Фабриціус у статті 1949 р., то легко помітити, що контури території, яку можна окреслити, провівши прямі лінії по колу між ними, найбільше нагадують ромб. Відстань по діагоналі між його найвіддаленішими кутами дорівнює: від Макіївського городища на північному заході до Шарпівського городища на південному сході – приблизно 7,7 кілометра. Відстань між навпроти розташованими Пастирським городищем на північному сході та Буда-Макіївським городищем на південному заході дорівнює приблизно 4,1 кілометра. Величина відстаней довших протилежних сторін окресленого паралелограма дорівнює 4,8 та 5,1 кілометра, а протилежних коротших сторін – 3,7 та 3,9 кілометра. За масштабом карти І. В. Фабриціус відстань від Пастирського городища до Шарпівського городища дорівнює приблизно 2,5 кілометра, а не 1,5 кілометра, як повідомлено в її статті. Рельєф місцевості між чотирма вищезгаданими городищами складний, пересікається кількома ярами, жодних слідів оборонних споруд, які б об'єднували городища в єдине ціле, тут не виявлено. Отже, якщо навіть припустити існування сьогодні невидимої об'єднуючої оборонної лінії, то вона за своїми розмірами явно не "дотягує" до описаної Геродотом стіни Гелона.

Варіант етнічної карти Геродотової Скіфії та гіпотеза ототожнення чотирьох городищ у верхів'ї

Городища-претенденти на Геродотове місто Гелон на правобережжі Дніпра за версією І. В. Фабриціус.

Тясмина з містом Гелон, запропоновані І. В. Фабриціус виявилися настільки непереконливими, що їх не підтримав жоден учений. Навпаки зазнали нищівної крити-

ки, наприклад, від О. І. Тереножкіна, Л. А. Єльніцького та інших.

Цікаво, а яку роль в історії Скифії І. В. Фабриціус відвела Більському городищу? Дослідниця

вважає, що Більське городище з'явилося пізніше Тясминських городищ – не раніше кінця VI ст. до н. е., а скоріше на початку V ст. до н. е. Воно виникло як торгова факторія на торговому шляху греків від Ольвії на північний схід до Приуралля. Згодом це городище перетворилося на значний торговий і "промисловий" центр. До речі, І. В. Фабриціус у своїй статті зовсім не згадує про розміри Більського городища та про гіпотезу В. М. Щербаківського стосовно нього. Це зайвий раз підкреслює, що автор свідомо уникала альтернативних рішень гелонської проблеми і розуміла штучність своїх доказів "відкриття" міста Гелон у верхів'ї Тясмина у Правобережному Придніпров'ї.

~ 3 ~

Спроба локалізувати місто Гелон у Середньому Подонні належить московському досліднику, доктору історичних наук Петрові Дмитровичу Ліберову (1904–1977). Фактично він запозичив ідею І. В. Фабриціус для ідентифікації міста Гелон із конкретною археологічною пам'яткою об'єднувати порівняно невеликі городища в одне ціле умовною лінією уявної фортечної стіни. У своїх працях П. Д. Ліберов не згадує версію І. В. Фабриціус, хоча вона опублікована в доступному всім виданні.

У 1969 р. П. Д. Ліберов запропонував розглядати як місто Гелон групу з шести городищ біля села

Волошиного Острозького району Воронежської області в Російській Федерації. На чому ж ґрунтується гіпотеза російського вченого? По-перше, він дещо "по-своєму" прочитав оповідання Геродота про місто Гелон. Зокрема він стверджує: "Із повідомлення Геродота витікає, що на землі будинів є місто (поліс) Гелон, оточене високими дерев'яними стінами. Можна припустити, що стіни були квадратної форми, кожна сторона мала довжину 30 стадіїв, що в сучасних вимірах відповідає довжині близько 6 кілометрів. Ми підкреслюємо в Геродота основну думку, яка полягає в тому, що місто було укріплене лише високими дерев'яними стінами. Про земляні вали тут мови немає. Далі сказано, що будинки, храми і святилища еллінів також побудовані з дерева. Звідси виходить, що в місті Гелон жили і будини, і еллінські прибульці, за Геродотом, говорили скіфською й еллінською мовами. Повідомлення Геродота про те, що будини ведуть такий же спосіб життя, як і гелони, хоча й розмовляють особливою мовою, а також називання будинів одночасно і гелонами, як практикувалося, не буде уявлятися суперечливим, як зазначають деякі дослідники, якщо ці вказівки розглядати у світлі археологічних даних" [Ліберов П. Д., 1969, с. 22].

Змушені перепросити за таке довге цитування і стиль викладу думок П. Д. Ліберова. Наше здивування викликає тлумачення цим

ученим суті повідомлення Геродота, таке собі своєрідне коригування гелонського оповідання. Цей "метод" аналізу писемного джерела дозволив П. Д. Ліберову зробити цілком логічний, на його думку, висновок: "Адже Геродот говорить, – що в місті Гелоні жили не тільки елліни з їх дерев'яними святилищами, але й будіни з їх дерев'яними храмами й житлами. Звідси, вірогідно, витікає й повідомлення Геродота про те, що спосіб життя місцевого і прийшлого населення один і той же, а мова різна. Більше того, на цій основі цілком допустиме припущення про те, що місцевим землеробським племенам правобережжя [Середнього Подоння. – Авт.] будів було дано назву "гелони" через місто Гелон і еллінських прибульців гелонів. Такі наші найбільш загальні й попередні міркування стосовно повідомлення Геродота про місто Гелон і так званих протиріч у його тексті" [Ліберов П. Д., 1969, с. 22–23].

Тепер цікаво, яким чином П. Д. Ліберов, як археолог, буде визначати археологічні індикатори "писемного" міста Гелон? Спочатку вчений підвів під свою гіпотезу "теоретичну базу", яка нібито дозволяє це зробити на прикладах з історії стародавньої Греції, де на початковому етапі міста-поліси формувалися із кількох сільських поселень. П. Д. Ліберов вважає, що для ідентифікації міста Гелон "основною нашою задачею є пошу-

ки аналогій утворення поліса... Тому звернемося до розгляду пам'яток цього типу на території Середнього Дону, описаного Геродотом" [Ліберов П. Д., 1969, с. 23].

Зробимо це разом із П. Д. Ліберовим і ми. Село Волошино, про яке вже згадувалося раніше, знаходиться на лівому лісостеповому березі річки Тиха Сосна, за 11 кілометрів від берега, у глибокій улоговині. "Тут протягом останніх шести-семи років, – пише П. Д. Ліберов, – експедиції вдалося зафіксувати шість городищ, вони знаходяться на невеликій відстані одне від одного таким чином, що добре поміщаються на площі, яка відповідає розмірам міста Гелон, наведеним Геродотом" [Ліберов П. Д., 1969, с. 23].

Що з це за пам'ятки? Перші три городища виявлені на відкритій місцевості в 1957–1958 рр., інші три – у лісі в 1964 р. за допомогою місцевого населення. Лише в першому городищі були проведені невеликі розкопки, а на двох наступних – шурфування культурного шару. На решті городищ обмежилися звичайним поверхневим обстеженням.

Городище 1 (збережено нумерацію П. Д. Ліберова) знаходиться на правому боці улоговини, на високому довгому мисі, з двох сторін обмеженому ярами. На заході збоку поля, з півдня та сходу оточене "подвійними" земляними валами і ровами, а з північного схили посилені, очевидно, "подвійними ескарпами". Територія цього городища досягає 16 гектарів, тут доб-

ре насичений культурний шар. У ході розкопок на площі розміром 1200 квадратних метрів виявлено рештки жител наземного та напівземлянкового типів. Серед численних артефактів місцевого виробництва присутні й уламки привізних античних амфор. Саме на підставі останніх П. Д. Ліберов попередньо датував пам'ятку IV ст. до н. е. Але під час розкопок у 1965 р. було виявлено фрагменти вінець ліпленої кераміки, прикрашеної тонким валиком на вінці, що дає підставу, на думку дослідника, визначити дату появи Волошинського городища більш раннім часом, ніж IV ст. до н. е.

Городище 2 знаходиться на лівому боці улоговини, приблизно за 275 метрів від городища 1. У плані воно має кругло-овальну форму й оточене добре "виділений" валом і "частково" ровом. У центрі городища є внутрішній невисокий круглий вал. Загальна площа городища 2 досягає 9 гектарів, а внутрішнього укріплення – 2 гектарів. У п'яти місцях, переважно в центральній частині городища, здійснено шурфування поверхні. "У шурфах, – пише П. Д. Ліберов, – виявлено мізерну кількість уламків ліпленої кераміки і два залізних предмети: серп і бритва" [Ліберов П. Д., 1969, с. 24].

Городище 3 знаходиться за яром, на відстані 500 метрів на північний захід від городища 1. У плані форма городища овальна, вал низький і практично всюди розораний, міс-

цями зник зовсім. Площа городища досягає 6 гектарів. При шурфуванні його поверхні виявлено кілька уламків ліпленої кераміки, такої ж, як і в городищах 1 та 2.

Городища 4 і 5 знаходяться приблизно за 4 кілометри на північний схід від городища 1. Розташовані вони по обидва боки глибокого яру. Площа правобічного городища 4 досягає 4,5 гектара, а лівобічного 5 – 3 гектарів. Обидва городища заросли густим лісом. П. Д. Ліберов вважає, що їх планування, будова валів і ровів, а також проїзди всередину є звичайними для городищ епохи раннього заліза.

Волошинське городище 6 знаходиться за 3–4 кілометри на схід від городищ 4 і 5, на такій же приблизно відстані від городища 1. Воно розташоване на правому схилі древньої балки, поверхня його вкрита густим лісом. Більша частина городища оточена нешироким і неглибоким ровом та низьким і вузьким валом. Площа городища дорівнює приблизно 6 гектарів.

У 1965 р. на Волошинських городищах 4, 5 і 6 було здійснено спеціальне шурфування поверхні. У результаті на городищах 5 і 6 вдалося зібрати невелику кількість керамічних уламків, які доводять, вважає П. Д. Ліберов, синхронність цих пам'яток городищу 1.

Ми навмисне зупинилися на детальній характеристиці Волошинських городищ (на підставі даних П. Д. Ліберова) як "претендентах" на описане Геродотом місто Гелон

Городища-претенденти на Геродотове місто Гелон на правобережжі Дону за версією П. Д. Ліберова.

для того, щоб читач побачив кількість та якість фактичного археологічного матеріалу, який представив П. Д. Ліберов як доказ своєї гіпоте-

зи. Але, виявляється, такий плачевний стан "доказової бази" російського вченого особливо не бентежив. Його "оригінальний" висно-

вок можна вважати класичним прикладом бажання будь-що знайти "свій" Гелон: "Таким чином, біля с. Волошиного є ціла система городищ, які хронологічно відносяться до однієї епохи й розташовані на площі, що не перевищує вказану Геродотом. Поверхневе ознайомлення з цими городищами, а також дослідження їх способом розкопок підводить до наступних висновків. По-перше, найбільше городище (1) являє собою житловий комплекс із добре насиченим культурним шаром і рештками жител. По-друге, городища 2 і 3 за формою повністю відрізняються; за насиченістю культурними рештками їх аж ніяк не можна порівняти з першим городищем. Якщо городище 1 уявляється житловим комплексом, то городище 2 навряд чи було таким. У ньому як у житловому комплексі не було особливої необхідності. Скоріше за все на основі розташування в системі інших городищ, за формою, розмірами і слабою насиченістю культурного шару його можна попередньо трактувати як релігійно-культурне місце. І в цьому випадку воно могло слугувати не тільки для населення, що проживало в межах вказаної системи укріплених поселень, але й усього землеробського населення або значної його частини. Решта чотири городища могли бути використані і як житловий комплекс (городище 5), і в якості загонів для худоби (городища 3, 4, 6). У цілому це дуже цікавий і поки що мало вивчений комплекс ук-

ріплених поселень. Подібне скупчення городищ трапляється нечасто в лісостепових областях Східної Європи" [Ліберов П. Д., 1969, с. 25].

Можна лише позаздрити бурхливій уяві московського археолога, але вона зайва у вирішенні важливих наукових проблем, коли слід опиратися лише на достовірні наукові факти. Цікаво, що деякі сучасні дослідники – звичайно, опоненти Б. А. Шрамка в гелонській проблемі, цілком серйозно довіряють "доказам" П. Д. Ліберова і вважають його гіпотезу альтернативною.

Сам П. Д. Ліберов добре знав про гіпотезу ідентифікації міста Гелон із Більським городищем і це змусило його оприлюднити своє відношення до висунутої В. М. Щербаківським версії. Він це зробив: "Якщо волошинську систему городищ прийняти за місто Гелон, то що ж являє собою Більське городище, в якому В. Щербаківський, а пізніше М. І. Артамонов бачили також місто Гелон Геродота? Де істина?" [Ліберов П. Д., 1969, с. 25].

Російський учений був змушений визнати Більське городище унікальним за своїми масштабами поселенням епохи раннього залізного віку на території Східноєвропейського Лісостепу, що відіграло величезну роль у розвитку осілого землеробсько-скотарського населення. Але загалом характер Більського городища, вважав П. Д. Ліберов у 1965 р., залишається нез'ясованим. Таке твердження

вченого пояснюється тим, що його знання про Більське городище ґрунтувалися лише на матеріалах розкопок В. О. Городцова 1906 р. Навіть вони дають достатньо чітку уяву, і П. Д. Ліберов це визнає, що Більське городище має унікальну систему укріплень, було важливим і, цілком можливо, політичним центром Лісостепу Східної Європи. Але московський учений у питанні ідентифікації міста Гелон із відомими археологічними пам'ятками беззастережно віддав перевагу відкритим ним Волошинським городищам у Середньому Подонні. Хоча певні сумніви в нього все-таки були: "Наші дослідження доводять, що територія розселення будинів знаходиться на Середньому й частково Нижньому Дону з його основними правобережними та лівобережними притоками. Відповідно, і місто Гелон повинне знаходитися на цій території. Тому поки що ми схильні вважати систему Волошинських городищ центром, який, за Геродотом, був містом Гелон. Майбутні дослідження підтвердять або спростують це припущення" [Ліберов П. Д., 1969, с. 26].

Тепер уже точно з'ясувалося, що припущення П. Д. Ліберова стосовно локалізації Гелона зовсім не підтвердилися і ніхто з археологів не пристав до думки московського вченого. Сам П. Д. Ліберов не продовжив дослідження Волошинських городищ, як, до речі, й інші російські археологи. Гіпотеза його виявилася настільки слабо

обґрунтованою, що навіть один із противників "більської" версії ідентифікації Гелона відомий дослідник середньодонських пам'яток скіфського часу, воронезький археолог А. П. Медведєв був змушений прямо заявити: "Навряд чи городища біля с. Волошиного можна отожднювати з містом Гелон" [Медведєв А. П., 1999, с. 140].

Найбільше критики на адресу "середньодонської" гіпотези П. Д. Ліберова висловив, звичайно, Б. А. Шрамко. Він першим переконливо показав незграбність системи доказів московського археолога: "З огляду на те, що на Середньому Дону немає поселення, яке можна було хоча б у якійсь мірі порівняти з містом Гелон, П. Д. Ліберов штучно складає це місто з шести звичайних городищ Волошинської групи. Надуманість цієї побудови цілком очевидна. Автор не має навіть твердих підстав для датування цих поселень часом Геродота. Більшість названих ним городищ не дали добре вираженого культурного шару й чітко датованих знахідок, а на городищі № 4 взагалі не виявлено жодних культурних решток. Тільки городище № 1, на основі амфорного матеріалу, може бути датоване IV ст. до н. е., чому не суперечать також інші знахідки. Розміри більшості городищ Волошинської групи коливаються в межах від 3 до 9 гектарів і тільки одне має площу 16 гектарів. Навіть усі разом вони не справляють враження грандіозного міста Гело-

на, описаного Геродотом. Спроба П. Д. Ліберова скласти місто Гелон із кількох розрізнених городищ не є новою. Хоча він у своїй праці не згадує статтю І. В. Фабриціус, але фактично повторює її концепцію про гелонів – еллінських колоністів, пов'язану зі спробою штучно пов'язати єдине місто Гелон із кількома окремими пам'ятками. Усе разом узяте говорить про те, що точка зору П. Д. Ліберова про місто Гелон не може бути прийнятою в якості гіпотези, через явно слабку аргументацію і надуманість усієї побудови" [*Шрамко Б. А., 1975, с. 121*]. Як було вже сказано вище, ми повністю згодні з харківським дослідником.

~ 4 ~

Зовсім екзотичною в науковому плані видається версія російського скіфолога Л. А. Єльніцького. У своїй монографії "Скіфія Євразійських степів" [*Новосибирск, 1977*] він висунув версію, яку умовно можна назвати "кавказькою". За усталеною в археологічній історіографії традицією автор поєднав розгляд проблеми міста Гелон із локалізацією земель племені будінів на карті Східної Європи. Загалом погляди Л. А. Єльніцького ґрунтуються на переконанні, що схематичність і легендарність Геродотової топографії Скіфії свідчить про досить поверхове знайомство греків із її внутрішніми регіонами. Учений упевнений, що решта ан-

тичних географічних джерел досить переконливо пов'язує розселення племен будінів і гелонів із Кавказом. А догеродотівська іонійська географічна традиція локалізує будінів-удінів ще далі на схід – у Північно-Західному Прикаспії. В епізоді, де Геродот повідомляє про переселення неврів на землю будінів, під будінами слід розуміти водінів, як їх називають пізніші автори, згадуючи їх по сусідству з неврами. Можливе, вважає Л. А. Єльніцький, і ще одне пояснення появи кавказьких будінів поруч із неврами Середнього Придніпров'я – це культурні контакти між населенням цих регіонів. Дані археології чітко вказують, що "елементи матеріальної культури з Кавказу потрапили на Україну разом із прибулими сюди кочовиками-переселенцями" [*Єльніцький Л. А., 1977, с. 132–133*].

Російський скіфолог категорично не погоджується і різко критикує колег, які, на його погляд, не критично сприймають повідомлення Геродота та інших давніх авторів, розміщуючи на півночі Надчорномор'я народи скіфів-орачів, неврів, гелонів, будінів тощо. Він уперто переконує сучасного читача, що Геродот не мав чіткого уявлення про будінів і гелонів, його знання були дуже обмежені. А от у периплі (фактично географічному путівнику античних часів) Псевдо-Скілака (невідомого автора, якого спочатку ототожнювали зі Скілаком) гелони й меланхлени

розміщені на узбережжі Кавказу. За Гекатеєм, меланхлени набули свою назву через одяг – "ті, що носять чорні плащі". "Їх уже не раз, – повідомляє Л. А. Єльніцький, – ототожнювали з кавказькими горцями в чорних бурках" [*Єльніцький Л. А., 1977, с. 119*]. "Племена утіїв (вітіїв), – стверджує дослідник, – це не що інше, як будіни Геродота, що займали велику територію на північних схилах Кавказьких гір між Каспійським та Азовським морями. Незаперечність того факту, що греки познайомилися з іменами будінів і гелонів саме на Кавказі, крім відповідної їх локалізації в авторів периплів, витікає також із того, що будіни вживали в їжу шишки". Як вважає Л. А. Єльніцький, це були шишки саме кавказької рослини піпії [*Єльніцький Л. А., 1977, с. 130*].

Явно "перенапружуючи" стародавні історичні джерела, російський скіфолог висловлює переконання, що згадана Геродотом у розділі IV,123 "Скіфського логосу" зруйнована перським царем Дарієм I фортеця на землі будінів без сумніву є містом Гелон. Це "історично реальний факт", – переконує він [*Єльніцький Л. А., 1977, с. 132*]. Повідомлення "батька історії" про спалене персами на землі будінів місто Гелон "ще раз змушує шукати його", міркує російський дослідник, десь у сфері досягнення дії перських військ під час скіфо-перської війни і скоріше за все саме на Кавказькому

узбережжі Чорного моря, куди перси могли без особливих перешкод проникнути з Кападокії в Малій Азії, як пізніше це робили римські війська. Крім того, знаходження дерев'яного міста Гелон на Кавказі не буде видаватися таким неприродним, – продовжує Л. А. Єльніцький, – у світлі майже сучасних Геродотові описів Ксенофонтом (близько 430 – 355 рр. до н. е.) дерев'яних башт племені моссиніків, яке проживало поблизу гелонів. Подібні дерев'яні споруди культового або побутового призначення можна реконструювати за археологічними рештками, виявленими в Колхиді при розкопках пагорба Наохваму, неподалік Чорноморського узбережжя [*Єльніцький Л. А., 1977, с. 119–120*]. Про деталі цих археологічних решток та їх хронологію російський учений чомусь не повідомляє. Замість цього пропонує читачеві "переконливий" висновок: "Горезвісний Гелон доцільно шукати на Кавказі, у районі Колхиди, де згідно з відповідними описами Геродотом природних умов у далекому минулому відома дерев'яна архітектура (дерев'яні укріплення і житлові будівлі дрілів і моссиніків) і де раніше (не пізніше V ст. до н. е.) нумізмати́ка грецького зразка дозволяє припустити існування спільних поселень греків та еллінізованого місцевого населення" [*Єльніцький Л. А., 1977, с. 130*]. Перепрошуємо у нашого читача, що змушені цитува-

ти думки російського вченого, висловлені, делікатно скажемо, не зовсім бездоганим стилем.

Що стосується спроби деяких учених локалізувати землі будинів і місто Гелон у Лісостеповій зоні Надчорномор'я, то в Л. А. Єльницького є свої заперечення: "Знаходження еллінізованого (за Геродотом) дерев'яного міста десь далеко на півночі здається зовсім неправдоподібним, навіть якщо припустити, що грецькі купці дійсно проникали у глибинні місцевості Скіфії. Більш реалістично припустити, що під час локалізації племен, у тому числі й будинів, Геродот став жертвою картографічного зміщення, спричиненого схематизмом і умовністю стародавньої

картографії" [Ельницький Л. А., 1977, с. 119].

Мабуть Л. А. Єльницький настільки шокував своїм "неординарним" тлумаченням античних писемних джерел, зокрема твору Геродота, що серед радянських скіфологів ніхто не вважав за необхідне навіть критикувати погляди колеги з гелоно-будинської проблеми. Вони здалися настільки штучними, а докази надуманими, що було не варто витрачати на їх критику багато зусиль, їх просто ігнорували. Ми також поділяємо таку позицію і вважаємо, що "кавказьку" версію Л. А. Єльницького локалізації Геродотового міста Гелон немає підстав навіть визнавати науковою гіпотезою.

ПОЛЬОВА АРХЕОЛОГІЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА І БЛИЖНЬОЇ ОКРУГИ

~ 1 ~

У попередніх двох розділах ми розглянули всі версії, які висувалися вченими для ідентифікації описаного Геродотом міста Гелон із конкретною археологічною пам'яткою. Переконані, що успішне вирішення порушеної проблеми залежить насамперед від кількості та різноманітності археологічних джерел скіфського часу на теренах Східної Європи. Наявні сьогодні писемні джерела навряд чи допоможуть у розв'язанні гелонського питання, адже вони надто обмежені й навряд чи ще поповняться, а їх тлумачення часто має суб'єктивний, а іноді й кон'юнктурний характер. Лише та частина закладеної в них інформації, що може трактуватися дослідниками однозначно, є основою археологічної ідентифікації легендарного Гелона.

Отже, щоб аргументовано довести, що конкретна пам'ятка може розглядатися як рештки Геродотового Гелона, треба опиратися на потужну археологічну джерельну базу. Ми вже побачили, що жодна із запропонованих ученими версій археологічної ідентифікації міста Гелон, за винятком "більської", не має достатньо надійної джерельної опори. Крім того, ми помітили цікаву закономірність: чим менше в авторів окремих висунутих версій археологічних доказів, тим винахідливішими на їхню користь стають тлумачення змісту писемних джерел та "узгодження" їх із даними археології. Що стосується "більської" версії, то тут виявляється інша тенденція: чим масштабнішими стають дослідження Більського городища, тим більше з'являється аргументів ототожнювати його з містом Гелон. Помітно також і те, що автори

інших версій ідентифікації Гелона, намагаються якомога менше подавати читачеві інформації про Більське городище та результати його досліджень, бо вона фактично "топить" їх доказову базу. Протиникам "більської" версії явно не подобаються успіхи археологів у вивченні Більського городища, тому вони всіляко намагаються довести, що пам'ятка зовсім не унікальна і нічим особливим посеред інших у Східній Європі не виділяється, хіба що великими розмірами та тривалістю польових досліджень. Періодично серед археологічних пам'яток підшукуються "конкуренти" Більському городищу за розмірами території, щоб мати підстави для "претензій" на місто Гелон. Далі ми спробуємо в загальних рисах показати, наскільки потужний археологічний джерельний фундамент Більського городища і чи є він достатньою опорою для ідентифікації його з Гелоном.

Передусім зазначимо, що земляна фортеця Більського городища привернула увагу допитливих людей уже кілька століть тому. Перші згадки про неї в писемних історичних джерелах відносяться ще до середини XVII ст. В останній чверті XVIII ст. було складено перший краєзнавчий опис Більського городища і курганних некрополів довкола нього. Протягом XIX ст. знання про пам'ятку розширювалися, але перший професійний археолог з'явився в Більську лише в 1895 р. Тоді городище оглянув і

склав перший план голова Імператорської Археологічної комісії в Петербурзі О. О. Бобринський. Перші археологічні розкопки Більського городища та курганів здійснив з ініціативи та за кошти відомого російського археолога Д. Я. Самоквасова археолог із Москви В. О. Городцов. У 1958–1960 рр. розкопки в Більську відновили професор Московського університету Б. М. Граков та доцент Харківського університету Б. А. Шрамко. Із 1965 р. розпочалися систематичні дослідження пам'ятки професором Б. А. Шрамком. Із 1992 р. до них долучилися інші науковці з Києва, Харкова, Полтави. Особливо успішно попрацювала в Більську спільна Українсько-німецька археологічна експедиція. Загалом до справи дослідження Більського городища, його ближньої округи та некрополів долучилися десятки археологів. Результати їх роботи викладені в монографіях, узагальнюючих працях та сотнях наукових статей. На сьогодні археологічних матеріалів накопичено вже стільки, що стала нагальною потреба їх повного введення в науковий обіг, систематизації та більш глибокого вивчення із залученням новітніх наукових методик і засобів. Не буде перебільшенням стверджувати, що сьогодні за тривалістю польових досліджень і їх масштабами з Більським городищем можуть конкурувати зовсім небагато пам'яток світової археології.

Далі ми подаємо лише перелік зробленого кількома поколіннями вітчизняних і зарубіжних учених у ході польових археологічних досліджень Більського городища та його ближньої округи. Для яснішої картини масштабів більської польової археології, покажемо дослідження окремих частин цього унікально-

го археологічного комплексу: Західної фортеці, Східної фортеці, Великої фортеці, поселень ближньої округи та поховальних об'єктів.

~ 2 ~

Західна фортеця Більського городища з'явилася першою серед ін-

ших стародавніх укріплень поблизу Більська – у другій половині VIII ст. до н. е. Вона знаходиться на правому корінному березі річки Суха Грунь. Її оборонні споруди довжиною 3,550 кілометра охоплюють територію 85 гектарів. Городище розташоване на відкритій місцевості, тому воно завжди першим привертало увагу своїми могутніми земляними укріпленнями та значними розмірами.

За останнє століття поверхню внутрішньої території городища обстежували та збирали стародавні артефакти багато археологів,

План Більського городища.

А - Західна фортеця, Б - Східна фортеця, В - Велика фортеця.

*Західна фортеця Більського городища. Попелище № 7. Дослідження жертовника.
Розкопки П. Я. Гавриша.*

*Західна фортеця Більського городища. Попелище № 7. Процес розкопок.
Дослідження П. Я. Гавриша.*

~ 3 ~

зокрема О. О. Бобринський (1895 р.), В. Г. Ляскоронський (1906 р.), В. О. Городцов (1906 р.), М. К. Фукс та О. О. Потапов (1927 р.), М. М. Стан, В. О. Грінченко та О. К. Тахтай (1927 р.), І. І. Ляпушкін (1940 р.), Б. А. Шрамко (1954, 1976, 1982, 1984 рр.), Г. Т. Ковпаненко (1958 р.), Р. Ролле і В. Херц (1994–1995, 2004–2005 рр.), П. Я. Гавриш (1994, 1997–2003, 2006–2007 рр.), І. М. Кулатова (1997 р.).

Також дослідники обстежували оборонні споруди Західної фортеці, склали кілька планів, проводили різні виміри валів і ровів та знімали їхні профілі. Зокрема, цим займалися О. О. Бобринський (1895 р.), В. Г. Ляскоронський (1906 р.), В. О. Городцов (1906 р.), М. К. Фукс (1927 р.), Б. М. Граков (1958–1960 рр.), А. О. Моруженко (1968 р.), О. О. Белько (1998 р.), П. Я. Гавриш (2004–2008 рр.), В. П. Грицюк (2005 р.). Розкопки насипів валів та ровів проводили В. О. Городцов (1906 р.), Б. А. Шрамко (1966, 1985 рр.), П. Я. Гавриш (1985, 2007 рр.).

Багато уваги приділили археологи дослідженню культурних нашарувань скіфського часу на внутрішній території Західної фортеці, насамперед пагорбів зольників-попелищ. Стаціонарні розкопки проводили В. О. Городцов (1906 р.), Б. М. Граков (1958–1960 рр.), А. О. Моруженко (1968 р.), Б. А. Шрамко (1958, 1967–1968 рр.), І. Б. Шрамко та С. А. Задніков (1990–2009 рр.), П. Я. Гавриш (1994, 1997–2003 рр.).

Східна фортеця Більського городища з'явилася приблизно на початку VI ст. до н. е. Вона знаходиться на краю плато правого корінного берега Ворскли. У плані городище має складну конфігурацію. Його внутрішню площу величиною в 72 гектари оперезують вал і рів довжиною 4,250 кілометра. Хоча це городище і сховане в лісових зарослях, але воно завжди перебувало в полі зору археологів. Більша частина території його вільна від лісової рослинності і зручна для огляду стародавніх культурних нашарувань. На поверхні культурного шару збирали артефакти О. К. Тахтай (1927 р.), Б. А. Шрамко (1958–1960, 1985–1986 рр.), П. Я. Гавриш (1984–1986, 1994–1996, 2004–2008 рр.), І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко та С. П. Степанович (1994 р.), Р. Ролле та В. Херц (1994 р.), А. І. Охріменко (1999 р.).

Оборонні споруди Східної фортеці обстежували, вимірювали, знімали профілі й складали плани В. Г. Ляскоронський (1906 р.), В. О. Городцов (1906 р.), Б. А. Шрамко (1959 р.), Р. Ролле та Є. В. Черненко (1994 р.), П. Я. Гавриш (2004–2008 рр.), В. П. Грицюк (2003, 2005 рр.). Б. А. Шрамко у 1965–1966 та 1970–1971 рр. здійснив масштабні розкопки фортечного валу й рову та південного в'їзду до Східної фортеці.

Культурні нашарування на території Східної фортеці досліджував у

1959–1960-х та в 1965–1995 рр. Б. А. Шрамко. У цих розкопках брали участь загони під керівництвом Б. М. Гракова (1960 р.), П. Я. Гавриша (1984–1986 рр.) та інших археологів.

~ 4 ~

Велика фортеця Більського городища, що утворилася близько середини VI ст. до н. е., знаходиться на плато правого корінного берега середньої частини русла Ворскли. Її територія розчленована численними довгими ярами, балками та руслами вже пересохлих малень-

ких річечок-струмків – Більського та Тарапуньки, що відносяться до сточища Сухої Груні (водозбір Псла). Фортеця утворилася в результаті відмежування великої території після об'єднання спільною оборонною лінією двох уже існуючих Західної і Східної фортець, розташованих одна проти одної на відстані 4,250 кілометра. Земляний вал і рів, що пролягає від Західної до Східної фортеці на півночі досягає довжини приблизно 15 кілометрів, а на півні оборонна лінія має довжину приблизно 14,200 кілометра. Отже, довжина фортифікаційних споруд власне Великої фор-

Розкопки валу Великої фортеці Більського городища експедицією Полтавського національного педагогічного університету. Дослідження П. Я. Гавриша. 2006 р.

Вал і рів Великої фортеці Більського городища в урочищі Цегельня біля Озера. На дальньому плані – вали Західної фортеці.

теці Більського городища становить 29,200 кілометра. Якщо врахувати довжину оборонних споруд із внутрішніх боків Західної (1,950 кілометра) та Східної фортець (2,050 кілометра), то весь периметр Великої фортеці досягає 33,200 кілометра. Усередині цієї оборонної лінії знаходиться територія приблизно в 4590 гектарів або в 45,9 квадратних кілометрів. Нагадаємо, що за нашими підрахунками загальна площа Більського городища, оточена приблизно 33-кілометровою оборонною лінією, дорівнює 4780 гектарів або 47,8 квадратних кілометра.

Внутрішня територія Великої фортеці Більського городища в різний час обстежувалася багатьма дослідниками. Тут археологічні розвідки проводили О. О. Бобринський (1895 р.), В. О. Городцов (1906 р.), Б. А. Шрамко (1954,

1964, 1969–1975, 1978, 1984 рр.), Г. Т. Ковпаненко (1958 р.), П. Я. Гавриш (1984–1986, 1997–2007 рр.), Р. Ролле та В. Херц (1992–1996 рр.), І. М. Кулатова (1994–1995 рр.), С. П. Степанович (1994 р.), Д. І. Левченко (1995 р.), С. А. Скорий (1996 р.), О. Б. Супруненко (1999–2000 рр.) та інші вчені. У ході досліджень виявлено кілька десятків селищ і пунктів із культурними нашаруваннями скіфського часу, зібрано численні та різноманітні артефакти, на окремих селищах закладено шурфи в культурному шарі.

Багато уваги під час польових дослідження Великої фортеці приділялося вивченню її оборонних споруд. Їх оглядали, складали описи і плани, робили різні виміри. Знімали профілі В. Г. Ляскоронський (1906 р.), В. О. Городцов (1906 р.), Б. А. Шрамко (1958, 1960, 1964,

1968, 1977 рр.), Р. Ролле та Є. В. Черненко (1994–1997 рр.), П. Я. Гавриш (2000–2008 рр.), В. П. Грицюк (2005 р.). Важливе значення мають археологічні розкопки насипів валів та ровів. Їх здійснили Б. М. Граков (1959–1960 рр.), Б. А. Шрамко (1966, 1974, 1977 рр.), І. Б. Шрамко (1988–1989 рр.), О. Б. Супруненко та І. М. Кулатова (1997 і 2000 рр.), П. Я. Гавриш (2006 р.).

На території Великої фортеці проведено досить масштабні археологічні розкопки деяких селищ скіфської доби. Зокрема, досліджувалися: селище в урочищі Царина (В. О. Городцов, 1906 р.; П. Я. Гавриш, 1996 р.; В. П. Білозор, 1997–2005 рр.; С. А. Скорий, 2003 р.), селище в урочищі Лісовий Кут (С. А. Скорий, 1999–2001, 2004 рр.; В. П. Білозор, 1999 р.; І. М. Кулатова та А. В. Гейко, 2001 р.), селище в урочищі Поле Другої бригади (О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголов, 2008 р.).

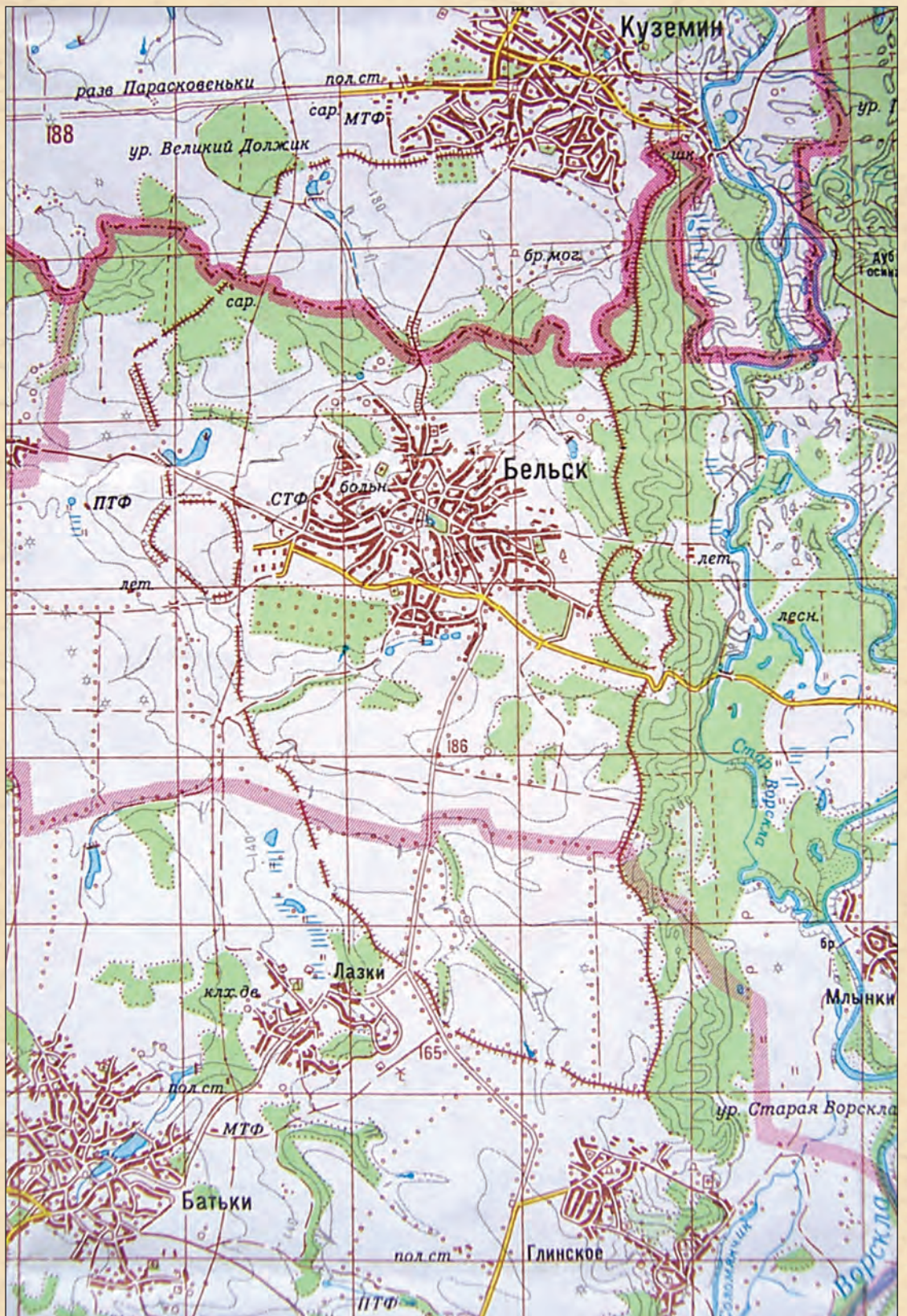
~ 5 ~

Ближня округа Більського городища знаходиться в географічному трикутнику між сучасними великими населеними пунктами: містом Охтиркою Сумської області на півночі, селищем Опішнею Полтавської області на півдні та містом Зіньковом Полтавської області на заході. Природними кордонами цього мікрорегіону є береги річок: на сході – Ворскли, на північному заході – пересихаючої

Груні-Шилівської, на південному заході – пересихаючої Сухої Груні. Останні дві річки зливаються біля с. Шилівки Зіньківського району, а далі несуть свої води до русла Псла. Максимальні розміри мікрорегіону з півночі на південь – приблизно 35 кілометрів, із сходу на захід – приблизно 25 кілометрів, площа досягає близько 600 квадратних кілометрів.

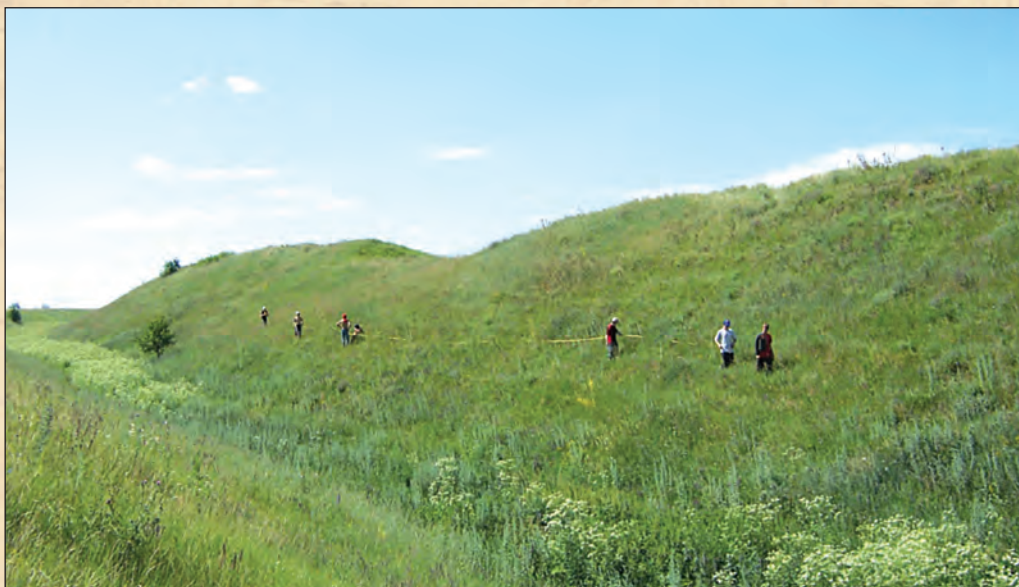
В окрузі Більського городища у скіфську добу функціонувало кілька десятків, а може, й сотня, великих і малих поселень, які були сільською провінцією укріпленого мегапоселення-протоміста, що займало південно-східний кут мікрорегіону. Більське городище і довколишні поселення являють собою єдиний історико-культурний і археологічний поселенський комплекс. До нього належать і численні курганні та безкурганні некрополі, а також окремі кургани.

Археологічні розвідки в окрузі Більського городища з метою виявлення поселення скіфського часу здійснювало багато дослідників. На півночі та північному заході береги Груні-Шилівської в 1986 р. обстежував П. Я. Гавриш. Береги Сухої Груні та прилеглі до неї яри й балки оглядали В. О. Городцов (1906 р.), Б. А. Шрамко (1975 р.), Ю. М. Бойко (1983–1984 рр.), П. Я. Гавриш (1986–1987, 2003–2005 рр.), І. М. Кулатова (1994–1995 рр.), С. П. Степанович (1994 р.), А. Л. Щербань (2003 р.), В. В. Шерстюк (2003 р.). У південній частині

Масштаб: м 1000 500 0 1 2 3 4 5 6 км

Топографічна карта Більського городища та околиць.

Обстеження й вимірювання валів Більського городища експедицією Полтавського національного педагогічного університету, 2008 р.

Східна ділянка валу Західної фортеці Більського городища.

округи Більського городища, в районі села Глинська, археологічні розвідки здійснювали К. М. Мироненко (1997–1998 рр.), А. В. Гейко,

О. В. Коваленко, С. В. Сапегін, В. І. Троцька (2001–2002 рр.). Береги Ворскли обстежували І. І. Ляпушкін (1940 р.), Г. Т. Ковпаненко

(1953 р.), І. М. Кулатова (1994–1995 рр.), І. М. Гавриленко та О. М. Ткаченко (1994 р.), О. М. Ткаченко (1995 р.), А. В. Гейко (1997 р.).

На окремих поселеннях скіфського часу в окрузі Більського городища було проведено стаціонарні археологічні розкопки. Зокрема, досліджувалися поселення: біля с. Довжика (В. О. Городцов, 1906 р.; П. Я. Гавриш, 1995 р.), в урочищі Геюсів Яр поблизу с. Куземина (П. Я. Гавриш, 1996 р.), поблизу с. Саранчівки (П. Я. Гавриш, 1987 р.), в урочищі Холодівщина поблизу Саранчівки (І. М. Кулатова, А. В. Гейко та О. Б. Супруненко, 2001 р.), в урочищах Саранчове Поле (В. О. Городцов, 1906 р.) та Осняги (Б. А. Шрамко, 1975 р.), на лівому березі Сухої Груні, в урочищі Гуренівщина-Спаське поблизу с. Глинська (І. М. Кулатова, А. В. Гейко, К. М. Мироненко й Т. М. Золотницька, 1998–1999 рр.).

~ 6 ~

Стародавні поховання людей, які у скіфську добу мешкали в Більському городищі та довколишніх поселеннях, для археологів є важливим джерелом вивчення їх повсякденного життя та духовного світу. Поховальні пам'ятки виявлені дослідниками як на території городища, так і в його окрузі. Найбільш примітними з них є земляні насипи – кургани, але їх нині лишилося зовсім мало, порівняно з тим, що було три-чотири століття тому. У скіф-

ську добу їх налічувалося кілька тисяч. В окремих місцях кургани розміщені компактними групами з кількох десятків насипів. Їх виділяють на місцевості як окремі некрополі, назва їх походить від урочища, де вони знаходяться. Археологи поки що дослідили лише півтори сотні стародавніх поховань, але й це вже становить дуже важливу частину джерельної бази для вивчення Більського городища.

На території Більського городища поховання скіфського часу виявлені навіть у культурному шарі, наприклад, у Східній фортеці (Б. А. Шрамко в 1983 та 1989 рр.). У межах Великої фортеці знаходиться кілька некрополів скіфської доби, які досліджували Б. А. Шрамко (1981 р.), С. А. Скорий (1994 р.), О. Б. Супруненко та І. М. Кулатова (1994–1995 рр.). Кургани в одному з найбільших некрополів округи Більського городища, що знаходиться в урочищі Скоробір, досліджували В. О. Городцов (1906 р.), Б. А. Шрамко (1965 і 1972 рр.), П. Я. Гавриш (2003 і 2005 рр.). Розкопки курганів некрополя в урочищі Осняги на лівому березі Сухої Груні здійснили В. О. Городцов (1906 р.) та Б. А. Шрамко (1975 та 1979 рр.). Дослідження на некрополях в урочищах Марченки та Саранчове Поле проводили І. М. Кулатова та О. Б. Супруненко (1995 р.), С. В. Махортих (2003–2006 рр.), В. О. Городцов (1906 р.). Поховання скіфського часу в некрополі поблизу колишнього хутора Блажки (околиці

*Розкопки кургану в урочищі Скоробір.
Дослідження П. Я. Гавриша. 2003 р.*

*Розкопки поховання під курганом у некрополі Скоробір.
Дослідження П. Я. Гавриша. 2006 р.*

ця сучасного с. Ступки) досліджував у 1906 р. В. О. Городцов. Наймасштабніші розкопки поховань скіфського часу проведено на некрополі в урочищі Перещепина поблизу Західної фортеці. Тут працювали Б. А. Шрамко та А. В. Щегленко в 1980 р., С. А. Скорий у 1993 р., В. П. Білозор у 1995 р., С. В. Махортих у 1996–2002 рр., О. Б. Супруненко та І. М. Кулатова у 2000–2002 та 2006 рр. Окремі кургани в невеликих некрополях на території округи Більського городища досліджували О. О. Бобринський (1895 р.), В. О. Городцов (1906 р.), О. Б. Супруненко та І. М. Кулатова (1999 р.).

Таким чином, нині в розпорядженні вчених є широка археологічна джерельна основа, яка дозволяє вирішувати важливі наукові проблеми у вивченні не лише самого Більського городища та його округи, але й усього лісостепового регіону Східної Європи. До актуальних проблем скіфознавства відноситься археологічна ідентифікація описаного Геродотом міста Гелон. Звідси особливого значення набуває питання: чи достатньо на сьогодні археологічних джерел для ототожнення Більського городища з містом Гелон. Ми стверджуємо: "Так!" Але читач тепер має можливість зробити самостійний висновок.

Розділ одинадцятий

НАЙВАЖЛИВІШІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОКАЗИ ДЛЯ ОТОТОЖНЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА З МІСТОМ ГЕЛОН

~ 1 ~

Перш ніж приступити до представлення доказів на користь ідентифікації міста Гелон із Більським городищем на Ворсклі, звернемо увагу читача на наукову важливість вирішення гелонської проблеми загалом. Уже було сказано, що на сьогодні однією з головних, але, на жаль, ще не невіршеною проблемою скіфознавства, є етногеографія Геродотової Скіфії. Труднощі в її вирішенні зумовлені як станом писемної джерельної бази, що дійшла до нас від античних часів, так і різними методичними підходами, які застосовують сучасні дослідники. Ключовою перешкодою виявилися певні розбіжності між писемними й археологічними джерелами, що виникли в ході вирішення проблеми локалізації на карті Південно-Східної Європи народів, про які

повідомив Геродот на сторінках "Скіфського логосу".

Одним із ланцюжків, який може допомогти в майбутньому досягти значного прогресу у вирішенні проблеми етногеографії Скіфії, є переконлива локалізація міста Гелон на землі народу будинів та ідентифікація його з конкретною археологічною пам'яткою. Цю проблему більшість дослідників намагається вирішити за традиційною схемою: по-перше, зіставивши писемні та археологічні джерела, визначити межі будинських земель; по-друге, знайти підходяще для ототожнення з містом Гелон поселення скіфської доби на визначеній будинській території; по-третє, виявити якнайбільше збігів у повідомленні Геродота про місто Гелон та його мешканців з археологічною реальністю поселення – "кандидата на Гелон".

Але можливий також інший підхід до вирішення порушеної

**Світильник-“вазочка”,
мисочка та солянка.
Кераміка, лакування,
лискування.**

Більське городище. Північне
Причорномор'я. Афіни.
Перша половина - середина
V ст. до н. е.

Кургани № 1 і 2
Перецепинського некрополя
поблизу с. Більська
Котелевського району
Полтавської області.
Розкопки І. М. Кулатової
2001 та 2002 рр.
Фонди ЦОДПА.

**Перстень-печатка. Нашивні бляшки.
Золото.** Іонія. Північне Причорномор'я.
Друга чверть - середина V ст. до н. е.

Кургани № 1 і 2 Перецепинського некрополя
поблизу с. Більська Котелевського району
Полтавської області.
Розкопки І. М. Кулатової 2001 р.
Полтавський краєзнавчий музей.

**Арибали “фінські”.
Поліхромове скло.**

Східне Середземномор'я.
Друга чверть - середина
V ст. до н. е.

Курган № 2 Перецепинського
некрополя поблизу с. Більська
Котелевського району
Полтавської області.
Розкопки І. М. Кулатової 2001 р.
Фонди ЦОДПА.

проблеми, який першим запропонував ще в 1979 р. Б. О. Рібаков і його підтримала частина дослідників. Суть цього підходу полягає в тому, що спочатку треба переконливо ідентифікувати місто Гелон із конкретним стародавнім поселенням, а потім, орієнтуючись на нього, локалізувати землі будівнів і землі їхніх близьких та далеких сусідів. Цей підхід не є бездоганним, але він, як нам здається, є перспективнішим у вирішенні проблеми етногеографії Скіфії.

Тепер ми перейдемо до наших доказів на користь ототожнення Більського городища з містом Гелон. Вони являють собою певну систему, яка передбачає обов'язково брати до уваги всі докази в комплексі. Це означає, що коли із системи випадає хоча б один із доказів, то решта доказів втрачають свою цінність. Також ми принципово переконані, що не може бути повного збігу інформації, яка міститься в писемному джерелі, зокрема "Історії" Геродота, з даними археології, отриманими в результаті дослідження укріпленого поселення часів Геродота, наприклад, Більського городища. Для досягнення успіху в ідентифікації міста Гелона достатньо комплексно врахувати ключові археологічні докази.

Ми обрали п'ять найголовніших доказів, яких, на наш погляд, достатньо для ототожнення Більського городища з Геродотовим містом Гелон. Вони базуються на синтезі даних писемних і археоло-

гічних джерел, за умови провідної ролі останніх. Далі пропонуємо детально розглянути наші докази кожен окремо.

~ 2 ~

Перший доказ полягає у з'ясуванні синхронності існування міста Гелон і Більського городища. Це означає, що ми хочемо доказати, що Велике Більське городище існувало і процвітало в один і той же час, що й описане Геродотом у середині V ст. до н. е. місто Гелон. Проаналізуємо їх хронологію по черзі.

У Геродота немає прямої вказівки на час існування міста Гелон. Як відомо, "батько історії" у своєму творі взагалі не наводить конкретних дат. Інколи він звертається до відносної хронології, тобто повідомляє, що та чи інша подія трапилася раніше чи пізніше іншої відомої події. Найчастіше грецький історик викладає хронологічну послідовність описаних ним подій, указуючи в окремих випадках, скільки часу минуло між окремими подіями.

Наше визначення хронології міста Гелон може опиратися лише на закони логіки. Перший логічний висновок такий: якщо Геродот дізнався про місто Гелон особисто від інформатора-очевидця під час відвідання Північного Причорномор'я в середині V ст. до н. е., то в цей час це місто якраз процвітало і підтримувало торгові контакти з античними колоніями. Можливо,

інформатор Геродота особисто й не був у Гелоні, а почув про нього від співвітчизників-купців, які могли там бувати в минулому. Але відтоді могло минути не більше двох-трьох десятиліть. Для нас це вже не суттєво. Головний логічний висновок полягає у твердженні, що нижній хронологічний рубіж міста Гелон опускається до середини V ст. до н. е. Можна його визначити і в ширшому діапазоні – перша половина V ст. до н. е. Чи існувало місто Гелон після цього часу, опираючись на писемні джерела, ми однозначно сказати не можемо, але на разі це не має принципового значення.

Верхня хронологічна межа існування Гелона нам теж не відома. Можемо лише припустити що в час скифо-перської війни в кінці VI ст. до н. е. місто Гелон, як й інші дерев'яні фортеці на землі будинів [Геродот, IV, 123], уже існувало.

Таким чином, нам вдалося з'ясувати більш-менш окреслені хронологічні рамки, коли місто Гелон існувало і про нього знали в античних колоніях Причорномор'я: друга половина VI ст. до н. е. – перша половина V ст. до н. е. Звичайно, таке велике місто, як Гелон, могло мати значно довшу історію, ніж одне століття, але писемні джерела визначити її не допоможуть.

Більське городище виникло не відразу в тому вигляді, який ми зараз спостерігаємо. Дослідники вважають, що раніше з'явилися Західна та Східна фортеці, а потім уже їх об'єднала Велика фортеця,

яку й ототожнюють із містом Гелон. Отже, основна наша задача – з'ясувати час появи фортифікаційних укріплень Великого Більського городища. У цьому нам допоможуть матеріали польових археологічних розкопок укріплень цього грандіозного за розмірами поселення. Вони проводилися в різні часи кількома дослідниками.

Перші розкопки оборонних споруд Великої фортеці Більського городища здійснив у 1959–1960 рр. Б. М. Граков у тому місці, де її вал із півдня примикає до Західної фортеці (урочище Маяк). Фактично це була зачистка оголеної поверхні насипу валу, що утворилася в результаті підрізання його бульдозером під час реконструкції польової дороги. У результаті дослідження виявлено чотири етапи в історії зведення земляного насипу валу. Артефакти, які можна датувати приблизно VI ст. до н. е. знайдено у третьому будівельному періоді. Зокрема, це керамічне кружало (пряслице) та уламок вінця горщика, прикрашеного наліпченим валиком і наскрізними проколами вздовж верхнього краю.

У 1966 р. Б. А. Шрамко провів дослідження земляного валу Великої фортеці, де він із півдня підходить до Східної фортеці – біля дороги з Більська на Котельву. У стратиграфії насипу валу дослідник виділив три будівельні періоди, але датовані артефакти виявити не вдалося.

У 1974 та 1977 рр. Б. А. Шрамком було зроблено вертикальні за-

чистки зруйнованої ділянки валу в південно-східному кутку Великої фортеці, де тоді діяв кар'єр колишнього цегельного заводу в селі Куземіні. Тут також зафіксовано три будівельних періоди в історії спорудження насипу, але датовані артефакти відсутні.

Поперечний перетин валу та зовнішнього рову Великої фортеці траншеєю шириною в 1 метр неподалік приєднання їх із півночі до Східної фортеці в 1988–1989 рр. здійснила І. Б. Шрамко. Тут дослідниця виділила чотири будівельних періоди, але датовані матеріали знову не трапилися.

Розкопки валу й рову Великої фортеці в урочищі Перецепина траншеєю шириною в 2 метри провели в 1997 та в 2000 рр. О. Б. Супруненко та І. М. Кулатова. У стратиграфії насипу валу та в заповненні рову археологам вдалося простежити три чіткі періоди будівництва фортифікаційних споруд. Вони датують їх відповідно VI, V та, можливо, IV ст. до н. е.

Вертикальну зачистку на двох ділянках зруйнованого насипу валу Великої фортеці неподалік села Куземина здійснив у 2006 р. П. Я. Гавриш. Першу зачистку було зроблено за 1 кілометр на південний захід від села в урочищі Куземинські Ставки. У стратиграфії дослідженої ділянки валу виділяються три будівельні періоди. В одному з них зафіксовано чіткі сліди спаленої дерев'яної стіни. У ґрунті, яким досипали вал із внутрішнього боку, виявлено кіль-

ка фрагментів ліпленої кераміки та античних амфор. Вірогідно, вони потрапили сюди з культурних відкладень на території селища скіфської доби, яке знаходилося поруч на правому похилому березі яру. Знайдені артефакти відносяться до третього етапу будівництва валу і датуються приблизно IV ст. до н. е. Другу зачистку було зроблено в урочищі Сад поруч із південно-західною околицею села Куземина та старого громадського саду. Тут також простежуються три будівельні періоди зі слідами дерев'яної захисної конструкції, але датовані матеріали, на жаль, відсутні.

Отже, у нашому розпорядженні є матеріали близько десяти польових досліджень оборонних споруд Великої фортеці Більського городища, які для нас важливі насамперед у трьох аспектах. По-перше, достовірно доказано, що фортифікаційне будівництво відбувалося не менше, ніж у три етапи, і це потрібно враховувати при визначенні хронології фортеці. По-друге, земляний насип валу доповнювався дерев'яною конструкцією, яка зовні мала вигляд стіни. По-третє, виявлені в ході розкопок артефакти доводять, що перший етап будівництва оборонної лінії Великої фортеці відбувався в VI ст. до н. е., а в V ст. до н. е. земляний вал із дерев'яною стіною вже могли мати вражаючі розміри.

Час спорудження Великої фортеці Більського городища добре узгоджується з історико-культурною

ситуацією, що склалася в VI ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї. Сучасні дослідження археологів-скіфознавців переконують, що причорноморські степи з середини VI ст. до н. е. стали активно освоювати численні орди кочових скіфів, які після загарбницьких походів у Передній Азії направили свої войовничі устремління на схід, де можна було пожитися в античних колоніях Нижнього Подніпров'я та Побужжя. До того ж у скіфів-кочівників тоді назріла гостра необхідність розширити свій життєвий простір для нових пасовищ. Поступово вони наближались до осілого землеробського населення Лісостепу. Реакція останніх не забарилася. Знаючи войовничий і грабіжницький норів нових сусідів, землероби почали укріплювати свої поселення, зводячи навколо них оборонні споруди у вигляді земляних валів із ровами та дерев'яними стінами. Це був досить надійний захист від степових вершників, за умови достатньої кількості захисників на фортечних стінах. Одним із способів посилити захист осілого населення в окремих регіонах було укрупнення вже існуючих фортець за рахунок мешканців довколишніх невеликих поселень. Саме за таких обставин населення в середній течії Ворскли, зокрема Західного Більського городища та його округи, почало зводити нові укріплення. Спочатку було обнесено фортифікаційними спорудами поселен-

ня на високому березі Ворскли, так з'явилося Східне городище. Але, очевидно, це не задовольнило потреби в захисті великої кількості населення регіону, тому майже відразу розпочалося будівництво нової, набагато більшої за площею фортеці. Спільними зусиллями вдалося обнести оборонною лінією територію майже в 46 квадратних кілометрів, якою протікали невеликі річечки з численними струмками в ярах і балках, що поповнювали внутрішнє озеро, воно, до речі, збереглося й донині. У Великій фортеці можна було поселитися і тривалий час утримувати численну домашню худобу, один з основних об'єктів грабіжницьких зазіхань скіфів. Дослідження в окрузі Більського городища свідчать, що під кінець VI ст. до н. е. більшість поселень тут опустіли, а їх мешканці, очевидно, переселилися за фортечні стіни Більського городища. Там під надійним захистом можна було займатися ремеслами, домашнім виробництвом, аграрним господарством. Це явище підтверджується і появою в VI–V ст. до н. е. на території Великої фортеці кількох десятків нових невеликих селищ.

Таким чином, ми маємо всі підстави зробити висновок, що хронологія міста Гелон і Великого Більського городища збігається з часом, коли грецький історик Геродот дізнався й записав повідомлення про незвичайно величезне укріплене поселення на землі народу будінів.

**Намісто.
Золото, склопаста, скло.**

Північне Причорномор'я.
Середземномор'я.

Друга чверть - середина V ст. до н. е.

*Кургани № 1 і 2
Перецепинського некрополя поблизу с. Більська
Котелевського району Полтавської області.
Розкопки І. М. Кулатової 2001 р.
Фонди ЦОДПА.
Полтавський краєзнавчий музей.*

**Антична амфора, горщик, намисто.
Кераміка, склопаста, скло.**

Греція, острів Фосос. Більське городище.
Кінець VI-V ст. до н. е.

*Кургани № 2 і 3 Перецепинського некрополя
поблизу с. Більська Котелевського району
Полтавської області.
Розкопки І. М. Кулатової 2002 р.
Фонди ЦОДПА.*

**Античний розписний лекіф.
Кінець V - початок IV ст. до н. е.**

*Курган № 3 Перецепинського некрополя.
Розкопки Б. А. Шрамка 1980 р.*

~ 3 ~

Другий доказ повинен допомогти нам з'ясувати, чи відповідає місце розташування Більського городища географічним умовам, які описав Геродот, розповідаючи про будинів і місто Гелон.

Детально проаналізувавши повідомлення Геродота про країну будинів та місто Гелон у "Скіфському логосі", ми прийшли до висновку, що будинські землі не мали постійних кордонів. Із часом вони змінювалися, розширялися й охоплювали величезні території. Зіставляючи писемні джерела з даними археології, багато вчених вважають, що саме населення скіфської доби Лівобережного Придніпровського Лісостепу можна вважати будинами. В епоху пізньої бронзи та на ранньому етапі скіфської доби лівобережні землероби-будини проживали в межах басейнів Середньої та Верхньої Ворскли, Середнього Прип'яччя й Посулля, на Сіверському Дінці. Переселенці з правого берега Дніпра, імовірно, неври-праслов'яни, потіснили частину будинів у басейн Сейму. З появою скіфів у степах Причорномор'я ще одна частина будинів у кінці VI ст. до н. е. змушена була переселитися на північ – на території в Середньому Подонні. У країні будинів були великі лісові масиви і значні відкриті простори, придатні для заняття землеробством і скотарством. Вивчення географічних умов, у яких проживали буди-

ни й гелони, дає підстави вважати, що місцем їх розселення була саме Лісостепова зона Південно-Східної Європи.

Сукупність усіх повідомлень "батька історії" підказує, що причорноморські греки мали кілька торгових шляхів, якими добиралися в глиб материка до тубільного населення. Вони проходили через зону Лісостепу в північно-східному напрямку до Приуралля. На одному з таких шляхів знаходилося місто Гелон, де неодноразово бували греки. Простягався цей торговий шлях і вгору по течії Південного Бугу в Середнє Придніпров'я, де після переправи через Дніпро повертав на північ і далі на північний схід.

Більське городище знаходиться на території Лівобережного Лісостепу неподалік кордону зі Степовою зоною Причорномор'я. Поблизу цієї місцевості проходили давні торгові шляхи середньовіччя, наприклад знаменитий Муравський шлях. Історики вважають, що середньовічні торгові шляхи на території України прокладалися по трасах більш давніх шляхів, можливо, з античних часів. Ці шляхи обирали з урахуванням зручних для просування торгових караванів природних умов, тобто відсутністю значних перешкод, наприклад, широких і заболочених заплавлів річок, непрохідних лісів тощо. Пунктами, які маркували напрямки торгового шляху в степу були високі кургани, а в Лісостеповій і

Лісовій зонах – русла річок із поселеннями на їх берегах – центри транзитної торгівлі.

Більське городище практично за всіма ознаками "вписується" в дані писемних джерел про місце розташування міста Гелон. Звичайно, за останні дві тисячі років довкілля Лісостепу внаслідок антропогенного впливу зазнало суттєвих змін, але основні риси його географічного середовища усе ж збереглися. На картах України XVII–XVIII ст. позначено великі лісові масиви, які широкими смугами охоплювали русла більшості річок Лівобережної України. Протягом останніх трьох століть у Лісостепу площі орних земель значно розширилися, а велика частина лісів зникла, особливо в період бурхливого розвитку селітрового та поташного виробництва. Усе ж довкола Більського городища ще збереглися рештки давніх лісових хащ. Аналізи ґрунтів на його території та в окрузі також підтверджують, що в минулому тут були великі лісові масиви.

В оповіданні про місто Гелон Геродот [IV, 109] повідомляє про озеро, в якому водяться бобри й видри. Цікаво, що на території Великого Більського городища, неподалік Західної фортеці, збереглася стародавня водойма, зовні схожа на звичайний ставок. Але місцеві мешканці кілька останніх століть називають цю водойму "Озеро". Очевидно, для цього були якісь підстави. Можливо, в давнину сьогоднішній ставок був справді схо-

жим на природне озеро, в яке вливалася невеличка річка. Що ж до бобрів і видр, то вони донедавна в місцевій фауні були звичайними об'єктами полювання. В. О. Городцов повідомляє, що в мешканців Більська на початку XX ст. збереглася пам'ять про велику кількість бобрів, що водилися в купинах річки Суха Грунь. Зустрічаються вони в околицях Більська й донині. Не будемо стверджувати, що саме Більське озеро, бобрів і видр його округи описав Геродот, але наведений факт свідчить на користь тотожності географічної ситуації Більського городища й міста Гелон у лісовій місцевості на землі будинів.

~ 4 ~

Третій доказ є одним із найважливіших, можна сказати, ключовим, в ототожненні Більського городища з містом Гелон. Якщо він буде достатньо переконливим, то решта доказів автоматично стають другорядними.

Стосовно даних про розміри та планіграфію міста Гелон, які витікають із повідомлення Геродота, то вони далеко не однозначно тлумачаться сучасними вченими. Відповідно, це породжує проблеми з ідентифікацією Гелона з конкретним укріпленим поселенням скіфської доби, у тому числі й Більським городищем. Тому основні наші зусилля будуть направлені на те, щоб з'ясувати можливі варіанти розмірів та планування міста Гелон, а також показати, що вони

у великій мірі відповідають масштабом Більського городища.

Хоча на перший погляд Геродот досить усебічно описав місто Гелон і навіть повідомив його розміри, виявляється, що для сучасних дослідників цієї інформації недостатньо. "Батько історії" вказав, на жаль, лише один конкретний факт – довжина однієї зі стін міста Гелон дорівнює 30 стадіїв [IV, 108]. Нам залишається лише гадати: які стадії мав на увазі грецький історик, скільки було стін у міста, яке воно мало планування на місцевості? Дослідники гелонської проблеми дають різні відповіді на поставлені питання. Усе ж можна спробувати прийти до найбільш прийняттого рішення, розглянувши всі можливі варіанти.

Найперше, спробуємо з'ясувати, в яких античних стадіях указав Геродот довжину гелонської стіни. Якщо взяти до уваги всі існуючі в античній Греції стадії, які застосовували як одиниці виміру відстаней на місцевості, то при перерахунку їх на сучасну метричну систему виявляється, що 30 стадіїв можуть дорівнювати відстані від 5,3 до 6,3 кілометра. Зокрема, в аттичних стадіях (ними користувалися в Афінах) це була відстань 5,328 кілометра, в іонійських стадіях (ними користувалися на батьківщині Геродота – Галікарнасі) – 6,3 кілометра. Якому з указаних варіантів віддати перевагу? Ми схилиємося до того, що, оскільки твір Геродота насамперед був

призначений для афінського "споживача", в описі міста Гелон вжито саме аттичні стадії.

Стосовно наших здогадок, яке планування й розміри могло мати місто Гелон, то тут навести переконливі докази дуже важко. Більшість сучасних дослідників, беручи до уваги схильність Геродота географічні території (наприклад, Скіфію) та міста (наприклад, Вавилону) порівнювати з формою геометричних фігур, вважають, що місто Гелон мало квадратне планування. Зауважимо, що це лише припущення, яке не має жодних конкретних доказів.

Спробуємо визначити площу міста Гелон. Якщо довжину стіни Гелона Геродот подав у аттичних стадіях, то його площа при різній планіграфії (від трикутника до багатокутника) може дорівнювати від 12,5 до понад 30 квадратних кілометрів. Якщо виміри міської стіни здійснювалися в іонійських стадіях, то площа Гелона займала б від 16,5 до понад 40 квадратних кілометрів.

Зроблені розрахунки не так важливі для з'ясування точних цифр, як для того, щоб показати приблизні параметри довжини фортечної стіни і його площі. При будь-яких варіантах масштаби міста Гелон були дійсно винятково грандіозними і не дивно, що вони вражали греків у часи Геродота. Отже, таким повинен бути і його археологічний аналог.

Отже, в укріпленого поселення V ст. до н. е. у Східній Європі, яке

претендує на ототожнення з містом Гелон, хоча б одна частина фортечної стіни повинна мати довжину в межах 5,3 – 6,3 кілометра. Площа внутрішньої території має дорівнювати не менше 16 – 17 квадратних кілометрів, а максимально – понад 40 квадратних кілометрів. Точне визначення планування міста суттєвої ролі в нашому доказі не відіграє. Відомо, що планування укріплених поселень раннього залізного віку в Східній Європі було далеким від точних контурів геометричних фігур, а найбільше залежало від конкретних топографічних умов місцевості, зокрема її рельєфу. Отже, планіграфія міста Гелон, скоріше за все, була не стандартно геометричною, а довільно складної конфігурації.

Більське городище як претендент на місто Гелон має дійсно вражаючі розміри. За довжиною фортифікаційних споруд і внутрішньою площею йому не було рівних серед поселень у Європі раннього залізного віку. За нашими підрахунками, в Більському городищі оборонна лінія довжиною в 33 кілометри оточує територію в 47,8 кілометра.

Зіставляючи розміри міста Гелон із розмірами Більського городища, розпочнемо в останньому пошуки чітко виділеної частини фортечної стіни, яка б мала довжину в 30 аттичних стадіїв, тобто 5,3 кілометра. Виявляється, що складна конфігурація зовнішньої оборонної лінії Більського городи-

ща дозволяє виділити кілька таких ділянок. Б. А. Шрамко вже запропонував одну з таких ділянок – на півночі Великого Більського городища, від північно-східного його кутка до повороту оборонної лінії на південний захід. На переконання вченого, саме тут є сприятливі умови для вимірів на місцевості, тому інформатор Геродота – невідомий грецький купець – міг зробити виміри в районі сучасного села Куземина. Цей відтинок оборонної стіни, – наголошує Б. А. Шрамко, – якраз дорівнює 30 стадіям. Насправді, довжина вказаної дослідником ділянки валу Великої фортеці дорівнює 4,6 кілометра, що в перерахунку на аттичні стадії відповідає 26 стадіям. Величина досить близька, але все ж дещо не точна.

Розглянемо інші варіанти. Якщо грецький купець-інформатор Геродота побував у Західній фортеці Більського городища – одному з двох центрів найбільш активної торгово-економічної діяльності місцевого населення, то цілком міг виміряти й повідомити допитливому співвітчизнику довжину тамтешньої кільцевої фортечної стіни. Вона дорівнює 3,550 кілометра, або приблизно 20 аттичних стадіїв. Якщо допустити подібну ситуацію зі Східною фортецею, то тут оборонна лінія тягнеться на 4,250 кілометра, або на 24 аттичних стадії. Отже, ці варіанти нас мало влаштовують.

На нашу думку, для порівняння з однією частиною фортечної стіни міста Гелон найбільш підходять

дві ділянки оборонної лінії Великого Більського городища, що тягнеться вздовж корінного берега Ворскли. Тут від укріплень Східної фортеці на північ і на південь відходять вали й рови, які в давнину вінчала дерев'яна стіна. Не важко уявити, яке вона справляла враження на глядача, який плыв плесом Ворскли або знаходився біля підніжжя 80–90-метрової гори. Як свідчать численні артефакти, Східна фортеця у V ст. до н. е. була одним із центрів міжнародної торгівлі, і допустити факт перебування тут грецького купця з Причорномор'я не видається зовсім неймовірним. Гість мав можливість без особливих зусиль і досить точно виміряти довжину частини фортечної стіни, плывучи по Ворсклі до торгового центру чи то з півдня, чи то з півночі. Топографічні умови розташування Східної фортеці вказують на зручні місця для пристані. До речі, підгірну місцевість напроти Східної фортеці мешканці села Більська в XIX і першій половині XX ст. називали "Пристань".

Довжина фортифікаційної лінії Більського городища від Східної фортеці до північно-східного кутка Великої фортеці поблизу Куземина та від Східної фортеці до південно-східного кутка Великої фортеці поблизу Глинська практично однакова. Вона дорівнює 5,6 кілометра, або 31,5 аттичного стадія. Але вали й рови тягнуться тут не по прямій лінії, а пролягають приблизно паралельно зі звивис-

тою береговою лінією. Якщо спостерігати за горішньою фортечною стіною, рухаючись руслом Ворскли, то вона буде видаватися дещо коротшою, тобто приблизно 30 стадіїв. Отже, ми маємо фактично повний збіг довжини однієї стіни міста Гелон із довжиною двох окремих ділянок оборонної лінії Великого Більського городища.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що розміри міста Гелон, указані Геродотом, майже повністю збігаються з реальними масштабами Більського городища. Очевидно, буде зайвим переконувати читача, що тут не слід очікувати повної тотожності. Головне, що унікальні за довжиною оборонних споруд і відповідно за площею місто Гелон і Більське городище дуже близькі між собою.

~ 5 ~

Мета *четвертого доказу* полягає в порівнянні фортифікації, житлової та культової архітектури міста Гелон і Більського городища та з'ясуванні спільних рис між ними.

Місто Гелон, згідно з повідомленням Геродота, було збудоване з дерева, зокрема фортечна стіна, житла, храми і святилища. Це закономірно, адже місто розташоване в лісистій країні і дерево там було основним будівельним матеріалом.

Більське городище також знаходиться в зоні давніх приворсклянських лісів, про що вже говорилося. Цікавою в цьому плані є

карта України французького картографа середини XVII ст. Боплана. Там чітко показано, що Більськ оточують великі лісові хащі. Але матеріали про будівельні традиції стародавнього населення Більського городища ми черпаємо з даних археологічних досліджень. На сьогодні вже виявлено сотні різних споруд, при будівництві яких основним будівельним матеріалом було дерево. Це побутові, господарчі, культові та інші споруди. У багатьох випадках вони зводились виключно з дерева. Тому не дивно, що зовнішній вигляд архітектури Більського городища справляв враження суцільної дерев'яної забудови.

Що стосується фортифікаційного будівництва в Більському городищі, то археологічні розкопки переконливо доводять, що й тут дерево було одним з основних будівельних матеріалів. Вершину земляного насипу оборонного валу вінчала дерев'яна загорода, найімовірніше, у вигляді високого дерев'яного частоколу. Кожен етап фортифікаційного будівництва відмічений посиленням обороноздатності фортечної стіни за рахунок збільшення насипу валу і зведення на його вершині дерев'яних конструкцій, у тім числі й башт. З'ясовано, що після третього будівельного періоду, який датується в межах V ст. до н. е., оборонна стіна Великої, Західної та Східної фортець Більського городища, могла височіти над горизонтом на 7–10 метрів. Уже з невеликої відстані ця дере-

во-земляна споруда видавалася більше дерев'яною, ніж земляною. Такою її міг бачити і грецький купець – інформатор Геродота.

В епоху раннього залізного віку в Східній Європі дерев'яним укріпленням на вершині земляного валу надавали особливого значення. Основною бойовою ударною силою постійних ворогів осілих землеробів-кочовиків була кіннота. Навіть поступаючись чисельністю у відкритому бою, вона здобувала перевагу за рахунок раптового і стрімкого натиску, маневреності та бойового вишколу. Для такого війська під час наступу земляний вал та рів були суттєвою, але не нездоланною перешкодою. Інша справа, коли на шляху стояла кількадесятиметрова стіна з товстих колод, за якою ховалися захисники фортеці й звідти різними способами вражали ворога. До того ж, великі масштаби й розміри оборонної стіни відігравали велику психологічну роль – додавали впевненості захисникам і підривали бойовий дух нападників. Ось чому мешканці городищ Лісостепу Східної Європи не шкодували ні зусиль, ні дерева, щоб звести якнайбільшу стіну. Саме така грандіозна дерев'яна фортеця була в Більському городищі. Навіть приблизна реконструкція фортеці свідчить про її "войовничий" зовнішній вигляд. Вона справляла незабутнє враження на мирного купця та належне – на ворога.

Отже, у нас є всі підстави стверджувати, що зовнішній вигляд

**Античні речі, виявлені на території
Західної фортеці Більського городища.**
Дослідження П. Я. Гавриша.

оборонної лінії та архітектури Більського городища був аналогічний тому враженню, яке отримав грецький купець, відвідавши місто Гелон, і потім передав його у своїй розповіді Геродоту.

~ 6 ~

П'ятий доказ також можна вважати ключовим в ототожненні Більського городища з містом Гелон. Він має відповісти на питання: чи могли причорноморські греки, а від них, звісно, і Геродот, знати про існування Більського городища-Гелона? Згадаємо твердження "батька історії", що мешканці міста гелони – "це первісно елліни, що виселилися з емпоріїв і оселилися з будінами" [IV, 108]. Таким чином, нам необхідно виявити сліди присутності еллінів у Більському городищі або контактів місцевих мешканців із ними, щоб наш доказ набув переконливості.

Як показали польові археологічні дослідження, культурні нашарування в окремих місцях Більського городища буквально нашпиговані артефактами грецького походження. Також це стосується могил, у яких були поховані гелонці. У багатьох похованнях, не зважаючи на їх тотальні пограбування мародерами, збереглися різний античний посуд, амфори, прикраси. Серед античних артефактів трапляються вироби, які високо цінувалися навіть у самій Греції, а також у її колоніях Пів-

нічного Причорномор'я. Це – прикраси з дорогих металів, перстні, монети, чорнолаковий столовий посуд, скляні й керамічні флакони для парфумів тощо.

Численність античних знахідок у Більському городищі навіть дала підставу окремим дослідникам висловити припущення, що в скіфську добу тут існувала грецька "діаспора". Але на сьогодні це лише припущення, яке ще не має вагомих доказів. Археологам уже вдалося виявити місця, які гіпотетично можна було б розглядати як сліди життя греків у Більському городищі. Зокрема, відомі ділянки культурних нашарувань, наприклад, на зольнику-попелищі № 9 в урочищі Царина, де кількість фрагментів античного посуду, в першу чергу амфор, майже така ж, як місцевого ліпленого посуду. Усе ж цього явно недостатньо для констатації факту проживання еллінів у Більському городищі.

Судячи з наявних на сьогодні археологічних матеріалів, контакти мешканців Більського городища з античним світом Північного Причорномор'я були досить тісними. Вони розпочалися в кінці VII – на початку VI ст. до н. е. А вже постійними, на думку дослідників, стали у другій половині VI ст. до н. е. Під кінець указанного століття античний тарний посуд (амфори) стає звичайним явищем у матеріальній культурі населення Більського городища. Античні вироби у великій кількості й широ-

кому асортименті стали поступати в Більське городище з початку V ст. до н. е. Свого апогею імпорт античних виробів до городища досягає в період від середини V – до середини IV ст. до н. е.

Таким чином, у часи Геродота, тобто на середину V ст. до н. е., контакти населення Більського городища з античним світом Північного Причорномор'я, у тім числі з містом Ольвія, перебували в стані найвищого піднесення. Очевидно, численний і різноманітний імпорт поступав у басейн Середньої Ворскли завдяки прокладеному сюди торговому шляху, яким користувалися купці з грецьких колоній Північно-Західного Причорномор'я. Більське городище, як потужний центр розвитку ремесла й аграрного виробництва, могло бути дуже привабливим торговим

партнером для греків. Економічна вигода спонукала еллінів доволі часто відвідувати поселення на Ворсклі. Мабуть, саме одним з ольвійських торговців, які там побували, виявився співрозмовник мандрівника Геродота, що цікавився всім незвичайним у варварському світі. Так з'явилося оповідання про загадкове варварське місто Гелон, записане основоположником сучасної історичної науки Геродотом Галікарнасом. Завдячуючи цьому авторові, ми маємо, хоча й коротку, але яскраву й насичену сторінку прадавньої історії нашої країни. Кілька поколінь археологів нелегкою працею відкрили й досліджували видатну пам'ятку стародавньої Європи – Більське городище, яке тепер має всі підстави бути ототожненим із легендарним загубленим містом Гелон.

ЛІТЕРАТУРА

Абаев В. И. Некоторые аспекты состояния скифской проблемы // Народы Азии и Африки. – Москва, 1980. – № 5. – С. 129–130.

Авдиев В. И. Египетская традиция в труде Геродота // Вестник древней истории. – Москва, 1977. – № 1. – С. 184–188.

Азбунов М. В. Материалы по античной географии Причерноморья // Вестник древней истории. – Москва, 1984. – № 4. – С. 124–141.

Азбунов М. В. Античная лоция Черного моря. – Москва: Наука, 1987.

Аландский П. И. История Греции. – Киев – Санкт-Петербург, 1899.

Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии. – Санкт-Петербург: Издание Государственного Эрмитажа, 2003.

Андреев Ю. В. Апология язычества или О религиозности древних греков // Вестник древней истории. – Москва, 1998. – № 1. – С. 125–134.

Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. – Санкт-Петербург: Алетей, 1999.

Арский Ф. Перикл. – Москва: Молодая гвардия, 1971.

Артамонов М. И. Венеды, невры и будины в славянском этногенезе // Вестник Ленинградского университета. – Ленинград, 1946. – № 2. – С. 70–86.

Артамонов М. И. Вопросы истории скифов в советской науке // Вестник древней истории. – Москва, 1947. – № 3. – С. 68–82.

Артамонов М. И. Гелоны, агафирсы и сигины // Проблемы отечественной и всеобщей истории: Сборник статей. – Ленинград: Издательство Ленинградского государственного университета, 1973. – Вып. 2. – С. 3–17.

Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1974.

Артамонов М. И. Происхождение славян. – Ленинград: Издательство АН СССР, 1950.

Артамонов М. И. Скифское царство // Советская археология. – Москва, 1972. – № 3. – С. 56–67.

Артамонов М. И. Этнический состав населения Скифии // Доклады VI научной конференции Института археологии. – Киев: Издательство АН УССР, 1953. – С. 169–196.

Артамонов М. И. Этногеография Скифии // Ученые записки Ленинградского университета. Серия: Исторические науки. – Ленинград, 1949. – Вып. 13. – С. 129–171.

Артог Ф. Первые историки Греции: историчность и история // Вестник древней истории. – Москва, 1990. – № 1. – С. 177–187.

Баумгартен Фр., Поланд Фр., Вагнер Рих. Эллинская культура // Общая история европейской культуры. – Санкт-Петербург: Издание Брокгауз-Ефрон, 1908. – Т. I. – С. 277–585.

Бейкер Дж. История географических открытий и исследований. – Москва, 1950.

Белозерова И. В. Музейная деятельность В. А. Городцова // Труды Государственного исторического музея. – Москва, 1988. – Вып. 68: Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии. – С. 14–26.

Белько О. О. Розміри та кількісна характеристика оборонних споруд Західного укріплення Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – Число 1–2. – Додаток. – С. II–III.

Бессонова С. С., Гаврилюк Н. А., Білозор В. П., Русяева М. В. Скіфський період // Історія української культури: У 5 т. – Київ: Наукова думка, 2001. – Т. 1. Історія культури давнього населення України. – С. 285–351.

Билецкий А. О. Геродот про скіфів і Скіфію // Археологія. – Київ, 1991. – № 1. – С. 148–151.

Блаватская Т. Б. Известия Геродота о будинном граде Гелоне и его обитателях // Советская археология. – Москва, 1986. – № 4. – С. 22–33.

Блаватский В. Д. О северной окраине Скифии Геродота // Древности Восточной Европы. – Москва: Наука, 1969. – С. 29–32.

Блаватский В. Д. О стратегии и тактике скифов // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва, 1950. – Вып. XXXIV. – С. 19–29.

Блаватский В. Д., Кошеленко А. Г., Кругликова И. Т. Полис и миграция греков // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. – Тбилиси, 1979. – С. 7–29.

Бобринский А. А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях села Гнилица, и на границе губерний Полтавской и Харьковской // Отчеты Археологической комиссии за 1895 г. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 125–128.

Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии: С картою губернии и планом г. Полтавы. – Полтава, 1877.

Бойко Ю. Н. Исследования в бассейне Ворсклы // Археологические открытия 1984 года. – Москва: Наука, 1986. – С. 215–216.

Бойко Ю. Н. Исследования в бассейне р. Ворсклы // Археологические открытия 1983 года. – Москва: Наука, 1985. – С. 261–262.

Бойко Ю. Н. Меридиально ориентированные погребения Приднепровской лесостепи скифского времени // Древности 1997–1998: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1999. – С. 59–78.

Бойко Ю. Н. Социальный состав населения бассейна р. Ворсклы в скифское время (VII–III вв. до н. э.): Автореф. дис. канд. ист. наук. – Москва, 1986.

Бойко Ю. Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени) // Древности 1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 29–42.

Бойко Ю. Н., Берестнев С. И. Погребения VII–IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). – Харьков: РА-Каравелла, 2001.

Болтенко М. Ф. Herodoteana // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Москва, 1960. – С. 33–55.

Боннар Андре. Греческая цивилизация. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1994. – Т. 1.

Борухович В. Г. Геродот Галикарнасец или Геродот Фуриец? (К вопросу об авторской редакции введения в "Историю" Геродота) // Вестник древней истории. – Москва, 1974. – № 1 – С. 127–132.

Борухович В. Г. Научное и литературное наследие труда Геродота // Геродот. История в девяти книгах. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 457–499.

Ботвинник М. Н., Рабинович М. Б., Стратановский Г. А. Жизнеописания знаменитых греков и римлян. – Москва: Просвещение, 1987.

Браун Ф. А. Разыскания в области готославянских отношений. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. I.

Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье в VI–II вв. до н. э. – Москва: Наука, 1963.

Брашинский И. Б. Понтийская экспедиция Перикла // Вестник древней истории. – Москва, 1958. – № 3. – С. 110–121.

Бузескул В. Введение в историю Греции: Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. – Петроград, 1915.

Бузескул В. П. История афинской демократии. – Санкт-Петербург, 1909.

Бузескул В. П. Перикл. Личность, деятельность, значение. – Ленинград, 1923.

Буйнов Ю. В., Шрамко Б. А. Исследования Харьковского университета // Археологические открытия 1986 года. – Москва: Наука, 1988. – С. 257–259.

Бунятян К. П., Мурзин В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. – Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 1998.

Василенко Г. К. Велика Скіфія. – Київ: Видавництво товариства "Знання", 1991.

Вегнер В. Эллада: Очерки и картины Древней Греции. – Санкт-Петербург., 1900.

Великая Скифия. – Киев–Запорожье, 2002.

Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. – Грозный: Чечено-ингушское книжное издательство, 1972.

Виппер Р. История Греции в классическую эпоху IX – IV до Р. Х. – Москва, 1916.

Виппер Р. Ю. История древнего мира. – Москва: Республика, 1993.

Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. Розвідка в Середньому Поворсклі // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 3-є. – С. 92–95.

Гавриш П. Першоджерела оповідання Геродота про місто Гелон у Скіфії // Слов'янський збірник. – Полтава, 2006. – Вип. 5. – С. 9–16.

Гавриш П. А. Керамическая посуда с поселения скифского времени у с. Саранчевка // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989. – С. 49–52.

Гавриш П. А. Археологические исследования в междуречье Псла и Ворсклы в ходе работы над "Сводом памятников истории и культуры" // Первая Всесоюзная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов и сообщений. – Киев, 1987. – С. 284.

Гавриш П. А. Некоторые вопросы ранней истории населения среднего течения Псла в скифское время // Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов Международной научной конференции. – Мелитополь, 1992. – С. 24–25.

Гавриш П. А. Новые поселения скифского времени на Полтавщине // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1988. – С. 27–28.

Гавриш П. А. Новые поселения скифского времени на Сумщине // Тезисы докладов и сообщений Первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции. – Сумы, 1990. – С. 19–20.

Гавриш П. А. Основа экономического расцвета города Гелона в V–IV вв. до н. э. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.): Материалы III Международной конференции. – Тirasполь, 2002. – С. 237–240.

Гавриш П. А. Проблема происхождения племен раннего железного века лесостепного Днепро-Донецкого Левобережья в работах М. Я. Рудинского // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1987. – С. 25–26.

Гавриш П. А. Разведки в бассейне р. Грунь-Ташань // Археологические открытия 1986 года. – Москва: Наука, 1988. – С. 267–268.

Гавриш П. Я. 20 років польових археологічних досліджень на історичному факультеті ПДПУ // Історична пам'ять. – Полтава, 2004. – № 1. – С. 174–183.

Гавриш П. Я. Деякі дані з історичної топоніміки та народні перекази про Більське городище // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1997. – Число 1–2. – С. 74–78.

Гавриш П. Я. До питання про утворення Великого Більського городища // Проблеми скифо-сарматської археології Северного Причерномор'я. – Запорожжя, 1999. – С. 67–69.

Гавриш П. Я. Дослідження пам'яток скифського часу Полтавщини в дорадян-

ський період // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1992. – Вип. 2. – С. 50–54.

Гавриш П. Я. Дофортечний період в історії Більського городища // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2004. – Т. XI. – С. 66–69.

Гавриш П. Я. Завершення досліджень на поелищі № 7 у Західній фортеці Більського городища // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Київ–Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 91–94.

Гавриш П. Я. Зброярне виробництво у Більському городищі (місті Гелоні) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали II Луганської міжнародної історико-археологічної конференції. – Київ: Шлях, 2005. – С. 119–122.

Гавриш П. Я. Історія дослідження курганного могильника в урочищі Скоробір поблизу Більського городища // Історична пам'ять. – Полтава, 2006. – № 1. – С. 152–159.

Гавриш П. Я. Колонізація праслов'янами середнього межиріччя Псла і Ворскли у ранньому залізному віці // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002–2003. – Число 2–1. – С. 76–80.

Гавриш П. Я. Куземинське укріплення в Більському городищі // Археологія. – Київ, 2003. – № 4. – С. 116–123.

Гавриш П. Я. Нові археологічні знахідки в Західній фортеці Більського городища // Полтавський археологічний збірник – 1999. – Полтава, 1999. – С. 100–105.

Гавриш П. Я. Основні підсумки дослідження поелища № 7 у Більському городищі // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2006. – Число 1. – С. 11–20.

Гавриш П. Я. Пам'яткоохоронні роботи в Більському городищі // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. – Київ, 2009. – С. 62–66.

Гавриш П. Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). – Полтава: Археологія, 2000.

Гавриш П. Я. Початок накопичення знань про Більське городище у XVIII – першій половині XIX століття // Історична пам'ять. – Полтава, 2008. – № 2. – С. 152–159.

Гавриш П. Я. Продовження розкопок зольника № 7 в Західній фортеці Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – Число 1. – С. 72–73.

Гавриш П. Я. Розкопки зольника № 7 в Західній фортеці Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – Число 2 (6). – С. 20–21.

Гавриш П. Я. Розкопки на Більському Західному городищі // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 3. – С. 72–78.

Гавриш Петро. Вадим Щербаківський і проблема ідентифікації міста Гелона // Слов'янський археологічний збірник. – Полтава, 2005. – Вип. 4. – С. 39–51.

Гавриш Петро. Могили воїнів-вершників у курганній групі Скоробір поблизу Більського городища (міста Гелона) // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музезнавство, охорона пам'яток. – Полтава, 2008. – Вип. IV. – Книга 1. – С. 185–202.

Гавриш Петро. Першоджерела оповідання Геродота про місто Гелон у Скіфії // Слов'янський археологічний збірник. – Полтава, 2006. – Вип. 5. – С. 9–16.

Гавриш Петро. Праслов'яни на теренах Полтавщини // Слов'янський археологічний збірник. – Полтава, 2004. – Вип. 3. – С. 8–13.

Гавриш Петро. Ще один горщик із міста Гелона // Український керамологічний журнал. – Опішне, 2003. – № 1. – С. 119–120.

Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры. – Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1955. – Т. 1. – С. 23–147.

Ганіна О. Д. Античні бронзи з Піщаного. – Київ: Мистецтво, 1970.

Гаспаров М. Л. Введение // Кузнецова Т. И., Миллер Т. А. Античная эпическая историография. Геродот. Тит Ливий. – Москва, 1984. – С. 3–5.

Гаспаров М. Л. Занимательная Греция: рассказы о древнегреческой культуре. – Москва: Новое литературное обозрение, 1998.

Гаспаров М. Л. Неполнота и симетрия в "Истории" Геродота // Вестник древней истории. – Москва, 1989. – № 2. – С. 117–122.

Гейко А. В. Археологічні розкопки на селищі скіфського часу біля села Глинське у Поворсклі // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – Число 2(6). – С. 24–26.

Гейко А. В. Дещо про кераміку Глинського селища // Український керамологічний журнал. – Опішне, 2002. – № 2. – С. 133–135.

Гейко А. В. Дослідження на селищі скіфського часу біля с. Глинське // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 131–134.

Гейко А. В. З історії вивчення поселень скіфського часу на Полтавщині // Полтавський археологічний збірник – 1999. – Полтава, 1999. – С. 252–274.

Гейко А. В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – Число 1. – С. 3 на обкл.

Гейко А. В. Орнаментований горщик з Глинського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – Число 1–2. – С. 126.

Гейко А. В. Роботи в басейні р. Ворскли // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – Київ, 1998. – С. 73–74.

Гейко А. В., Коваленко О. В., Сапегін С. В., Троцька В. І. Археологічні дослідження в Зінківському р-ні Полтавської обл. // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – Київ, 2003. – С. 15–17.

Гейко Анатолій. Підсумки археологічних досліджень пам'яток скіфського часу в південній околиці Більського городища // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава, 2008. – Вип. IV. Книга 1. – С. 230–238.

Геродот із Галіканасу. Скіфія: Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – Київ: Фірма "Довіра", 1992.

Геродот. Истории: Перевод В. В. Латышева // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1947. – № 2. – С. 249–287.

Геродот. История в девяти книгах: Перевод и примечания Г. А. Стратановского. – Ленинград: Наука, 1972.

Геродот. История: В 9 книгах: Перевод Ф. Г. Мищенко. – Москва, 1885. – Т. 1.

Геродот. История. Кн. I и кн. IV: Перевод И. Мартынова в переработке М. Гаспарова // История Греции. Геродот. Фукидид. Ксенофонт. – Москва: Наука, 1976. – С. 27–165.

Геродот. Історії в дев'яти книгах: Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. – Київ: Наукова думка, 1993.

Герои Греции в войне и мире. История Греции в биографиях Г. В. Штоля: Перевод с нем. – Москва: Скорина, 1992.

Гиндин Л. А. Членение скифских племен по данным лингво-филологического анализа (Геродот, кн. IV) // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья: Лингвистика, история, археология. – Москва: Наука, 1984. – С. 36–42.

Гиро П. Частная и общественная жизнь греков: Перевод с франц. Н. И. Лихаревой. – Петроград, 1915.

Гомперц Т. Греческие мыслители: Перевод с греческ. – Санкт-Петербург, 1911. – Т. I.

Горбаненко С. А. Зернотерка з округи Більського городища скіфського часу // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – Число 1. – С. 78–80.

Горбенко О. С. Краніологічне дослідження та географічна реконструкція за черепом жінки з поховання скіфського часу Більського курганного некрополя "Б" // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002–2003. – Число 2–1. – С. 214–218.

Грив В. І., Супруненко О. Б. Археолог Олександр Тахтаї. – Полтава, 1991.

Граков Б. Н. Основные культуры скифского времени в Причерноморье и в лесостепной зоне // Доклады VI научной конференции Института археологии. – Киев: Издательство АН УССР, 1953. – С. 155–168.

Граков Б. Н. Скифы. – Москва: Издательство Московского государственного университета, 1971.

Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время // Вопросы

скифо-сарматської археології. – Москва: Издательство АН СССР, 1954. – С. 39–93.

Грант А. Дж. Греція в век Перикла. – Москва, 1905.

Грант М. Классическая Греция: Перевод с англ. – Москва: Терра – Книжный клуб, 1998.

Грантовский Э. А. Проблемы изучения общественного строя скифов // Вестник древней истории. – Москва, 1980. – № 4. – С. 128–155.

Грацианская Л. И. "География" Страбона: Проблемы источниковедения // Древнейшие государства на территории СССР. – Москва, 1988. – С. 6–175.

Гречко Д. С. К вопросу о племенах первой пол. I тыс. до н. э. Днепровского лесостепного Левобережья в "Истории" Геродота // Археология та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – Одеса: Друк, 2002. – Т. 3. – С. 108–110.

Гриневиц К. Э. О достоверности сведений Геродота об Ольвии // Вестник древней истории. – Москва, 1964. – № 1. – С. 105–110.

Гриневиц К. Э. Четвертая книга Геродота и следы личного знакомства историка с Ольвией // Записки Харьковского университета. – Харьков, 1915. – № 4. – С. 1–15.

Грицюк В., Ефимова І. Про наслідки воєнно-історичної польової поїздки до Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2006. – Число 1(19). – С. 85–88.

Грицюк В. М. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища // Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2003 г. – Киев, 2004. – С. 86–97.

Грицюк В. Н., Ефимова И. А. Новое в изучении оборонительных сооружений Бельского городища // Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2005 г. – Киев, 2006. – С. 123–142.

Грінченко В. зі старої культури // Знання. – Київ, 1925. – С. 17.

Гуляев В. И. Дискуссионные проблемы скифологии (По материалам археологии Подонья) // Вестник древней истории. – Москва, 2002. – № 1. – С. 143–153.

Гуляев В. И. Ещё раз к вопросу об этнокультурной ситуации в Среднем Подонье в скифское время (V–IV вв до н. э.) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Труды Донской (Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН. 1993–2000 гг. – Москва, 2004. – С. 7–24.

Гуляев В. И. Этнокультурные процессы в лесостепном Подонье в скифскую эпоху (V – IV вв. до н. э.) // Ранній залізний вік Європі: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна. – Київ, 2007. – С. 60–62.

Давня історія України: В трьох томах. – Київ, 1997. – Т. 1: Первісне суспільство.

Давня історія України: В трьох томах. – Київ, 1998. – Т. 2: Скифо-антична доба.

Давня історія України: У двох книгах. – Київ: Либідь, 1994. – Книга 1.

Дандамаев М. А. Имперская идеология и частная жизнь в Ахеменидской державе // Вестник древней истории. – Москва, 1998. – № 1. – С. 48–56.

Дандамаев М. А. Рец.: Э. А. Грантовский. Иран и иранцы до Ахеменидов. – Москва, 1998 // Вестник древней истории. – Москва, 1999. – № 4. – С. 197–199.

Дандамаева М. М. Ассирия и Вавилония в мифологии греков // Вестник древней истории. – Москва, 1997. – № 3. – С. 11–23.

Дандамаева М. М. Легенда о трех ассирийских владыках (Ранняя греческая традиция о Нине, Семирамиде и Сарданапале) // Вестник древней истории. – Москва, 1995. – № 4. – С. 14–34.

Дионисий Александрийский [Перизгет]. Описание населенной земли: Вступительная статья, перевод комментарии Е. В. Илюшечкиной // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1948. – № 1. – С. 236–241.

Дионисий Александрийский [Перизгет]. Описание ойкумены // Вступительная статья, перевод с древнегреческого и комментарии Е. В. Илюшечкиной: Вестник древней истории. – Москва, 2005. – № 4. – С. 214–234.

Дитмар А. Б. География в античное время (очерки развития физико-географических идей). – Москва: Мысль, 1980.

Дитмар А. Б. От Скифии до Элефантины: Жизнь и путешествия Геродота. –

Москва: Издательство географической литературы, 1961.

Дитмар А. Б. Рубежи ойкумены. Эволюция представлений античных ученых об обитаемой земле и природной широтной зональности. – Москва: Мысль, 1953.

Доватур А. И. Повествовательный и научный стиль в труде Геродота. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1957.

Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в "Истории" Геродота: Тексты, перевод, комментарии. – Москва: Наука, 1982.

Доманский Я. В., Фролов Э. Д. Ольвия во взаимоотношениях с внешним миром в VI–I вв. до н. э. (вопросы периодизации) // Археология. – Київ, 1997. – № 4. – С. 123–127.

Домбровський О. Геродот і його твір // Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – Київ: Фірма "Довіра", 1992. – С. 9–28.

Другий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології. Звіт про діяльність. 1995 рік. – Полтава: ВЦ "Археологія", 1996.

Дьячан Ф. Н. Геродот и его Музы: Историко-литературное исследование. – Варшава, 1877. – Часть I.

Евстафий. Комментарии к "Землеописанию" Дионисия [Периэгета] // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1948. – №1. – С. 241–256.

Ельницкий Л. А. Знания древних о северных странах. – Москва: Географиз, 1961.

Ельницкий Л. А. Некоторые проблемы истории скифской культуры (О книге Б. Н. Гракова "Скіфи", Київ, 1947) // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1948. – № 2. – С. 95–101.

Ельницкий Л. А. Скифия евразийских степей: Историко-археологический очерк. – Новосибирск: Наука, 1977.

Етнічна історія давньої України. – Київ, 2000.

Ефимова С. Г. Соотношение лесостепных и степных групп Европейской Скифии по данным краниологии // Скифы и сарматы в VI–III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология. – Москва, 2000. – С. 39–44.

Жебелев С. А. Древняя Греция. – Петербург: Наука и школа, 1920. – Часть I: Эллинизм.

Жебелев С. А. Источники для изучения истории античной культуры Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры. – Ленинград: Издательство АН СССР, 1955. – Т. 1. – С. 5–22.

Жебелев С. А. Скифский рассказ Геродота // Жебелев С. А. Северное Причерноморье: Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1953. – С. 308–347.

Журавлев О. П. Osteологические материалы из зольников в урочище Царина скифского городища у с. Бельск // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. – Киев, 2004. – С. 81–85.

Журавльов О. П. Osteологічні матеріали з поселення скіфського часу в урочищі Холодівщина поблизу Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2003. – Число 2. – С. 119–123.

Забелин И. Е. История русской жизни с древнейших времен. – Москва, 1908. – Часть I.

Загребельный П. Киев как проявление духовности // Курьер ЮНЕСКО. – 1982. – Май. – С. 5.

Задніков С. А., Шрамко І. Б. Розкопки зольника 13 на Західному укріпленні Більського городища // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. – Київ, 2009. – С. 8–10.

Зайцев А. И. Культурный переворот в Древней Греции VIII–V вв. до н. э. – Ленинград: Издательство Ленинградского государственного университета, 1985.

Золотницький Б. І. Первісний вигляд курганів Більського курганного некрополя "Б" // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 172–178.

Зубарев В. Г. Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции. – Москва: Языки славянской культуры, 2005.

Зубарев В. Г. Характер искажений и общая картина северопричерноморского региона в "Географическом руководстве" Клавдия Птолемея // Российская археология. – Москва, 1995. – № 3. – С. 47–59.

Зув В. Ю. Академик М. И. Ростовцев и Геродот (анализ критики литературного источника) // Скифия и Боспор. Археологические материалы к Конференции памяти академика М. И. Ростовцева. – Новочеркасск, 1989. – С. 23–26.

Зув В. Ю. Творческий путь М. И. Ростовцева (К созданию "Исследования по истории Скифии и Боспорского царства" // Вестник древней истории. – Москва, 1991. – № 1. – С. 166–176.

Иванчик А. И. Античная традиция о фараоне Сесострисе и его войне со скифами // Вестник древней истории. – Москва, 1999. – № 4. – С. 4–36.

Иванчик А. И. Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII–VII вв. до н. э. в античной традиции. Фольклор, литература и история. – Москва–Берлин: Палеограф, 2005.

Иванчик А. И. О датировке поэмы "Аримаспея" Аристея Проконесского // Вестник древней истории. – Москва, 1989. – № 2. – С. 29–49.

Иванчик А. И. Фрагмент скифского эпоса: "Колоксаев конь" в "Парфении" Алкмана // Вестник древней истории. – Москва, 2004. – № 2. – С. 81–88.

Иегер Оскар. История Греции / Перевод с нем. – Санкт-Петербург, 1877. – Часть I.

Ильинская В. А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном // Скифы и сарматы. – Киев: Наукова думка, 1977. – С. 73–95.

Ильинская В. А. О скифах-пахарях и будинах Геродота // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва, 1951. – Вып. 40. – С. 28–33.

Ильинская В. А. По поводу так называемой "зольничной культуры" // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва, 1950. – Вып. XXXIV. – С. 142–146.

Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья). – Киев: Наукова думка, 1968.

Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII – IV вв. до н. э. – Киев: Наукова думка, 1983.

Илющечкина Е. В. Народы Северного Причерноморья и Кавказа в античности (По сведениям Дионисия Перизгета) // Вестник древней истории. – Москва, 2008. – № 2. – С. 118–141.

Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 1996 г. – Киев, 1997.

Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 1997 г. – Киев, 1998.

Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 1998 г. – Киев, 1999.

Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 1999 г. – Киев, 2000.

Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2000 г. – Киев, 2001.

Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2001 г. – Киев, 2002.

Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2002 г. – Киев, 2003.

Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2003 г. – Киев, 2004.

Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2004 г. – Киев, 2005.

Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2005 г. – Киев, 2006.

Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2006 г. – Киев, 2007.

История греческой литературы. – Москва: Издательство АН СССР, 1955. – Т. II.

Іллінська В. А. Андрофаги, меланхлени, будини або скіфи? // Археологія. – Київ, 1970. – Т. 23. – С. 23–39.

Іллінська В. А. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів // Археологія. – Київ, 1973. – № 12. – С. 13–26.

Лілінська В. А. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури Посульсько-Донецького лісостепу // Археологія. – Київ, 1966. – Т. XX. – С. 58–92.

Каллистов Д. П. Античная литературная традиция о Северном Причерноморье // Исторические записки. – Москва. – 1945. – № 16. – С. 182–197.

Каллистов Д. П. Северное Причерноморье в античную эпоху. – Москва: Просвещение, 1952.

Каллистов Д. П. Північне Причорномор'я в античну епоху. – Київ: Радянська школа, 1953.

Карпюк С. Г. Дело о назначении ординарного профессора греческой словесности Московского университета // Вестник древней истории. – Москва, 1993. – № 1. – С. 175–181.

Каталог коллекций В. А. Городцова // Труды Государственного исторического музея. – Москва, 1988. – Вып. 68: Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии. – С. 33–62.

Кеесиди Ф. Х. От мифа к логосу. – Киев, 1972.

Клавдий Птолемей. Географическое руководство // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1948. – № 2. – С. 231–257.

Клавдий Элиан. О животных // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1948. – № 2. – С. 223–226.

Клингер В. Сказочные мотивы в "Истории" Геродота. – Киев, 1903.

Ковалюх Н. Н., Скрипкин В. В. Особенности абсолютного радиоуглеродного датирования отдельных комплексов Бельского городища // Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 1999 г. – Киев, 2000. – С. 53–60.

Ковпаненко Г. Т. Бронзовый меч с Бельского городища // Советская археология. – Москва, 1973. – № 4. – С. 248–249.

Ковпаненко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскла // Археологія. – Київ, 1961. – Т. XIII. – С. 62–79.

Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – Київ: Наукова думка, 1967.

Козак А. Д. Некоторые итоги антропологического исследования материалов из рас-

копок 2001 года // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. – Киев, 2002. – С. 69–84.

Козак А. Д. Предварительные результаты антропологического исследования костного материала из раскопок на Бельском городище и его округе в 2005 году // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. – Киев, 2006. – С. 82–91.

Козак А. Д. Предварительный антропологический анализ погребений, обнаруженных в 2003 году в урочище Царина и в кургане № 1 курганной группы "Пятое поле" // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. – Киев, 2004. – С. 67–80.

Козак А. Д. Результаты антропологических исследований на Бельском городище в 2002 г. // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. – Киев, 2003. – С. 72–85.

Козак Александра. Некоторые результаты антропологического исследования костных останков из раскопок совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции (1998–2000 гг.) // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. – Киев, 2001. – С. 55–71.

Козак О., Шульц М. Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 77–100.

Колобкова К. М. Древний город Афины и его памятники. – Ленинград, 1961.

Колобкова К. М. К вопросу о возникновении афинского государства // Вестник древней истории. – Москва, 1968. – № 4. – С. 41–55.

Колобкова К. М., Озерецкая Е. Л. Как жили древние греки. – Ленинград, 1959.

Колосовская Ю. К. К вопросу об агафисах // Этногенез народов балкан и Северного Причерноморья: Лингвистика, история, археология. – Москва, 1984. – С. 181–193.

Кондратюк М. В. Архэ и афинская демократия // Античная Греция. – Москва: Наука, 1983. – Т. 1. Становление и развитие полиса. – С. 327–365.

Кононенко Ж. А. Неизвестные страницы жизни археологов А. К. Тахтая и В. А. Гринченко // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наукової конференції. – Археологія Полтавщини. – Полтава, 1991. – Частина II. – С. 21–23.

Кореняко В. А. Общее и особенное в культурах "скифо-сакского типа" // Вестник древней истории. – Москва, 2002. – № 3. – С. 167–174.

Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. – Київ: Альтернативи, 1998.

Кругликова И. Т. Античная археология. – Москва: Высшая школа, 1984.

Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – Киев: Наукова думка, 1993.

Кузицин В. И. Греко-персидские войны // История Древней Греции. – Москва: Наука, 1986. – С. 125–140.

Кузнецова Т. И., Миллер Т. А. Античная эпическая историография. Геродот. Тит Ливий. – Москва: Наука, 1984.

Куклина И. В. Трактат "О воздухе, водах, местностях" как исторический источник по истории скифов // Вестник древней истории. – Москва, 1970. – № 3. – С. 217–233.

Куклина И. В. Этнография Скифии по античным источникам. – Ленинград: Наука, 1985.

Кулаковский Ю. Карта Европейской Сарматии по Птоломею. – Киев, 1899.

Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища // Більське городище в контексті пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 121–137.

Кулатова І. М. Поховання із дзеркалом в околицях Більська // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002–2003. – Число 2–1. – С. 2 на обкл.

Кулатова І. М. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут у Більську // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2008. – Число 1–2 (23–24). – С. 137–149.

Кулатова І. М. Тесло-сокира із Західного укріплення Більського городища //

Полтавський археологічний збірник – 1999. – Полтава, 1999. – С. 280–281.

Кулатова І. М., Гейко А. В., Золотницька Т. М., Мироненко К. М., Супруненко О. Б. Дослідження Глинського археологічного комплексу // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – Київ, 1998. – С. 91–92.

Кулатова І. М., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – Київ, 2003. – С. 25–28.

Кулатова І. М., Луговий Р. С. Архаїчне дзеркало з Більського городища скіфської доби // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002–2003. – Число 2–1. – С. 83.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Два поховання курганного некрополя в ур. Перещепина в околицях Більська // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2006. – Число 2 (20). – С. 40–46.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Знахідки на території Східного укріплення Більського городища // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 3. – С. 57–65.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Курган в урочищі Перещепине поблизу Більського городища // Епоха раннього заліза. – Київ–Полтава, 2009. – С. 222–249.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001. – Число 2. – С. 99–105, додаток на С. IV.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Кургани скіфського часу Перещепинського некрополя у Більську (за розкопками 2002 р.) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2003. – Число 2. – С. 30–61.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Нові матеріали з досліджень Більських курганних некрополів // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2003. – Число 2. – С. 1–4 на обкл.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Охоронні дослідження на Перещепинському

курганному некрополі у Більську 2001 року // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – Київ, 2002. – С. 167–168.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську в 2002 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Київ, 2004. – Вип. 6. – С. 27–32.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Проблематика скифського часу в археологічних дослідженнях Полтавського обласного центру археології 1994 року // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тезисы докладов. – Харьков, 1995. – С. 51–53.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Ранньоскифський курган поряд з Більським городищем // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2002. – Т. X. – С. 155–173.

Кулатова Ірина, Супруненко Олександр. Ранньоскифський курган поблизу Більського городища // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С. 52–71.

Кулатова Ірина. Колективне поховання на Перещепинському курганному некрополі в Більську // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава, 2008. – Вип. IV. Книга 1. – С. 177–185.

Кулатова Ірина. Рештки ґрунтового некрополя в урочищі Перещепине поблизу Більська // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових праць 2005 р. – Полтава, 2006. – С. 33–38.

Кулишова О. В. Дельфійський оракул в греко-персидському конфлікті // Вестник древней истории. – Москва, 2001. – № 3. – С. 17–35.

Куманецкий Казимеж. История культуры Древней Греции и Рима. – Москва: Высшая школа, 1990.

Кун М. А. Легенди і міфи стародавньої Греції. – Тернопіль: Тарнекс, 1993.

Кушнір Л. Л., Кушнір Л. М. Про географічне положення Більського городища // Полтавський археологічний збірник – 1999. – Полтава, 1999. – С. 106–120.

Кушнір Леонід, Кушнір Людмила. Особливості географічного положення Більського городища // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. – Полтава, 1998. – С. 73–76.

Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизаций). – Киев: Наукова думка, 1966.

Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. – Санкт-Петербург, 1893. – Т. 1.

Латышев В. В. Исследование по истории и государственном строе города Ольвии. – Санкт-Петербург, 1887.

Левченко Д. І., Супруненко О. Б. Поселення першої половини I тис. до н. е. в ур. Сад у с. Більськ // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – Число 1–2. – С. 126–127.

Либеров П. Д. К вопросу о гелонах Геродота // История и культура античного мира. – Москва: Наука, 1977. – С. 100–104.

Либеров П. Д. К истории земледелия у скифских племен Поднепровья эпохи раннего железа в VI – II вв. до н. э. // Материалы по истории земледелия СССР. – Москва, 1952. – Сборник 1. – С. 66–114.

Либеров П. Д. Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва–Ленинград, 1969. – Вып. 151. – С. 5–26.

Литвинова Л. В. О населении Европейской Скифии (по антропологическим материалам могильника Мамай-Гора) // Российская археология. Москва, 2002. – № 3. – С. 39–45.

Ломакин А. А. Сообщение очевидца об исследованиях курганов округа Бельского городища в 1943 г. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – Число 1. – С. 165.

Лосев А. Ф. Античная философия истории. – Москва: Наука, 1977.

Лурье С. Я. Геродот. – Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1947.

Лурье С. Я. Очерки по истории античной науки. Греция эпохи расцвета. – Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1947.

Ляпушкин И. И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (г. Полтава – с. Бельск) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва, 1947. – Вып. XVII. – С. 122–132.

Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1961. – № 104.

Ляпушкин И. И. Поселения эпохи железа в бассейне р. Ворсклы // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва, 1947. – Вып. XXI. – С. 96–98.

Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды XIII Археологического съезда. – Москва, 1907. – Т. I. – С. 158–198.

Ляскоронский В. Г. К вопросу о курганах – городищах – майданах // Труды XIII Археологического съезда. – Москва, 1907. – Т. I. – С. 158–198.

Ляскоронський Василь. Городища, кургани і довгі (зміїві) вали за течією рр. Псла та Ворскли. – Вида. 2-ге, препринт, доповнене. – Полтава: Археологія, 1995.

Магидович И. П. Очерки по истории географических открытий. – Москва: Учпедгиз, 1957.

Магидович И. П., Магидович В. И. Очерки по истории географических открытий. В 5 т. – Москва: Просвещение, 1982. – Т. I. Географические открытия народов древнего мира и средневековья (до плавания Колумба). Издание 3-е, переработанное и дополненное.

Маєвська С. В. Текстиль та неткані матеріали з Перещепинського курганного некрополя // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2006. – Число 2 (20). – С. 47–51.

Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). – Полтава, 1917.

Максименко Г. М., Супруненко О. Б. Боспорська монета із Західного укріплення Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – Число 2 (6). – С. 23–24.

Малеєв Ю. М. Гальштатський меч з басейну Ворскли // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної конференції. – Археологія Полтавщини. – Полтава, 1991. – Частина 2. – С. 59–60.

Маргулес В. В. Геродот, III, 80–82 и софическая литература // Вестник древней истории. – Москва, 1960. – № 1. – С. 21–34.

Марченко К. К., Щеглов О. М. До Геродота, IV, 81 // Археологія. – Київ, 1989. – № 3. – С. 117–121.

Масленников А. А. Древние географические ориентиры Восточного Крыма и современные археологические реалии // Вестник древней истории. – Москва, 1998. – № 4. – С. 117–129.

Масленников А. А. Древние греки в Крымском Приазовье // Вестник древней истории. – Москва, 1995. – № 2. – С. 78–93.

Махортих С., Мурзін В., Ролле Р. Скіфські кургани поблизу Більська (Перещепинський могильник) // Збірник праць і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 46–57.

Махортих С. В. Скіфська вузда Перещепинського могильника // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 57–76.

Махортих С. В. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища // Эпоха раннего железа. – Киев–Полтава, 2009. – С. 268–278.

Махортих С. В., Ролле Р. Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округа Украинско-Немецкой экспедицией // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2006. – Число 1 (19). – С. 3–10.

Махортих С. В., Ролле Р., Скорый С. А., Херц В., Белозор В. П. Работы Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ–Запоріжжя, 2006. – С. 276–277.

Медведев А. П. Античная традиция и археологические реалии скифского времени на Среднем и Верхнем Дону (Проблемы этнокультурной интерпретации) // Вестник древней истории. – Москва, 2002. – № 3. – С. 154–167.

Медведев А. П. Гелон Геродота: к проблеме соотношения античного нарратива и историко-археологических реалий // Античный мир и археология. – Саратов: Издательство Саратовского государственного университета, 2002. – Вып. 11. – С. 131–140.

Медведев А. П. Исследования по археологии и истории Лесостепной Скифии. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2004.

Медведев А. П. К оценке численности населения лесостепного Подонья в скифское время // Музейні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції. – Київ, 1998. – С. 58–62.

Медведев А. П. К оценке численности скифского населения лесостепного Подонья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: К 100-летию Б. Н. Гракова. – Запорожье, 1999. – С. 171–173.

Медведев А. П. О некоторых историко-коведческих аспектах изучения этнической ситуации на Среднем Дону в скифское время // Скифы Северного Причерноморья в VII – IV вв. до н. э. (Проблемы палеоэкологии, антропологии и археологии). – Москва, 1999. – С. 81–85.

Медведев А. П. О новом аспекте проблемы будинов и меланхленов (в свете последних публикаций могильников скифского времени на Северском Донце) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 2006. – С. 21–33.

Медведев А. П. О скифском и нескифском в культуре населения Восточноевропейской Лесостепи (памятники Днепро-Донского междуречья V – IV вв. до н. э.) // Эпоха раннего железа. – Киев–Полтава, 2009. – С. 279–288.

Медведев А. П. Ольвийские торговые пути и степень достоверности этнографических данных Геродота // Археологія. – Київ, 1997. – № 4. – С. 24–29.

Медведев А. П. Памятники скифского времени Среднего Дона (опыт пространственного анализа) // Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Тереножкина. – Мелитополь, 1992. – С. 59–60.

Медведев А. П. Ранний железный век лесостепного Подонья (археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э.). – Москва: Наука, 1999.

Медведев А. П. Этнокультурные процессы в лесостепном Подонье в скифское время // Тезисы докладов Международной конференции "Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья", посвященной 95-летию со дня рождения проф. Б. Н. Гракова. – Запорожье, 1994. – С. 125–128.

Медведская И. Н. О скифском вторжении в Палестину // Вестник древней истории. – Москва, 2000. – № 2. – С. 221–229.

Мельникова Г. С. Матеріали з Більського городища та його округи у зібранні Полтавського краєзнавчого музею // Охорона і дослідження пам'яток археології: Матеріали 7-го науково-практичного семінару. – Полтава, 2006. – С. 30–32.

Мельниковська О. М. Юхнівська культура // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 89–90.

Мелюкова А. И. Вооружение скифов. – Москва: Наука, 1964. – Свод археологических источников. – Вып. Д1–4.

Мелюкова А. И. География и этногеография Скифии в трудах советских ученых // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – Москва: Наука, 1989. – С. 40–48.

Мелюкова А. И. Краткие сведения об истории скифов // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – Москва: Наука, 1989. – С. 33–35.

Мироненко К. М. Розвідки в південній окрузі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі // Археологічні відкриття на Україні 1997–1998 рр. – Київ, 1998. – С. 113–114.

Михеев В. К., Шрамко Б. А. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805–1990 гг.) // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1991. – № 357. – Вып. 24. – С. 104–130.

Мищенко Ф. Был ли Геродот в пределах Южной России? // Киевская старина. – Киев, 1886. – Т. 15. – Май–июль. – С. 349–355.

Мищенко Ф. Геродот: Место в истории древнеэллинической образованности. – Москва, 1885.

Мищенко Ф. К вопросу о царских скифах // Киевская старина. – Киев, 1884. – Май. – С. 55–76.

Мищенко Ф. К вопросу об источниках и о добросовестности Геродота // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1888. – Июль. – С. 165–175.

Мищенко Ф. Не в меру строгий суд над Геродотом. – Москва, 1886.

Мищенко Ф. Г. Геродот и его место в древнеэллинической образованности // Геродот. История в девяти книгах. – Москва, 1888. – Т. I. – С. I–XXXV.

Мищенко Ф. Г. Противоречия в известиях Геродота о первом появлении сарматов и скифов в Европе // Филологическое обозрение. – Санкт-Петербург, 1899. – Отделение I. – Т. XVII. – С. 26–28.

Михеев В. К., Шрамко Б. А. Археология залізного віку Східної Європи: Навчальний посібник. – Харків: Каравела, 2000.

Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. – Київ: Корвін Пресс, 2005.

Мозолевський Б. М. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія. – Київ, 1990. – № 1. – С. 122–138.

Мозолевський Б. М. Проблеми етнічної географії Скіфії // Археологія. – Київ, 1996. – № 4. – С. 51–66.

Мозолевський Б. М. Щодо започаткування у Скіфії династії скіфів-царських // Археологія. – Київ, 1990. – № 4. – С. 21–29.

Моруженко А. А. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья в VII–III вв. до н. э. // Советская археология. – Москва, 1985. – № 1. – С. 160–178.

Моруженко А. А. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // Советская археология. – Москва, 1989. – № 4. – С. 25–40.

Моруженко А. А. История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время: Автореф. дис. докт. ист. наук. – Киев, 1989.

Моруженко А. А. К вопросу об этногеографии лесостепного междуречья Днепра и

Дона в скифское время // Археологические исследования в Центральном Черноземье в двенадцатой пятилетке: Тезисы докладов и сообщений II межвузовской научной конференции. – Белгород, 1990. – С. 57–59.

Моруженко А. А. Оборонительные сооружения городищ Повороскля в скифскую эпоху // Скифский мир. – Киев: Наукова думка, 1975. – С. 133–148.

Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: Основные этапы формирования скифского этноса. – Киев: Наукова думка, 1990.

Мурзин В. Ю., Ролле Р. Большие городища лесостепной Скифии // Історія Русі-України: Історико-археологічний збірник. – Київ, 1998. – С. 34–41.

Мурзин В. Ю., Скорый С. А. Исследования курганов в окрестностях Бельска // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ, 1997. – С. 94.

Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. – Київ–Гамбург–Полтава: Археологія, 1999.

Мурзін В. Ю. Ще раз про локалізацію міста Гелона // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2004. – Т. XI. – С. 173–176.

Мурзін В. Ю., Ролле Р. Двадцять років роботи спільної Українсько-німецької археологічної експедиції // Археологія. – Київ, 2002. – № 1. – С. 144–152.

Мурзін В. Ю., Ролле Р. Про задачі та перспективи Більської експедиції Інституту археології АН України // Археологічні дослідження старожитностей України: Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України. – Київ, 1993. – С. 34–35.

Мурзін В. Ю., Ролле Р. Скіфські міста в Лісостепу (до постановки проблеми) // Більське городище в контексті пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 181–182.

Мурзін В. Ю., Ролле Р., Білозор В. П. Про подальші дослідження Перещинського могильника // Археологія. – Київ, 1996. – № 4. – С. 141–149.

Мурзін В. Ю., Ролле Р. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у

Більську // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 3. – С. 50–56.

Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. Дослідження курганів на території Більського городища // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 3. – С. 79–86.

Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. Дослідження Перещепинського курганного могильника // Археологія. – Київ, 1995. – № 2. – С. 63–72.

На краю ойкумены: Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского: Каталог выставки в Государственном историческом музее. – Москва, 2002.

Надеждин Н. И. Геродотова Скифия, объясненная через сличения с местностями // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 3–105.

Неизвестный автор. Схолии к Стацию // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1949. – № 2. – С. 337–340.

Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. – Ленинград: Наука, 1982.

Нейхардт А. А., Шишова И. А. Семь чудес древнего мира. – Москва–Ленинград: Наука, 1966.

Немировский А. И. Рождение Клио: У истоков исторической мысли. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1986.

Немировский А. И. У истоков исторической мысли. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1979.

Нестуля А. А. Охрана памятников археологии Полтавщины в первые годы советской власти // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава, 1990. – С. 4–6.

Нидерле Л. Славянские древности: Перевод с чешск. – Москва: Алетея, 2001. – 2-е изд.

Никифор Блеммид. Сокращенная география // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1948. – № 3. – С. 239–241.

Николова А. Урочище Холодивка // Исследования совместной Украинско-не-

мецкой археологической экспедиции в 2002 г. – Киев, 2003. – С. 61–63.

Нильсон М. Греческая народная религия. – Санкт-Петербург, 1998.

Ольдерогге Д. А., Поплинский Ю. К. Проблемы скифологии в перспективе истории и этнографии (А. А. Нейхардт. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. – Ленинград: Наука, 1982) // Вестник древней истории. – Москва, 1984. – № 4. – С. 149–159.

Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II веках до н. э. – Москва: Наука, 1966. – Свод археологических источников. – Вып. Д1-27.

Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V веках до н. э. – Москва: Наука, 1966. – Свод археологических источников. Выпуск Д1-27.

Онайко Н. А. Античный импорт на территории Среднего Приднепровья (IV – II вв. до н. э.) // Советская археология. – Москва, 1962. – № 1. – С. 66–82.

Онайко Н. А. Античный импорт на территории Среднего Приднепровья (VII–V вв. до н. э.) // Советская археология. – Москва, 1960. – № 2. – С. 25–41.

Орлюк М., Ролле Р., Ульрих Б., Романец А., Цольнер Х. Археомангнитные исследования Бельского городища и его округа // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. – Киев, 2006. – С. 99–122.

Орлюк М. И. Рекогностировочные геомагнитные исследования Бельского городища Полтавской области // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. – Киев, 2003. – С. 64–71.

Охріменко А. І. Деякі знахідки на території Східного укріплення Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – Число 2 (6). – С. 21–23.

Очерки истории естественно-научных знаний в древности. – Москва: Наука, 1982.

Павленко Ю. В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. – Київ: Фенікс, 1994.

Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). – Киев, 1989.

Павленко Ю. В. Сутність та стадіальні типи міських центрів докапіталістичних суспільств // Теорія і практика археологічних досліджень. – Київ, 1994. – С. 55–73.

Падалка Л. В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии. – Полтава, 1905.

Падалка Л. В. К вопросу о древних земляных сооружениях в южно-русских степях // Археологическая летопись Южной России. – К., 1904. – С. 14–15.

Падалка Л. В. О древних городках, городищах и насыпанных валах на территории нынешней Полтавской губ. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 155–214; карта, схемы.

Падалка Л. В. Прошлое Полтавской губернии и ее заселение: Исследования и материалы с картами. – Полтава: Издательство Полтавской Ученой архивной комиссии, 1914.

Паїк В. Корінь безсмертної України і українського народу. – Львів, 1995.

Паркер В. О чем умалчивает Геродот. Заметки о передаче сведений о киммерийцах у греческих авторов помимо Геродота // Вестник древней истории. – Москва, 1998. – № 4. – С. 93–102.

Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования материалов Мотронинского городища // Бессонова С. С., Скорый С. А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.). – Киев–Краков, 2001. – С. 133–137.

Пащенко В. І., Пащенко Н. І. Антична література // Київ: Либідь, 2004. – Вид. 2-е, стереотипне.

Пельман Р. Очерк греческой истории и источниковедения // Общая история европейской культуры: Перевод с нем. – Санкт-Петербург: Издание Брокгауз-Ефрон, 1908. – Т. 1. – С. 1–274.

Пиотровский Б. Б. Скифы и Урарту // Вестник древней истории. – Москва, 1989. – № 4. – С. 3–10.

Підлісна Г. Н. Антична література. – Київ: Вища школа, 1992.

Плиний Старший. Естественная история: Пер. Подземской Н. М. // Бондарев-

ский М. С. Античная география. – Москва, 1953. – С. 239–261.

Плиний Старший. Естественная история // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1949. – № 2. – С. 271–317.

Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – Москва, 1963. – Т. 2.

Подосинов А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции. Тексты, перевод, комментарии. – Москва: Индик, 2002.

Подосинов А. В. Из истории античных географических представлений // Вестник древней истории. – Москва, 1971. – № 1. – С. 147–165.

Подосинов А. В. Ориентация древних карт (С древнейших времен до раннего средневековья) // Вестник древней истории. – Москва, 1992. – № 4. – С. 64–74.

Полин С. В. О походе Дария в Причерноморскую Скифию // Древности скифов. – Киев: Наукова думка, 1994. – С. 86–102.

Помпоний Мела. Землеописание // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1949. – № 1. – С. 270–287.

Поплинский Ю. К. Принципы этнографических описаний в античной литературе: Из истории этнографической науки // Африканский этнографический ежегодник. – Москва, 1980. – № 12. – С. 129–153.

Приобретение отдельных коллекций и случайных находок // Отчет Археологической Императорской комиссии за 1895 г. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 52–81.

Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андревича Шрамко. – Х.: Курсор, 2008.

Производство археологических исследований в Полтавской губ. // Отчет Археологической Императорской комиссии за 1895 г. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 23–25.

Псевдо-Арриан. Обезд Эвксинского Понта // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1948. – № 4. – С. 226–238.

Псевдо-Орфей. Поход аргонавтов, 1055–1082 // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1948. – № 3. – С. 267–271.

Псевдо-Скилак. Описание моря, прилегающего к населенной Европе, Азии и Ливии. Азия, 80 // Вестник древней

истории. – Москва–Ленинград, 1947. – № 3. – С. 242.

Публий Папиний Стаций. Архимиды, I, 760 // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1949. – № 2. – С. 234–337.

Пьянков И. В. Античные авторы о Средней Азии и Скифии (критический обзор работ Дж. Р. Гардинер-Гардена) // Вестник древней истории. – Москва, 1994. – № 4. – С. 191–207.

Радзиевская В. Е., Шрамко Б. А. Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище // Советская археология. – Москва, 1980. – № 4. – С. 181–189.

Радзівська В. Є. Техніка прядіння у населення Лісостепові Скіфії // Археологія. – Київ, 1979. – № 32. – С. 19–26.

Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. – Москва: Наука, 1985.

Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. – Москва: Наука, 1977.

Распределение древностей из раскопок, произведенных на средства Археологической Комиссии // Отчет Императорской Археологической комиссии за 1895 г. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 172–175.

Рассадин С. Е. Геродотовы андрофаги: проблема локализации // Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов Международной научной конференции. – Мелитополь, 1992. – С. 81–82.

Рассадин С. Е. Северные соседи Великой Скифии. – Минск: Право и экономика, 2005.

Редис В. Кто есть кто в античном мире: Первод с англ. – Москва, 1993.

Родс П. Дж. В защиту греческих историков // Античность и средневековые Европы. – Пермь, 1994. – С. 14–30.

Ролле Р., Махортых С., Грицюк В. Некоторые наблюдения из практики курганного строительства в окрестностях Бельского городища // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна. – Київ, 2007. – С. 122–123.

Ролле Р., Орлюк М., Романець А., Ульрих Б., Цольнер Х. Археогеофізичні дослідження Більського городища та його округи // Більське городище та його округа

(до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 19–32.

Ролле Р., Херц В. Исследования в урочище "Царина Могила" // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ, 1997. – С. 94–95.

Ролле Р., Черненко Е., Махортых С. Комплекс уздечных принадлежностей середины I тыс. до н. э. из бассейна Ворсклы // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скифо-сарматської археології ІА НАНУ. – Київ, 2004. – С. 71–72.

Ростовцев М. И. Классические и скифские древности северного побережья Черного моря // Петербургский археологический сборник. – Санкт-Петербург, 1993. – № 5. – С. 25–38.

Ростовцев М. И. Скифия и Боспор: Критическое обозрение памятников литературных и археологических. – Ленинград: Издательство РАИМК, 1925.

Русяева А. С. Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // Вестник древней истории. – Москва, 1986. – № 2. – С. 25–64.

Русяева А. С. Проникновение эллинов на территорию Украинской лесостепи в архаическое время // Вестник древней истории. – Москва, 1999. – № 4. – С. 84–97.

Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии. – Киев, 1992.

Русяева А. С. До питання про подорож Геродота в Скіфію // Археологія. – Київ, 1993. – № 4. – С. 14–24.

Русяева А. С. Славетний мудрець – скіф Анахарсіс. – Київ: Наукова думка, 2001.

Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия: Историко-географический анализ. – Москва: Наука, 1979.

Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси: Исследования и заметки. – Москва: Издательство Московского университета, 1984.

Рыбаков Б. А. Новое прочтение географии Геродота // Природа. – Москва, 1977. – № 11. – С. 53–59.

Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – Москва: Наука, 1981.

Самоквасов Д. Я. Материалы по археологии Полтавской губернии. Выписки из

дел, пополненные сведениями из архива П. С. Уваровой // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – Москва, 1906. – Вып. I. – С. 109–120.

Самковасов Д. Я. Сведения об археологических находках в Полтавской губ., извлеченные из дел Императорской Археологической комиссии последних лет // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – Москва, 1906. – Вып. I. – С. 121–126.

Самсонова О. И. Сокращенный вариант описи архива В. А. Городцова // Труды Государственного исторического музея. – Москва, 1988. – Вып. 68: Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии. – С. 63–73.

Сапегін С. В. Городцов В. О. та дослідження пам'яток селітрового виробництва на Більському городищі // Проблеми історії та археології України. – Харків, 2003. – С. 47–49.

Светличная Е. В. О связях населения Бельского городища и Днепровского Левобережья с лужицко-высоцкими племенами // Більське городище в контексті пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 153–161.

Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України. Полтавська область. – Київ: Наукова думка, 1982.

Скилак Кариандский. Перипл обитаемого моря: Перевод с древнегреческого, вступительная статья и комментарии Ф. В. Шелова-Ковердяева // Вестник древней истории. – Москва, 1988. – № 1. – С. 260–269.

Скорый С. А. Курган Переп'ятиха: (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). – Київ: Наукова думка, 1990.

Скорый С. А., Супруненко О. Б., Приймак В. В., Коротя О. В. До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища // Археологія. – Київ, 2008. – № 3. – С. 102–105.

Скорый С. Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999–2001 и 2004 гг.) // Revista Arheologica. – Кишинев, 2008. – Vol. IV. – № 1. – С. 146–179.

Скорый С. А. Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (исследования 1999–2001, 2004 гг.) // Ранній залізний вік Євразії: До 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна. – Київ, 2007. – С. 138–140.

Скорый С. А. Скифы Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). – Киев, 2003.

Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. – Киев: Наукова думка, 1999.

Скржинская М. В. Древнейшее свидетельство о знакомстве греков с мифологией скифов // Скифы Северного Причерноморья. – Киев, 1987. – С. 30–33.

Скржинская М. В. Будни и праздники Ольвии в VI–I вв. до н. э. – Санкт-Петербург: Алетей, 2000.

Скржинская М. В. Источниковедческие исследования М. И. Ростовцева в книге "Скифия и Боспор" и их развитие в советской историографии // Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева. – Новочеркасск, 1989. – С. 22–23.

Скржинская М. В. О степени достоверности числовых данных в Скифском рассказе Геродота // Вестник древней истории. – Москва, 1989. – № 4. – С. 79–81.

Скржинская М. В. Перипл "Понта Эвксинского" анонимного автора // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. – Киев, 1980. – С. – 115–125.

Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – Киев: Наукова думка, 1977.

Скржинская М. В. Скифия глазами эллинов. – Санкт-Петербург: Алетей, 1998.

Скржинская М. В. Состязания на древнегреческих праздниках в Северном Причерноморье // Российская археология. – Москва, 2004. – № 2. – С. 30–39.

Скржинська М. В. Значення "Природничої історії" Плінія для вивчення Північного Причорномор'я // Археологія. – Київ, 1976. – № 19. – С. 56–65.

Скржинська М. В. Опис Північного Причорномор'я в "Періплі ойкумени" псевдо-

Скілака і "Періегеси" псевдо-Скімна // Археологія. – Київ, 1980. – № 35. – С. 25–37.

Скржинська М. В. Скіфи, сармати й інші народи Північного Причорномор'я в зображенні Плінія Старшого // Український історичний журнал. – Київ, 1977. – № 8. – С. 57–67.

Скржинська М. В. Скіфія та еллінський світ Північного Причорномор'я в "Історії" Геродота // Археологія. – Київ, 1991. – № 1. – С. 33–46.

Скржинська М. В. Фольклор, музика, театр // Історія української культури: У 5 т. – Київ: Наукова думка, 2001. – Т. 1: Історія давнього населення України. – С. 460–472.

Славин Л. Научная конференция археологов, изучающих историю Украины в скифо-сарматский период // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1940. – № 1. – С. 200–207.

Словарь античности. Перевод с нем. – Москва: Прогресс, 1989.

Смирнов А. П. Скифы. – Москва: Наука, 1966.

Соболевский А. И. Геродот // История греческой литературы. – Москва: Издательство АН СССР, 1955. – Т. II: История, философия, ораторское искусство классического периода. – С. 28–68.

Соболевский А. И. Русско-скифские этюды // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. – Ленинград, 1924. – Т. XXVII. – С. 252–332.

Соболевский С. И. Начало греческой прозы // История греческой литературы. – Москва: Издательство АН СССР, 1955. – Т. II: История, философия, ораторское искусство классического периода. – С. 7–27.

Соколова Л. М., Супруненко О. Б. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів ЦОДПА) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1997. – Число 1–2. – С. 90–94.

Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей // Известия Императорской Археологической комиссии. – Петроград, 1918. – Вып. 65. – С. 87–143.

Спицын А. А. Скифы и Гальштат // Сборник археологических статей, подне-

сенных графу А. А. Бобринскому в день 25-летия председательства его в Императорской Археологической комиссии. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 164–167.

Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 3. – С. 87–92.

Стефан Византийский. Описание племен // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1948. – № 3. – С. 312–330.

Страбон. География: Перевод В. В. Латышева // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1947. – № 4. – С. 177–241.

Страбон. География: В 17 книгах: Перевод Г. А. Стратановского. – Москва: Наука, 1964.

Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії. – Київ: Наукова думка, 1988.

Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1963.

Стрижак О. С. Про що розповідають географічні назви (Сліди народів на карті УРСР). – Київ: Наукова думка, 1967.

Строгоцкий В. М. Геродот и Алкмеониды // Вестник древней истории. – Москва, 1977. – № 3. – С. 145–155.

Струве В. В. Геродот и политические течения в Персии эпохи Дария I // Вестник древней истории. – Москва, 1948. – № 3. – С. 12–35.

Струве В. В. Дата похода Дария на скифов Причерноморья // Сборник академику Б. Н. Гракову ко дню 70-летия. – Москва, 1952. – С. 37–41.

Струве В. В. Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. – Ленинград: Наука, 1968.

Супруненко А. Уникальная находка накануне "года Коня" // Древний мир. – Киев, 2002. – № 3. – С. 34–35.

Супруненко А. Б. К биографии А. К. Тахтая // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Научно-практический семинар: Тезисы докладов, 1986. – С. 65–66.

Супруненко О. Б. Античний перстень з Більська (попереднє повідомлення) // Археологічний літопис Лівобережної

України. – Полтава, 2002. – Число 1. – С. 2 на обкл.

Супруненко О. Б. Бляшки // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 3. – С. 227–228.

Супруненко О. Б. Вадим Щербаківський: сторінки біографії // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. – Полтава, 1993. – С. 86–100.

Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис. – Київ–Полтава: Видавництво ПП "Гротеск", ВЦ "Археологія", 2007.

Супруненко О. Б. Наукова концепція археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу" // Більське городище в контексті пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 383–390.

Супруненко О. Б. Пам'ятки археології Полтавщини в матеріалах Докучаєвської експедиції 1888–1890 рр. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – Число 1–2. – С. 107–111.

Супруненко О. Б. Перше десятиріччя діяльності Полтавського центру археології // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С. 60–69.

Супруненко О. Б. Поховання Більського курганного некрополя "Б" (за розкопками 1995 р.) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2006. – Число 2 (20). – С. 114–122.

Супруненко О. Б. Про "Південний" вал на території Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001. – Число 2. – С. 72–77.

Супруненко О. Б. Розкопки Більського курганного некрополя "Б" // Більське городище в контексті пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 88–120.

Супруненко О. Б., Кулатова І. М. Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – Київ, 2002. – С. 70–71.

Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Тимоциук А. І. Дослідження на Більському городищі та в його окрузі // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. – Київ–Запоріжжя, 2007. – С. 355–359.

Супруненко О. Б., Скорий С. А., Приймак В. В. До 100-річчя вивчення Більського городища // Археологія. – Київ, 2007. – № 2. – С. 110–113.

Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Селітроварницький комплекс в ур. Поле 2-ї бригади на Більському городищі // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2009. – Число 1(25). – С. 78–97.

Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В. Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – Число 1–2 (7–8). – С. 70–76.

Суриков І. Е. "Несвоевременный" Геродот (Эпический прозаик между логографами и Фукидидом) // Вестник древней истории. – Москва, 2007. – № 1. – С. 143–151.

Суриков І. Е. Архаическая и классическая Греция: проблемы истории и источниковедения. – Москва, 2007.

Суриков І. Е. Историю в изменяющемся мире: эволюция образа Коринфа в труде Геродота // Вестник древней истории. – Москва, 2009. – № 1. – С. 29–53.

Суриков І. Е. Историко-географические проблемы понтийской экспедиции Перикла // Вестник древней истории. – Москва, 1999. – № 2. – С. 98–114.

Суриков І. Е. Космос – Хаос – История: типы исторического сознания в классической Греции // Время – История – Память: историческое сознание в пространстве культуры. – Москва, 2007. – С. 72–92.

Суриков І. Е. ЛОГОГРАФОІ в труде Фукидида (I. 21. 1) и Геродот (Об одном малоизученном источнике раннегреческого историописания) // Вестник древней истории. – Москва, 2008. – № 2. – С. 25–37.

Суэн Георг. Геродот: Перевод с англ. А. Н. Пыпина. – Санкт-Петербург, 1877.

Схолии к "Землеописанию" Дионисия // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1948. – № 1. – С. 256–261.

Татищев В. Н. История Российская. – Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1962. – Т. 1.

Тахо-Годи А. А. Ионийское и аттическое понимание термина "история" и родствен-

ных с ним // Вопросы классической филологии. – Москва, 1969. – Вып. 2. – С. 107–126.

[Тихтай А.] Археологічна робота Музею в 1926–1927 рр. // Збірник, присвячений 35-річчю музею. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 283–294.

Телегін Д. Рідкісна пам'ятка скифського мистецтва // Пам'ятки України. – Київ, 1984. – № 4 (62). – С. 54.

Тереножкин А. И. К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скифское время // Советская археология. – Москва, 1955. – Т. 24. – С. 7–28.

Тереножкин А. И. Некоторые вопросы скифоведения // Доклады VI научной конференции Института археологии. – Киев: Издательство АН УССР, 1953. – С. 140–154.

Тереножкин А. И. Скифский вопрос // Скифы Северного Причерноморья. – Киев: Наукова думка, 1987. – С. 3–12.

Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган. – Киев: Наукова думка, 1988.

Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району // Охорона і дослідження пам'яток археології: Матеріали 7-го науково-практичного семінару. – Полтава, 2006. – С. 25–27.

Томашевская М. Историческая проза античности // Историки античности. – Москва: Правда, 1989. – Т. 1: Древняя Греция. – С. 5–30.

Томсон Дж. История древней географии: Перевод с англ. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1953.

Уаксли Д. Г. Геродот о мире и политике в ранней Спарте // Античность и средневековье Европы. – Пермь, 1994. – С. 48–68.

Ульяновський В. І. Історія України з найдавніших часів до XVII ст. (Авторська програма-конспект курсу) // Історія України. – Київ, 1997. – № 25–28 (41–44). – С. 1–65.

Ульяновський Василь. "Твій інтелект дуже великий і універсальний, а душа... багато міцніша". Вадим Щербаківський у самооцінках і сприйнятті сучасників // Пам'ятки України: історія та культура. – Київ, 2007. – Число 4 (157). – С. 2–20.

Ульяновський Василь. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини // Щербаківський Вадим. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. – Київ: Либідь, 1995. – С. 5–101.

Усатенко Е. Ю. К вопросу о походе Дария в Лесостепь // История и археология Слободской Украины: Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда. – Харьков, 1992. – С. 205–207.

Фабриціус І. В. До питання про топографізацію племен Скіфії // Археологія. – Київ, 1951. – Т. 5. – С. 50–80.

Фабриціус І. В. Тісминська експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1949. – Т. II. – С. 80–111.

Фаминицын А. С. Божества древних славян. – Санкт-Петербург, 1884.

Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. – Київ, 1930. – Т. 1. – С. 61–90.

Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Москва, 1857. – Отделение III.

Фирсов К. Б. Материалы Бельского городища и его округа в собрании и экспозициях Государственного Исторического Музея // Більське городище в контексті пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 55–59.

Фіалко О. Є., Болтрик Ю. В. Напад скифів на Трахтемирівське городище. – Київ, 2003.

Фролов Э. Д. Скифы в Афинах // Вестник древней истории. – Москва, 1998. – № 1. – С. 135–152.

Фролов Э. Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. – Ленинград: Наука, 1981.

Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. – Київ, 1930. – Т. 1. – С. 91–112.

Хафнер Г. Выдающиеся портреты античности: 337 портретов в слове и образе. – Москва: Прогресс, 1981.

Хвойко В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культуры в доисторические времена. – Киев, 1913.

Хеннинг Р. Неизвестные земли: Перевод с нем. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1961.

Цалкин В. И. Древнее животноводство Восточной Европы и Средней Азии // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1966. – № 135.

Циміданов В. В. Час виникнення легенди про походження скіфів. Перша версія Геродота // Археологія. – Київ, 1992. – № 1. – С. 31–38.

Черненко Е., Ролле Р., Скорый С., Герц В., Махортых С., Белозор В. Раскопки Украинско-немецкой экспедиции на Бельском городище и в его округе // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Київ–Запоріжжя, 2005. – С. 316–317.

Черненко Е., Ролле Р., Херц В., Скорый С., Махортых С., Белозор В. Работы на Бельском городище и его округе // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Київ, 2004. – Вып. 6. – С. 342–344.

Черненко Е. В. Геродот – "Отец истории" // Древний мир. – Киев, 2001. – № 1. – С. 4–7.

Черненко Е. В. Защитный доспех из курганов Перешепинского могильника // Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 1998 г. – Киев, 1999. – С. 46–60.

Черненко Е. В. Панцирь из кургана № 22 Перешепинского могильника // Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2001 г. – Киев, 2002. – С. 85–87.

Черненко Е. В. Поход Дария в Скифию // Древности степной Скифии. – Киев, 1982. – С. 3–38.

Черненко Е. В. Скифо-персидская война. – Киев: Наукова думка, 1984.

Черненко Е. В. Українсько-німецьке археологічне співробітництво // Археологія. – Київ, 1999. – № 3. – С. 138–139.

Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Дрогобич, 1992.

Шерстюк В., Володарець-Урбанович Я., Калашник Є. Нова колекція з розвідок на Більському городищі у 2005–2006 рр. // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, му-

зеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава, 2008. – Вып. IV. – Книга 1. – С. 216–229.

Шилик К. К. Еще раз о торговом пути Геродота // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1989. – С. 175–176.

Шишова И. А. О достоверности географических сведений в Скифском рассказе Геродота // Летописи и хроники. – Москва: Наука, 1981. – С. 14–26.

Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Ленинград: Искусство, 1983. – № 23. – С. 73–92.

Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Ленинград: Искусство, 1983. – № 23. – С. 73–92.

Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы. – Харьков: Издательство Харьковского государственного университета, 1983.

Шрамко Б. А. Бельское городище – важнейший политический и экономический центр скифской эпохи в Восточной Европе // Тезисы пленарных и секционных докладов XV научовой конференції ІА АН УРСР. – Одеса, 1972. – С. 22–25.

Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – Киев: Наукова думка, 1987.

Шрамко Б. А. Більське городище на Полтавщині // Народна творчість та етнографія. – Київ, 2003. – № 1–2. – С. 83–87.

Шрамко Б. А. Більське городище на Полтавщині // Народна творчість та етнографія. – Київ, 2003. – № 1–2. – С. 83–87.

Шрамко Б. А. Весенний праздник у земледельцев лесостепной Скифии // Религиозные представления в первобытном обществе: Тезисы докладов конференции. – Москва, 1987. – С. 217–218.

Шрамко Б. А. Возникновение Бельского городища // Древности 1997–1998: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1999. – С. 5–58.

Шрамко Б. А. Возникновение и развитие Бельского городища // Проблемы истории и археологии Украины: Тезисы докладов. – Харьков, 1997. – С. 36.

Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. – Киев: Наукова думка, 1973. – С. 82–112.

Шрамко Б. А. Гелони на Кавказі і Ворсклі // Тези доповідей і повідомлень Першої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава, 1989. – С. 103.

Шрамко Б. А. Глиняные скульптуры Гелона // Всесоюзная археологическая конференция "Достижения советской археологии в XI пятилетке": Тезисы докладов. – Баку, 1985. – С. 375–377.

Шрамко Б. А. Глиняные скульптуры лесостепной Скифии // Российская археология. – Москва, 1999. – № 3. – С. 35–49.

Шрамко Б. А. Господарство лісостепових племен на території України (VII–III ст. до н. е.) // Український історичний журнал. – Київ, 1971. – № 1. – С. 53–61.

Шрамко Б. А. Детали оленьей упряжи в Скифии // Советская археология. – Москва, 1988. – № 2. – С. 233–237.

Шрамко Б. А. Деякі підсумки досліджень Більського городища // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ: Шлях, 2006. – С. 5–18.

Шрамко Б. А. Добыча железа в Гелоне // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002–2003. – Число 2–1. – С. 84–90.

Шрамко Б. А. Дослідження пам'яток в басейнах Сіверського Дінця і Ворсклі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – Київ, 1972. – Вип. 4. – С. 125–129.

Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. – Харьков: Издательство Харьковского государственного университета, 1962.

Шрамко Б. А. Железные наконечники стрел Скифии // Эпоха раннего железа. – Киев–Полтава, 2009. – С. 383–393.

Шрамко Б. А. Жилище VI в. до н. э. на Бельском городище // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1985. – № 268. История СССР и зарубежных стран. – С. 74–83.

Шрамко Б. А. Исследование Западного и Восточного Бельских городищ // Археологические открытия 1968 года. – Москва: Наука, 1969. – С. 273–275.

Шрамко Б. А. Исследование лесостепной полосы УССР // Археологические открытия 1966 года. – Москва: Наука, 1967. – С. 199–201.

Шрамко Б. А. Исследование памятников скифского времени в бассейнах Ворсклы, Сулы и Северского Донца // Археологические открытия 1967 года. – Москва: Наука, 1968. – С. 209–210.

Шрамко Б. А. Исследования Бельского городища // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – Киев, 1971. – Вып. 3. – С. 49–58.

Шрамко Б. А. Исследования Бельского городища в 1973–1974 гг. // Новейшие открытия советских археологов: Тезисы докладов конференции. – Киев, 1975. – Часть 2. – С. 5–6.

Шрамко Б. А. Исследования в Харьковской и Полтавской областях // Археологические открытия 1972 года. – Москва: Наука, 1973. – С. 351–352.

Шрамко Б. А. Исследования Западного и Восточного Бельских городищ // Археологические открытия 1968 года. – Москва: Наука, 1969. – С. 273–275.

Шрамко Б. А. К вопросу о бронзолитейном производстве в Скифии // Евразийские племена. 100 лет Б. Н. Гракову: Архивные материалы, публикации, статьи. – Москва, 1999. – С. 318–324.

Шрамко Б. А. К вопросу о взаимоотношениях племен степной и лесостепной Скифии // Проблемы истории та археології України. – Харків, 2003. – С. 49–51.

Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир. – Киев: Наукова думка, 1975. – С. 94–132.

Шрамко Б. А. Культовые скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы (железный век и эпоха средневековья). – Курск, 1985. – С. 3–39.

Шрамко Б. А. Культурно-исторические связи древнего населения Полтавской области в раннем железном веке // Охрана и исследования памятников археологии

Полтавщини. Второй областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989. – С. 41–44.

Шрамко Б. А. Майдан Розрита Могила // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – Число 1–2 (7-8). – С. 19–25.

Шрамко Б. А. Модель бычьей упряжи скифского времени // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – Москва, 1984. – С. 251–255.

Шрамко Б. А. На захист В. О. Городцова (з приводу публікації П. Я. Гавриша) // Археологія. – Київ, 2006. – № 3. – С. 84–86.

Шрамко Б. А. Некоторые вопросы развития строительства в Лесостепной Скифии // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 28–30.

Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонско-будинская проблема // Советская археология. – Москва, 1975. – № 1. – С. 65–85.

Шрамко Б. А. Новая литейная формочка с Бельского городища: к истории вооружения у племен Скифии // Российская археология. – Москва, 2002. – № 1. – С. 163–166.

Шрамко Б. А. Новые данные о добыче железа в Скифии // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Москва, 1962. – Вып. 91. – С. 72–79.

Шрамко Б. А. Новые исследования Бельского городища // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 65.

Шрамко Б. А. Новые исследования Бельского городища // Археологические открытия 1974 года. – Москва: Наука, 1975. – С. 374–375.

Шрамко Б. А. Новые находки в городе Гелоне // Археологические открытия 1981 года. – Москва: Наука, 1983. – С. 334–335.

Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – Москва, 1976. – С. 194–209.

Шрамко Б. А. Новые раскопки Гелона // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.: Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 80.

Шрамко Б. А. Новые раскопки Гелона // Археологические открытия 1977 года. – Москва: Наука, 1978. – С. 403–404.

Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности-1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков. – 1994. – С. 102–126.

Шрамко Б. А. Новые раскопки на Восточном укреплении Бельского городища // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 3. – С. 42–49.

Шрамко Б. А. О достоверности сведений Геродота о гелонах // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 4. – С. 71–79.

Шрамко Б. А. Обговорення нової концепції передісторії Київської Русі академіка Б. О. Рибаківа // Український історичний журнал. – Київ, 1981. – № 10. – С. 41–43.

Шрамко Б. А. Обработка кожи в Скифии // Проблемы археологии Поднепровья III – I тыс. до н. э. – Днепропетровск, 1984. – С. 142–156.

Шрамко Б. А. Основные итоги раскопок 1965 г. на Восточном Бельском городище // Пленум Института археологии 1966 г. Секция "Ранний железный век": Тезисы докладов. – Москва, 1966. – Часть I. – С. 15–17.

Шрамко Б. А. Основные результаты раскопок 1970–1971 гг. на Бельском городище (г. Гелон) // Тезисы докладов на секциях Института археологии, посвященных итогам полевых исследований 1971 г. – Москва, 1972. – С. 89–90.

Шрамко Б. А. Особенности развития техники обработки земли в Восточной Европе в раннем железном веке // Древности-2005: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2005. – С. 188–189.

Шрамко Б. А. Особый тип печек скифской эпохи // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – Число 1(11). – С. 65–67.

Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології та найближчих околиць Більсько-

го городища // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1994. – Число 2. – С. 195–197, схема.

Шрамко Б. А. Підсумки досліджень Більського городища // Археологія. – Київ, 1987. – № 57. – С. 75–81.

Шрамко Б. А. Походження племен раннього залізного віку на території Лісостепового Лівобережжя України // Питання історії народів СРСР. – Харків, 1972. – Вип. 14. – С. 153–163.

Шрамко Б. А. Продолжение раскопок Гелона // Археологические открытия 1976 года. – Москва: Наука, 1977. – С. 393–394.

Шрамко Б. А. Продолжение раскопок Гелона // Археологические открытия 1979 года. – Москва: Наука, 1980. – С. 353–354.

Шрамко Б. А. Работы в бассейнах Ворсклы и Северского Донца // Археологические открытия 1971 года. – Москва: Наука, 1972. – С. 328–329.

Шрамко Б. А. Работы на Восточном укреплении Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ, 1997. – С. 95–96.

Шрамко Б. А. Работы скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета // Археологические открытия 1970 года. – Москва: Наука, 1971. – С. 276–277.

Шрамко Б. А. Раскопки 1992–1993 гг. на Восточном укреплении Бельского городища // Древности-1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 188–189.

Шрамко Б. А. Раскопки 1995 г. на Восточном укреплении Бельского городища // Древности-1996: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1997. – С. 155–156.

Шрамко Б. А. Раскопки Бельского городища // Археологические открытия 1983 года. – Москва: Наука, 1985. – С. 375–376.

Шрамко Б. А. Раскопки Бельского городища и могильника "Скоробор" // Археологические открытия 1975 года. – Москва: Наука, 1974. – С. 408–409.

Шрамко Б. А. Раскопки в бассейнах Северского Донца и Ворсклы // Археологи-

ческие открытия 1969 года. – Москва: Наука, 1970. – С. 243–244.

Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) // Більське городище в контексті пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 29–54.

Шрамко Б. А. Раскопки Гелона // Археологические открытия 1978 года. – Москва: Наука, 1979. – С. 425–426.

Шрамко Б. А. Раскопки Гелона // Археологические открытия 1982 года. – Москва: Наука, 1984. – С. 344–345.

Шрамко Б. А. Раскопки Гелона // Археологические открытия 1985 года. – Москва: Наука, 1987. – С. 439–440.

Шрамко Б. А. Раскопки города Гелона // Археологические открытия 1984 года. – Москва: Наука, 1986. – С. 332–333.

Шрамко Б. А. Раскопки на Бельском городище // Археологические открытия 1973 года. – Москва: Наука, 1974. – С. 364–365.

Шрамко Б. А. Раскопки на Бельском городище // Археологические открытия 1979 года. – Москва: Наука, 1980. – С. 353–354.

Шрамко Б. А. Раскопки на Восточном укреплении города Гелона // Археологические открытия 1980 года. – Москва: Наука, 1981. – С. 324.

Шрамко Б. А. Раскопки курганів VII–IV ст. до н. е. поблизу Більська // Археологія. – Київ, 1994. – № 4. – С. 117–133.

Шрамко Б. А. Святылище VI–V вв. до н. э. в г. Гелоне // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тезисы докладов юбилейной конференции. – Киев, 1975. – С. 84–85.

Шрамко Б. А. Унікальні знахідки // Наука і суспільство. – Київ, 1974. – № 6. – С. 48.

Шрамко Б. А. Усадьба скифской эпохи на Бельском городище // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1989. – № 343: История. Вып. 23. – С. 77–87.

Шрамко Б. А. Ф. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – Киев, 1984. – С. 218–230.

Шрамко Б. А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую

эпоху: Автореф. дис. докт. ист. наук. – Киев, 1965.

Шрамко Б. А., Грубник-Буйнова Л. П. Крупный центр бронзолитейного ремесла Скифии VII–III вв. до н. э. // Археологические исследования в Центральном Черноземье в XII пятилетке: Тезисы докладов и сообщений II Межвузовской научной конференции. – Белгород, 1990. – С. 104–106.

Шрамко Б. А., Фомин Л. Д., Солнцев Л. А. Новые исследования техники обработки железа в Скифии // Советская археология. – Москва, 1971. – № 4. – С. 140–153.

Шрамко Б. А., Шрамко И. Б. Ямные сыродутные горны в Скифии // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тезисы докладов. – Харьков, 1995. – С. 58–59.

Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Культурные растения Скифии // Советская археология. – Москва, 1985. – № 2. – С. 47–64.

Шрамко И. Б. Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 3. – С. 66–71.

Шрамко И. Б. Некоторые итоги исследования 28 зольника Западного укрепления Бельского городища // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 30–31.

Шрамко И. Б. Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // Древности–1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 190–191.

Шрамко И. Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища в 1995–1997 годах // Древности–1997–1998: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1999. – С. 208–209.

Шрамко И. Б. Раскопки Западного укрепления Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ, 1997. – С. 96–97.

Шрамко И. Б. Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // Древности–1995: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1995. – С. 174–175.

Шрамко И. Б. Изготовление топоров и тесел у лесостепных племен бассейна р. Ворсклы в скифское время // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тезисы докладов. – Донецк, 1989. – С. 149–150.

Шрамко И. Б. Кузница Бельского городища // Археологические исследования в Центральном Черноземье в XII пятилетке: Тезисы докладов и сообщений II Межвузовской научной конференции. – Белгород, 1990. – С. 106–107.

Шрамко И. Б. Новые данные о наземных жилищах у населения Днепровской Лесостепи в скифскую эпоху // Древности–2005: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2005. – С. 24–34.

Шрамко И. Б. О начальном периоде существования Бельского городища // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скифо-сарматської археології ІА НАНУ. – Київ, 2004. – С. 103–106.

Шрамко И. Б. Об одном типе мечей скифской эпохи // История и археология Слободской Украины: Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XIII Археологического съезда. – Харьков, 1992. – С. 221–223.

Шрамко И. Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности–1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 43–57.

Шрамко И. Б. Сварные изделия скифского времени в бассейне Ворсклы // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава, 1990. – С. 137–139.

Шрамко И. Б. Способы упрочнения железных изделий ремесленниками бассейна Ворсклы в VII–V вв. до н. э. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989. – С. 52–54.

Шрамко И. Б. Техника реконструирования черпаков скифского времени // Археологічний літопис Лівобережної

України. – Полтава, 1999. – Число 2 (6). – С. 19–20.

Шрамко І. Б. Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли і Псла: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 1994.

Шрамко І. Б. Ранній період в історії геродотовського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5) // Більське городище та його округу (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 33–56.

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Культурні споруди VI ст. до н. е. Західного Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2006. – Число 2 (20). – С. 12–28.

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні. 2005–2007. – Київ–Запоріжжя: Дике поле, 2007. – С. 429–431.

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. – Київ, 2009. – С. 363–365.

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Розкопки зольника № 5 в 2004 р. на Західному укріпленні Більського городища // Археологічні дослідження в Україні. 2004–2005. – Київ–Запоріжжя: Дике поле, 2006. – С. 58–62.

Шрамко І. Б., Шрамко Б. А. Оборонні споруди Великого Більського городища // Пам'ятки археології Полтавщини. – Полтава, 1991. – С. 44–50.

Штоль Г. Ф. Герои Греции в войне и мире: История Греции в биографиях: Перевод с нем. – Санкт-Петербург, 1897.

Щавелев С. П. Историк Русской земли. Жизнь и труды Д. Я. Самоквасова. – Курск: Издательство Курского медицинского университета, 1998.

Щавелев С. П. На пути изучения древностей Украины: сотрудничество Д. Я. Самоквасова и Н. Е. Макаренко // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 3. – С. 191–198.

Щавельов С. П. Українська археологія в листуванні Д. Я. Самоквасова // Археологія. – Київ, 1994. – № 1. – С. 115–131.

Щегленко А. В. Новое в изучении погребального обряда племен скифского времени бассейна р. Ворсклы // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы докладов республиканской конференции молодых ученых. – Киев, 1981. – С. 56–57.

Щегленко А. В. Раскопки курганов в Полтавской области // Археологические открытия 1980 года. – Москва: Наука, 1981. – С. 325.

Щеглов Д. А. Вопрос об автопсии Геродота в Северном Причерноморье // Вторые Жебелевские чтения: Тезисы докладов научной конференции. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 46–50.

Щеглов Д. А. Три источника скифской географии Геродота // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. – Санкт-Петербург: Издание Государственного Эрмитажа, 2002. – Часть 2. – С. 258–268.

Щербаківський В. Формация української нації. Нарис праісторії України. – Нью-Йорк, 1958.

Щербань А. Відбитки текстилю на північній поверхні глиняних виробів з Більського городища // Проблеми археології Восточної Європи. К 85-літтю Бориса Андреевича Шрамко. – Харьков, 2008. – С. 164–166.

Щербань А. Спроба реконструкції ткацького верстата у племен Середнього Подніпров'я скіфського часу // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 113–115.

Щербань А. Л. Глиняні кружала та котушкоподібні вироби з Більського городища (аналіз гіпотези В. О. Городцова) // Більське городище та його округу (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 116–119.

Эдаков А. В. Поход Дария I в Северное Причерноморье в свете египетской исторической традиции // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Межвузовский сборник научных трудов. – Ростов-на-Дону, 1986. – С. 14–22.

Элий Геродиан. Об общей просодии // Вестник древней истории. – Москва, 1948. – № 2. – С. 257–263.

Яйленко В. П. Архаическая Греция и Ближний Восток. – Москва: Наука, 1990.

Яйленко В. П. Греческая колонизация VII–III вв. до н. э.: По данным эпиграфических источников. – Москва: Наука, 1982.

Яйленко В. П. Изменение политической структуры Скифии на рубеже V–IV вв. Миграции агафирсов, царских скифов и будинов // Тезисы докладов областной конференции "Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья" – Запорожье, 1989. – С. 180–181.

Яйленко В. П. К вопросу об идентификации рек и народов Геродотовой Скифии

// Советская этнография. – Москва, 1983. – № 1. – С. 54–65.

Potapov A. Inkrustier Keramik von Belsk // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Helsinki. – Vol. IV. – S. 162–168.

Rolle R., Murzin V., Sramko B. Das Burgwallsystem von Bel'sk (Ukraine): Eine fruhe Stadtartige anlage im Skythischen Landesinnern // Hamdurger Beitrage zur Archaologie. – Mainz, 1996. – B.18/1991. – S. 57–84.

Scerbakivskij V. La situation geografique de la ville de Gelone d'Herodote // Biblioteka Prehistoryczna. – Poznan, 1930. – T. 1. – P. 265–286.

Історико-краєзнавче видання

ГАВРИШ Петро Якимович
КОПИЛ Валерій Володимирович

ЗАГАДКА СТАРОДАВНЬОГО ГЕЛОНА

Редактор Л. М. Калашиник
Художньо-технічний редактор Г. П. Грибан
Коректор Л. М. Калашиник
Дизайн та обкладинка О. В. Рилової
Комп'ютерна верстка Є. Г. Прокопенка

Підписано до друку 24.08.10. Формат 70x100/16.
Папір крейдований. Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 17,2. Ум. фарб.-відб. 18,0.
Обл.-вид. арк. 35,2. Тираж 1200 пр. Вид. № 44.

Мова українська

Видавець: видавниче агентство «Дивосвіт».
36000, Полтава, вул. Жовтнева, 37.
Тел. (0532) 50-65-63, тел./факс (05322) 7-33-60.

Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру серія ДК № 866 від 22.03.02.

Виготівник: «ІнтерГрафіка». 36016, Полтава, вул. Фрунзе, 104.
Тел. (0532) 50-63-53.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 1300 від 27.03.03.

Відповідальність за достовірність матеріалів, наведених фактів, правильність цитувань та посилань несуть автори.